

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΑΡΙΘΜ. 14/3

**ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΠΕΛΠΙΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ: ΟΙ
ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ**

Έρευνα στον νομό Αιτωλοακαρνανίας

1994-2008

Επιμέλεια
Μ-Γ ΛΙΑΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ

□□

© Copyright 2016

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ISBN: 978-960-404-317-0

Διάθεση:

Ακαδημία Αθηνών
Εκθετήριο - Βιβλιοπωλείο
Πανεπιστημίου 25-29, 105 65 Αθήνα
Τηλ.: 210 3239381

Η φωτογραφία του εξωφύλλου προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο του Νίκου Καμπέρη.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΑΡΙΘΜ. 14/3

**ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΠΕΛΠΙΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ: ΟΙ
ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ**

Έρευνα στον νομό Αιτωλοακαρνανίας 1994-
2008

ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2016

Αφιερώνεται στον αείμνηστο Κωνσταντίνο Δρακάτο,
ο οποίος, ως Επόπτης του Κέντρου, στήριξε ένθερμα
και ώθησε την έρευνα προς τον αγροτικό χώρο.

Αφιερώνεται στην Παναγιώτα Κ. που αυτοκτόνησε
στις 23 Απριλίου 1956 σε ηλικία 25 ετών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....11

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

.....1

7

1. Αντικείμενο και πεδίο της έρευνας

.....17

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις και μεθοδολογία

.....21

2.1. Το πέρασμα από τη μια εποχή στην άλλη

.....21

2.2. Το πέρασμα από τη μια κοινωνική οργάνωση στην

άλλη 22

2.3. Το πέρασμα από το ένα κοινωνικό στρώμα ή/ και έθος

στο άλλο ...23

2.4. Το πέρασμα από τη μια κοινωνική και προσωπική

ταυτότητα

στην άλλη

.....24

2.5. Μέθοδος έρευνας, ερευνητικό δείγμα και ανάλυση

υλικού 25

3. Η περιοχή έρευνας

.....26

3.1. Βασικά χαρακτηριστικά του νομού Αιτωλοακαρνανίας

.....26

3.2. Η κοινωνική γεωγραφία της καλλιέργειας, της

κουλτούρας

και της «κρίσης του καπνού»

.....28

3.3. Ποικιλίες καπνού και εμπορικά δίκτυα

.....31

3.3.α. Η ποικιλία Τσεμπέλια

.....31 3.3.β. Η ποικιλία

Μυρωδάτα 34

3.3.γ. Η ποικιλία Βιρτζίνια	35
3.4. Ανδρικός κόσμος: οικογένεια και γαμήλια αγορά	38
3.5. Ανδρικός κόσμος: πιστωτικό σύστημα και πελατειακά δίκτυα	42
3.6. Η δυναμική της κρίσης και του «τέλους του καπνού» σε αριθμούς	44
4. Συμπεράσματα	45 Α΄
	ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΡΙΣΕΙΣ, ΟΔΥΝΗ ΚΑΙ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ
.....

.....	49
1. Από τον ακτήμονα στον «δικαιούχο γης»	50
2. Από την εμπορευματική ακμή στην κρίση	52
3. Από τους Έλληνες στους πολυεθντικούς αγρότες	52
4. Από τον δικαιούχο γης στον μικροϊδιοκτήτη αγρότη	54
5. Από τον εθνικόφρονα στον κομμουνιστή αγρότη	55
6. Από τον απλό στον επαγγελματία αγρότη	57
7. Από τον «αγρότη στα χαρτιά» στον «φύλακα της υπαίθρου»;	60
8. Συμπεράσματα	61

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΟΙ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ
.....

.....	63
-------	----

1. Όψεις της «παθολογίας των αγροτών» σε αναπτυγμένες χώρες	63
2. Οι αυτοκτονίες των αγροτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση	66
3. Οι αυτοκτονίες στην Ελλάδα	69
3.1. Η μεγάλη διάρκεια	69
3.2. Η σύγχρονη περίοδος	71
4. Οι αυτοκτονίες των αγροτών στον νομό Αιτωλοακαρνανίας	77
4.1. Ποσοτική προσέγγιση	77
4. 1.α. Στατιστική περιγραφή δείγματος και ανάλυση	77
4.1.β. Ερμηνείες και σχόλια	88
4.2. Ποιοτική προσέγγιση – Στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής και «γονεϊκά σχέδια»	92
4. 2.α. Ο «αταίριαστος»	9
5. Ερμηνευτική Σύνθεση	11
4	
4.2.β. Ο «σώγαμπρος»	115
Ερμηνευτική Σύνθεση	129
4.2.γ. Ο «παγιδευμένος»	130
Ερμηνευτική Σύνθεση	137

Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

..... 139

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

..... 147

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται ένα θέμα δύσκολο και ανήλεο, καθώς αφορά τις αυτοκτονίες στον αγροτικό χώρο, που χωρίς διάκριση καλύπτουν ένα ηλικιακό φάσμα από 23 έως 80 χρονών. Το φαινόμενο αυτό αποκαλύπτεται στον ερευνητή κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς του στον νομό Αιτωλοακαρνανίας, η οποία σημειωτέον έχει ξεκινήσει από το 1994 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Πρόκειται για ένα θέμα ιδιαίτερα ευαίσθητο για το οποίο τα μέλη των οικογενειών και οι φίλοι ξεκινούν να ομιλούν και να ανοίγονται στον ερευνητή, αφού πρώτα τον έχουν γνωρίσει και τον εμπιστεύονται. Παρ' όλη τη σημαντικότητά του είναι ένα θέμα που δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τον ερευνητικό κόσμο στην Ελλάδα, εφόσον άλλα, περισσότερο σημαντικά, φαίνεται να παίρνουν την πρωτοκαθεδρία.

Η έκταση και η ένταση με την οποία η σύγχρονη οικονομική και κοινωνική κρίση της ελληνικής κοινωνίας έπληξε τις περισσότερες κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες ανέδειξε σημαντικά δομικά προβλήματα (σε θέματα αναπτυξιακού σχεδιασμού, πιστωτικά προβλήματα, παραγωγικές ακαμψίες) αλλά και προβλήματα που χαρακτήριζαν το πλαίσιο και τη λειτουργία των επιμέρους παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Η σύνθετη αυτή δυναμική συχνά επισκιάστηκε, υποτιμήθηκε ή αγνοήθηκε κάτω από το βάρος άλλοτε της λήψης άμεσων μέτρων για την αντιμετώπιση της ανεργίας, της υποαπασχόλησης, της φτώχειας, της περιθωριοποίησης, κ. ά. και άλλοτε της ανάγκης να βρεθούν ορισμένες «θεωρίες» ή «ερμηνείες» που να μπορούν να είναι πολιτικά αποτελεσματικές σχετικά με την παγκόσμια οικονομική κρίση, τον εξωτερικό δανεισμό ή τις διαρθρωτικές αλλαγές¹. Σχεδόν εμβληματικά κυριάρχησαν τα προβλήματα των μισθωτών, των συνταξιούχων, των ανέργων, των νέων, των μικρών επιχει-

---

i. Βλ. τις επιστημονικές ανακοινώσεις του Κωνσταντίνου Δρακάτου στην Ακαδημία Αθηνών, όπως δημοσιεύτηκαν στα *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, οι οποίες παρουσιάζαν αντίστοιχες έρευνες που διεξήχθησαν από το Γραφείο Οικονομικών Μελετών της Ακαδημίας Αθηνών υπό την επιστημονική του επιμέλεια: 1. Κωνσταντίνος Δρακάτος, Το πρόβλημα των συσσωρευμένων διαρθρωτικών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τχ. Γ', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2008, σ. 139-150, 2. Κωνσταντίνος

Δρακάτος, Συμπληρωματική ανακοίνωση σχετικά με την αντιμετώπιση του οικονομικού μας προβλήματος, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τχ. Γ', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2009, σ. 89-92.

ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ

ρήσεων και συστηματικά προβλήθηκαν οι εικόνες με τα κλειστά εμπορικά καταστήματα, τους αστέγους, τις ουρές στα ΑΤΜ, τα δημόσια συσσίτια.

Λιγότερη, ή και σχεδόν καθόλου, έκταση δόθηκε στην προσωπική οδύνη και την κοινωνική παθογένεια που οδηγούσε σημαντικό αριθμό ατόμων σε καταστροφικές (βανδαλισμοί, εμπρησμοί, παραβατικότητα) αλλά και σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές (αυτοτραυματισμοί, απόπειρες αυτοκτονιών, αυτοκτονίες).

Σε κάθε περίπτωση στις πραγματικότητες και στις αναπαραστάσεις της σύγχρονης οικονομικής κρίσης φαίνεται να κυριαρχούν τα αστικά κέντρα και οι πληθυσμοί που ήταν ή βρέθηκαν λόγω της κρίσης σε επισφαλή εργασιακή, ασφαλιστική και υγειονομική κατάσταση, δηλαδή οι πληθυσμοί των οποίων οι μορφές εργασίας και ζωής συνθέτουν τον λεγόμενο «κόσμο της μισθωτής εργασίας» στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα.

Από την άποψη αυτή οι επαρχιακές περιοχές και οι αγρότες θεωρήθηκαν λιγότερο εκτεθειμένοι στη σύγχρονη κρίση, αφού θεωρείται ότι διαθέτουν άλλοτε ένα «καλύτερο ανθρώπινο περιβάλλον» (φυσικά τοπία, οικιστικές ενότητες, προσωπικές σχέσεις), άλλοτε «μηχανισμούς αντίστασης» (κλειστή αγροτική οικονομία, χαμηλό κόστος ζωής, κοινωνικά δίκτυα) και άλλοτε «τρόπους διαφυγής» (πολυαπασχόληση, ανεξέλεγκτες πηγές εισοδημάτων, επιδοτήσεις).

Στην πραγματικότητα οι κυρίαρχες αυτές αναπαραστάσεις ενός «σύγχρονου αγροτικού ειδυλλίου» αφενός αποσιωπούν τις επάλληλες και πολύ σημαντικές αγροτικές κρίσεις της νεοελληνικής κοινωνίας (εθνικές γαίες, απαλλοτριώσεις, βίαια μετακινούμενοι πληθυσμοί, αποκατάσταση προσφύγων, αγροτική μεταρρύθμιση, μετανάστευση, μεταπολεμική αγροτική ανάπτυξη) και αφετέρου παραβλέπουν ότι οι επιμέρους αγροτικές κρίσεις έχουν τα δικά τους χαρακτηριστικά, οικονομικά και κοινωνικά, πολιτισμικά και ψυχολογικά.

Η ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (1981) και η σταδιακή υπαγωγή του ελληνικού αγροτικού χώρου στις επιμέρους αναθεωρήσεις της ΚΑΠⁱⁱ (Κοινής Αγροτικής Πολιτικής) πολλαπλασίασε τις «επιμέρους αγροτικές κρίσεις», καθώς οι εφαρμοζόμενες πολιτικές ανά προϊόν ευνόησαν έναντι άλλων με διαφορετικό τρόπο τις σχετικές αγροτικές περιο-

---

ii. Για την πλήρη ανάπτυξη του θέματος της ΚΑΠ και των ολέθριων αλλαγών που επέφερε στους αγροτικούς μικρόκοσμους βλ. Νίκος Καμπέρης, *Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες. Έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας 1997-*

χές, τους τρόπους παραγωγής και τα κοινωνικά στρώματα των παραγωγών. «Ένα καίριο ερώτημα, όχι μόνο για την Ελλάδα, είναι γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις. Αυτό που εκπλήσσει είναι ότι ακόμη και εκεί που υπάρχει απόλυτη ταύτιση απόψεων, συχνά παρατηρείται αδυναμία υλοποίησης» και συνεχίζοντας τη σκέψη του ο Κωνσταντίνος Δρακάτοςⁱⁱⁱ μάς τονίζει το γεγονός ότι ο χρόνος των μεταρρυθμίσεων αποτελεί σημαντικό παράγοντα, «όπου συγκρούονται δύο προσεγγίσεις, η σταδιακή ή ήπια προσαρμογή και η συνολική ή ριζοσπαστική μεταρρύθμιση». Για την Ελλάδα όμως «η αδράνεια στην υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων οδήγησε νομοτελειακά σε οξεία κρίση, η οποία αναγκαστικά οδηγεί σε βίαιη και οδυνηρή εφαρμογή των επιτακτικών αλλαγών σε μικρό χρόνο και με μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό κόστος».

Γι' αυτούς τους λόγους (και όχι μόνο, βεβαίως, εφόσον το φαινόμενο αυτό είναι σύμπλοκο) την περίοδο 1980-2010 οι «επιμέρους αγροτικές κρίσεις» στο πλαίσιο της ΚΑΠ όχι μόνον προηγούνται της πρόσφατης «αστικής», οικονομικής και κοινωνικής, κρίσης, αλλά, κυρίως, χαρακτηρίζονται από «περάσματα» και «μετασχηματισμούς», «οδύνες» και «παθολογίες» διαφορετικής τάξης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αυτοκτονίες των αγροτών, ένα θέμα ταμπού σε σχέση με το παρελθόν και το παρόν του «αγροτικού ειδυλλίου», κατά περίπτωση θεωρήθηκαν ανύπαρκτες, λίγες, τυχαίες, «χωρίς λόγο» και, κυρίως, υποτιμήθηκαν ερευνητικά, αφού κυριάρχησαν οι φιγούρες των αυτοχείρων των αστικών κέντρων και των επιμέρους ευπαθών ομάδων.

Οι ανωτέρω σύντομες αναφορές αποτελούν τη βασική ιδέα και την ιδιαίτερη συμβολή του παρόντος βιβλίου στο οποίο με ποσοτικές μεθόδους (καταγραφή και επεξεργασία στοιχείων) και ποιοτικές μεθόδους (επιτόπια έρευνα, συνεντεύξεις) καταδεικνύεται η ανάγκη να ιδωθούν οι «επιμέρους αγροτικές κρίσεις» και η ενεχόμενη σε αυτές παθολογία και αυτοκτονικότητα σε μία ορισμένη χρονική περίοδο (1994-2015), σε μία συγκεκριμένη περιοχή (νομός Αιτωλοακαρνανίας), σε ένα ορισμένο κοινωνικό στρώμα (καπνοπαραγωγού) σε σχέση με τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν σε ένα ορισμένο προϊόν (καπνός).

Όλα αυτά οδηγούν σιγά σιγά σε μια αποσάθρωση του αγροτικού κοινωνικού ιστού, ο κόσμος όπως τον ήξεραν οι αγρότες καταρρέει, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις μένουν χωρίς νοήματα, τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας

τους αλλάζουν και, για όσο διάστημα συμβαίνει αυτή η αλλαγή, οι άνθρωποι μένουν αιωρούμενοι, χωρίς δυνατότητες αγκύρωσης στην κοινωνική τους πραγματικότητα που, πλέον, δεν αναγνωρίζουν.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι συνεχείς «υποσχέσεις» και «διαψεύσεις» από τα εφαρμοζόμενα μέτρα και από τους επιμέρους «επαρχιακούς μικρόκοσμους» συνθέτουν την «κρίση», δηλαδή τα περάσματα των ατόμων και των ομάδων από τη μια εποχή στην άλλη, από τη μια κοινωνική οργάνωση στην άλλη, από το ένα κοινωνικό στρώμα στο άλλο και από τη μια κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη. Το «αυτοκτονικό οδοιπορικό» του ατόμου συνοψίζει, συνθέτει και εκφράζει όχι μόνο μια σχεδόν διαγενεακή οικογενειακή «παθογένεια», αλλά και μια οικονομική, κοινωνική και πολιτική συγκυρία με «συμβολικά θανατηφόρες» διακρίσεις, ανισότητες, αντιθέσεις και όρια.

Επί όλων αυτών των διαρθρωτικών θεμάτων της ελληνικής κρίσης στην οικονομία και την κοινωνία είχε εργαστεί ο αείμνηστος Κωνσταντίνος Δρακάτος^{iv}, ο οποίος και, ως Επόπτης του Κέντρου, ιδιαίτερα στήριξε τις έρευνές του στον αγροτικό χώρο και προέτρεψε στη δημιουργία της σειράς: «Ανθρωπολογικές και Κοινωνιολογικές Όψεις του Αγροτικού Χώρου της Ελληνικής Κοινωνίας» στα «Δημοσιεύματα του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας». Γι' αυτό τον λόγο και ως ελάχιστο φόρο τιμής προς τη μνήμη του το προλογικό σημείωμα αυτό θα ολοκληρωθεί με τα λόγια του:

«Εκτός από την αβεβαιότητα για το μέλλον, υπάρχει κατά κανόνα και η ατελής και 'ασύμμετρη' πληροφόρηση για το παρόν. Τα διάφορα ηθικά και αξιολογικά συστήματα χρησιμοποιούν διαφορετικές βάσεις πληροφοριών, οι μέθοδοι και οι στρατηγικές για την απασχόληση χαρακτηρίζονται από σημαντικούς περιορισμούς και υπάρχουν ατέλειες στη στατιστική καταγραφή των μεταβλητών της αγοράς εργασίας. Οι προκλήσεις λοιπόν που σχετίζονται με τις πολύπλευρες αλληλεξαρτήσεις μεταξύ απασχολήσεως και κοινωνικών εξελίξεων δεν επιδέχονται μονομερείς λύσεις και δεν υπάρχουν καθολικές αλήθειες για την ορθότητα μιας πολιτικής που εφαρμόζεται».

Αθήνα, Νοέμβριος 2016
Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη

iv. Κωνσταντίνος Δρακάτος, *Η απασχόληση στην ελληνική οικονομία: Διαπιστώσεις και προοπτικές, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τχ. Γ΄, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2009, σ. 73-83.*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστίες οφείλονται ιδιαιτέρως προς τους συγγενείς και φίλους των αυτοχειρών που δέχτηκαν, παρά τη λύπη και την πίκρα, να μιλήσουν για τον «αδικοχαμένο» φίλο ή συγγενή, και προς τον γεωπόνο Ηλία Τζάνη και την ιατροδικαστή Αγγελική Τσιόλα για την υποστήριξη και την παροχή ποικίλων πληροφοριών και στοιχείων στο πεδίο της έρευνας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ξεχωριστά την ακαδημαϊκό κυρία Άννα Μπενάκη-Ψαρούδα που, μετά τον θάνατο του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Δρακάτου, ως επιστημονική υπεύθυνος της έρευνας διευκόλυνε ποικιλότροπα τη διεξαγωγή της και παρακολούθησε επισταμένως την εξέλιξή της σε όλη την πορεία της, και την Επιτροπή Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών για την οικονομική υποστήριξη της έρευνας αυτής: κατά την περίοδο 2011-2012 υπό την επιστημονική επιμέλεια του αιμνήστου ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Δρακάτου και κατά την περίοδο 2014-2015 υπό την επιστημονική επιμέλεια της ακαδημαϊκού κυρίας Άννας Μπενάκη-Ψαρούδα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω προς τα μέλη της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας (ΚΕΕΚ), τα οποία ενέκριναν την έκδοση του έργου στη σειρά «Ανθρωπολογικές και Κοινωνιολογικές Όψεις του Αγροτικού Χώρου της Ελληνικής Κοινωνίας» των Δημοσιευμάτων του ΚΕΕΚ.

Ευχαριστώ θερμά τη Διευθύνουσα το Κέντρο κυρία Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη, η οποία διάβασε διεξοδικά το κείμενο της έκδοσης, προχώρησε σε επισημάνσεις και διορθώσεις, και, πέραν της επιστημονικής επιμέλειας, επιμελήθηκε και την παρούσα έκδοση.

Ευχαριστώ επίσης τον κύριο Φραγκίσκο Μπερσίμη, τον υποψήφιο διδάκτορα του Τμήματος Πληροφορικής και Τηλεματικής του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου, για την επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων της έρευνας.

Τέλος, ευχαριστώ τις συναδέλφους μου στο ΚΕΕΚ Δρ. Αγγελική Αθανασοπούλου, κοινωνική ανθρωπολόγο, για την ανάγνωση του τμήματος του βιβλίου που αναφέρεται στους ιδεότυπους και την κυρία Άλκηστη Βερέβη, ερευνήτρια Β΄ βαθμίδας, για την ανάγνωση του κειμένου και την ουσιαστική συμβολή της στη γλωσσική επιμέλεια και το ύφος του.

1. Αντικείμενο και πεδίο της έρευνας

Οι κρίσεις στον αγροτικό χώρο της νεοελληνικής κοινωνίας, δηλαδή οι λιγότερο ή περισσότερο αναγκαστικοί μετασχηματισμοί των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών συνθηκών της αγροτικής κοινωνίας, είναι αποτέλεσμα των ευρύτερων κρίσεων των οικονομικών λειτουργιών του κράτους στο πλαίσιο της εμπορευματικής παραγωγής, της καπιταλιστικής ανάπτυξης, της οικονομικής αναδιάρθρωσης, της πιστωτικής πολιτικής, κ.λπ. Η κοινωνική διαστρωμάτωση που κάθε φορά προκύπτει καθώς και οι διακρίσεις, οι ανισότητες και οι συγκρούσεις που την συνοδεύουν έχουν ως αποτέλεσμα ορισμένες περιοχές, κοινωνικές ομάδες, τρόποι παραγωγής και προϊόντα να υποβαθμίζονται ή να παρακμάζουν. Ο καθημερινός μόχθος, η εργασιακή ανασφάλεια και η κοινωνική αβεβαιότητα που βιώνουν τα άτομα και οι ομάδες συνήθως επιτείνονται από την υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας, κατοικίας, διατροφής, υγείας, κοινωνικής ασφάλισης, κ.λπ. Έτσι διαμορφώνονται τα λεγόμενα κατώτερα, περιθωριακά, προλεταριακά, κ.λπ. στρώματα, που συνήθως χαρακτηρίζονται από την οικονομική ανέχεια, την κοινωνική περιθωριοποίηση, την πολιτισμική υποβάθμιση, την πολιτική χειραγώγηση, την κοινωνική οδύνη και παθολογία, κ.λπ.

Από την άλλη τα άτομα και οι ομάδες που ευνοούνται από τις κρίσεις της αγροτικής παραγωγής και κοινωνίας, παρότι ισχυροποιούνται ή βελτιώνουν την κοινωνικο-οικονομική τους θέση, παραμένουν πάντα σε θέση προσωρινή, μεταβατική ή επισφαλής σε σχέση με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, από τα οποία άλλοτε έλκονται, άλλοτε απειλούνται, άλλοτε απορροφώνται, άλλοτε συνθλίβονται, κ.λπ.

Στην πραγματικότητα η ανωτέρω κοινωνικο-οικονομική τυπολογία των αγροτικών κρίσεων δεν είναι σταθερή και επαναλαμβανόμενη, διακριτή και διακεκριμένη. Θεωρούμε ότι στις κρίσεις της αγροτικής κοινωνίας και παραγωγής δεν υπάρχει ένας προκαθορισμένος σκοπός, ούτε έχει εκπονηθεί ένας σχεδιασμός για την επίτευξη ενός στόχου, δεν υπάρχει δηλαδή ένας «στόχος», ο οποίος να έχει εκ των προτέρων προσδιοριστεί ως τέτοιος. Με άλλα λόγια τα αίτια, οι διαδικασίες, το περιεχόμενο και τα αποτελέσματα των αγροτικών κρίσεων δεν ακολουθούν κάποια ιστορική, οικονομική ή κοινωνική νομοτέλεια και άρα δεν μπορούν να «υποσχεθούν» ή να εγγυηθούν ποιοι θα είναι οι χαμένοι και οι κερδισμένοι, οι ευτυχημένοι και οι δυστυχημένοι, μέχρι πού και με ποιο τρόπο τα άτομα και οι ομάδες θα μπορούν να

αντιμετωπίσουν, να διαχειριστούν ή να αποφύγουν τις συλλογικές κρίσεις και τα ατομικά δράματα.

Σε θεωρητικό και μεθοδολογικό επίπεδο αυτή η ανυπέρβλητη σχετικότητα και αβεβαιότητα της κοινωνικής ζωής και δράσης σημαίνει ότι για να συλλάβουμε τη βαθύτερη λογική του αγροτικού κοινωνικού κόσμου πρέπει να διεισδύσουμε στην ιδιαιτερότητα μιας πραγματικότητας ιστορικά, κοινωνικά και εμπειρικά προσδιορισμένης και να την ανασυγκροτήσουμε εννοιολογικά με σκοπό την καλύτερη κατανόησή της.

Στο εμπειρικό ερευνητικό επίπεδο οι ανωτέρω επισημάνσεις θεωρούμε ότι οδηγούν στην ανάγκη να εξετασθούν τόσο οι αγροτικές κρίσεις όσο και τα συνακόλουθα κοινωνικά και ψυχικά ζητήματα των αγροτών περισσότερο ως σύνθετα, συλλογικά και ατομικά, «περάσματα» μέσα από την κοινωνική διαστρωμάτωση, τα συμβολικά συστήματα και τις στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής, και λιγότερο ως στάδια ή περίοδοι μιας νομοτέλειας ως προς έναν σκοπό.

Προκειμένου να εξετάσουμε την αγροτική κρίση και τα συνακόλουθα με αυτήν ζητήματα των αγροτών που λαμβάνουν τη μορφή «περασμάτων» επιλέξαμε αρχικά να σκιαγραφήσουμε την κρίση μέσα από μια σύντομη αναφορά στις αγροτικές κρίσεις της νεοελληνικής κοινωνίας. Στη συνέχεια επιλέξαμε να επικεντρωθούμε στον νομό Αιτωλοακαρνανίας και να εξετάσουμε τους μετασχηματισμούς και τα «περάσματα» που χαρακτηρίζουν και συνθέτουν τη σύγχρονη αγροτική κρίση του νομού, η οποία υπό ορισμένες συνθήκες επιτείνει την κοινωνική οδύνη και την παθολογία που οδηγεί στην αυτοκτονία.

Γιατί όμως επιλέγουμε τον νομό Αιτωλοακαρνανίας, τη σύγχρονη αγροτική κρίση και τις αυτοκτονίες, ιδιαίτερα, των αγροτών;

Ο νομός Αιτωλοακαρνανίας χαρακτηρίζεται από την καλλιέργεια του καπνού. Η καλλιέργεια του καπνού ως παραγωγική δραστηριότητα και κυρίαρχο στοιχείο για τη διαμόρφωση της κοινωνικής οργάνωσης στη διάρκεια του 20ού αιώνα αποτέλεσε έναν από τους καθοριστικούς τρόπους όχι μόνο για την οικονομική επιβίωση και κοινωνική συνοχή της περιοχής αλλά και για την αντιμετώπιση των περιπετειών της νεότερης ελληνικής κοινωνίας (βαλκανικοί πόλεμοι, μικρασιάτες πρόσφυγες, ενδοαγροτική μετανάστευση, κατοχή, εμφύλιος πόλεμος, μεταπολεμική μετανάστευση κ.λπ.).

Ειδικότερα στη μεταπολεμική περίοδο η οικονομική και κοινωνική σημασία του καπνού ενισχύεται, καθώς παρατηρείται αφενός αύξηση της συνολικής παραγωγής και παραγωγικότητας και αφετέρου βελτίωση των συνθηκών ζωής, διεύρυνση των μηχανισμών κοινωνικής κινητικότητας, επέκταση των καταναλωτικών επιλογών, κ.λπ. Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 η δυναμική αυτή θα εμφανίσει τα σημάδια της «χρυσής εποχής» λόγω της εθνικής καπνικής πολιτικής (διεθνής ζήτηση, αυξημένες τιμές, κρατικός προστατευτισμός, κ.λπ.) και

λόγω της εισόδου της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) (επιδοτήσεις, κ.λπ.).

Ωστόσο στο τέλος της δεκαετίας του 1980 οι μεταβολές στη διεθνή αγορά (διεθνείς εμπορικές συμφωνίες) και τα περιοριστικά μέτρα (ποσοστώσεις) από τη μεταρρύθμιση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) (1992) θα οδηγήσουν στην ανάγκη αφενός εκσυγχρονισμού της παραγωγής και της εμπορίας (συγκρότηση ομάδων παραγωγών, εισαγωγή της ποικιλίας Βιρτζίνια, κ.λπ.) και αφετέρου στην επιδίωξη να αποκτήσει το επάγγελμα του αγρότη πιο συστηματικά χαρακτηριστικά (π.χ. με προγράμματα νέων αγροτών) και πιο αποδεκτό με περιβαλλοντικά κριτήρια ρόλο (π.χ. βιολογική γεωργία, κ.λπ.).

Η διαφαινόμενη κρίση θα ενταθεί στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, παρότι οι καπνοπαραγωγοί και οι «ομάδες παραγωγών» θα προβούν σε μια σειρά αυτοσχεδιασμών, πειραμάτων, παρανομιών, κ.λπ. με σκοπό να αποφύγουν, να ξεπεράσουν, να καθυστερήσουν ή να ανατρέψουν την κρίση. Αποκορύφωμα της διαδικασίας αυτής είναι η αποδοχή από τους ίδιους τους αγρότες της λεγόμενης «πλήρους αποδέσμευσης» και στη συνέχεια, δηλαδή σήμερα, η αγωνιώδης αναζήτηση εναλλακτικών προτάσεων.

Το οδοιπορικό της ανόδου, της ακμής και στη συνέχεια της παρακμής της καλλιέργειας του καπνού, ενώ από πρώτη άποψη φαίνεται να υπακούει σε κάποια οικονομική και πολιτική λογική (κόστος παραγωγής, τιμές, διεθνές εμπόριο, κυβερνητική αγροτική πολιτική, ΚΑΠ, κ.λπ.), στην πραγματικότητα συνδέεται με τους κοινωνικούς και συμβολικούς «μικρόκοσμους», το φαντασιακό, κάθε ποικιλίας καπνού. Ανθρωπογεωγραφικές ιδιαιτερότητες, κοινωνικές και οικογενειακές ομαδοποιήσεις, ανδρικοί και γυναικείοι ρόλοι, παραγωγικές και εμπορικές τεχνογνωσίες, πιστωτικές και εμπορικές παραδόσεις, πολιτικές και ιδεολογικές προτιμήσεις, κ.λπ. κατά περίπτωση επέδειξαν σημεία μετασχηματισμού, αδράνειας, αγκύλωσης, άρνησης, κ.λπ.

Οι διαψεύσεις που συνόδευσαν τα «περάσματα» των ατόμων και των ομάδων από τη μια εποχή στην άλλη, από τη μια κοινωνική οργάνωση στην άλλη, από το ένα κοινωνικό στρώμα στο άλλο και από τη μια κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη σε σημαντικό βαθμό βιώθηκαν ως ατομική και συλλογική οδύνη και παθολογία.

Από την άποψη αυτή οι αυτοκτονίες των αγροτών, ενώ φαίνεται να αποτελούν την απρόσμενη, «ανυπόφορη» ή τραγική πλευρά της αγροτικής κρίσης του νομού, αποτελούν κοινωνικά γεγονότα, δηλαδή γεγονότα των οποίων η κατανόηση και ερμηνεία απαιτεί θεωρητικές, μεθοδολογικές και ερευνητικές επιλογές. Με άλλα λόγια οι αυτόχειρες είναι κοινωνικά υποκείμενα τα οποία χαρακτηρίζονται από ένα ορισμένο οδοιπορικό, από συγκεκριμένες κοινωνικές ιδιότητες, ιδιαίτερα προσωπικά χαρακτηριστικά, προσδοκίες και επιλογές, κ.λπ.

Βασικοί στόχοι της έρευνας είναι η καταγραφή, η κατανόηση και ερμηνεία του κοινωνικού οδοιπορικού του αυτόχειρα σε σχέση με τα βασικά «περάσματα» που συνδέονται με την αγροτική κρίση στον νομό, ειδικότερα την περίοδο 1994-2008. Το έτος 1994 επιλέχτηκε, γιατί έπεται της αναθεώρησης της ΚΑΠ και της Κοινής Οργάνωσης της Αγοράς του Καπνού (1992), που επέτεινε την κρίση και ουσιαστικά έφερε το «τέλος του καπνού», και το 2008 επιλέχτηκε, γιατί έπεται κατά 4 χρόνια του «τέλους του καπνού» και οριοθετεί την έναρξη της νέας φάσης της αγροτικής κρίσης.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που η παρούσα έρευνα θα προσπαθήσει να διερευνήσει είναι τα ακόλουθα:

- Οι αγρότες που αυτοκτονούν ποιο κοινωνικό οδοιπορικό ακολουθούν, μέσα ή έξω από τη γεωργία, μέχρι την αυτοκτονία;
- Ποια είναι τα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά τους προβλήματα σε σχέση με την οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον;
- Ποια είναι η αυτοεικόνα που έχουν διαμορφώσει για τον εαυτό τους και οι εικόνες για τους άλλους και πώς αυτές επηρεάζουν τις αυτοκτονικές τους επιλογές;
- Πώς επηρεάζουν τις αυτοκτονικές τους επιλογές οι επιμέρους παραγωγικές, κοινωνικές και συμβολικές συνθήκες;
- Πώς μπορούν τελικά να προβλεφθούν οι αυτοκτονίες των αγροτών και να αντιμετωπιστούν τα αποτελέσματα που αυτές επιφέρουν στον κοινωνικό περίγυρο στο πλαίσιο μιας νέας και μεταβαλλόμενης αγροτικής ανάπτυξης, η οποία επιχειρεί να επιλύσει τα μεγάλα προβλήματα των αγροτικών κοινωνιών και παράλληλα να διαμορφώσει τα νέα υποκείμενα της λεγόμενης «κοινωνίας της υπαίθρου»;

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις και μεθοδολογία

Τα επιμέρους «περάσματα», που συνθέτουν την κρίση της αγροτικής κοινωνίας και οικογένειας αλλά και της παραγωγής του καπνού στον νομό Αιτωλοακαρνανίας μετασηματίζουν ηθελημένα ή αναγκαστικά, συνειδητά ή ασύνειδα, σταδιακά ή απρόβλεπτα, όχι μόνο τις καθημερινές αντιλήψεις, αναπαραστάσεις και πρακτικές των αγροτών αλλά και τις βασικές κατηγορίες μέσα από τις οποίες αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό κόσμο, τον εαυτό τους και τους άλλους, το παρόν και το μέλλον. Πρόκειται για μια προσωπική και κοινωνική δυσφορία και οδύνη, που μπορούν να εντοπιστούν, να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν κυρίως μέσα από το κοινωνικό οδοιπορικό των ατόμων, δηλαδή μέσα από την αλληλεξάρτηση και την αλληλεπίδραση των θεσμών με τις στρατηγικές και τις επιθυμίες των ατόμων.

Προκειμένου να ανασυγκροτήσουμε ερμηνευτικά τις ιστορικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες των αγροτικών κρίσεων στη νεοελληνική κοινωνία αλλά και τις «προσωπικές ιδιαιτερότητες» στη διάρκεια της ζωής των επιμέρους ατόμων (στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής και σχέδια της οικογένειας) θα συνθέσουμε θεωρητικές επιλογές από τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις των N. Elias, E. Durkheim, P. Bourdieu και E. Goffman.

Η επιλογή μας αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι οι παραπάνω θεωρίες, μεταξύ των άλλων, εξετάζουν πώς κατά τις μεταβατικές περιόδους – κατά τα «περάσματα», δηλαδή την κοινωνική άνοδο ή την παρακμή– μετασχηματίζονται τόσο η οργάνωση και η τάξη της κοινωνίας όσο και το ψυχικό και κοινωνικό έθος των ατόμων, δηλαδή πώς μετασχηματίζονται αφενός οι ρητές ανάγκες, οι πραγματικότητες και τα όρια, και αφετέρου οι παραστάσεις και τα συναισθήματα.

2.1. Το πέραςμα από τη μια εποχή στην άλλη

Ο Norbert Elias στο κλασικό του έργο *Η εξέλιξη του πολιτισμού* γράφει ότι οι μεταβατικές περίοδοι προσφέρουν στην ερμηνευτική διαδικασία μια ιδιαίτερη ευκαιρία, καθώς πρότυπα, συμπεριφορές και συμβάσεις που θεωρούνταν αυτονόητα και μεταδίδονταν από γενιά σε γενιά, σταδιακά αμφισβητούνται, γίνονται καταστάσεις ασταθείς και «προβληματικές» (Ελίας 1997, τόμ. Β΄: 362). Στις μεταβάσεις, και ειδικότερα μέσα από τις διαδικασίες ή τις προσδοκίες κοινωνικής ανόδου, η διαμόρφωση του εγώ και του υπερεγώ των ανθρώπων αποτελεί τη διαρκή και σύνθετη διαδικασία κατά την οποία τα άτομα «εκλογικεύουν» και «ψυχολογικεύουν» τους όρους και τα όρια που διαμορφώνονται από τις κοινωνικές συγκρούσεις και που τους τα θέτει το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκουν (Ελίας 1997, τόμ. Β΄: 325, 347).

Η γένεση, η ισχύς, το είδος και η δομή των αισθημάτων του φόβου και της ντροπής ορίζονται πάντα από την ιστορία και τη δομή της κοινωνίας και μεταβάλλονται μαζί της. Πρόκειται περισσότερο για τη ντροπή και τους φόβους που συνοδεύουν την απώλεια του διακριτικού, κληρονομημένου και κληρονομήσιμου κοινωνικού γοήτρου, αισθήματα τα οποία ενισχύονται, όταν το άτομο –ηθελήμενα ή μη– παραβιάζει την κοινωνική κλίμακα των απαγορεύσεων, την κοινή γνώμη ή το κοινωνικό του υπερεγώ (Ελίας 1997, τόμ. Β΄: 6, 329, 332, 349, 350, 365-367). Συνοψίζοντας, τα ποικίλα αισθήματα (αυτοκαταναγκασμοί, εντάσεις, ντροπή, φόβοι), ως κανονικότητες ή παθολογίες, διαφοροποιούνται ανάλογα με τις κοινωνικές ομάδες, τα στρώματα, και τις τάξεις και παίρνουν ιδιαίτερες διαστάσεις σε περιπτώσεις μετάβασης με την έννοια είτε της κοινωνικής ανόδου είτε της κρίσης. Ο φόβος απώλειας ή έστω και μείωσης απλώς του κοινωνικού γοήτρου συνιστά μια από τις

ισχυρότερες κινητήριες δυνάμεις μετασχηματισμού του κοινωνικού και ψυχικού έθους των ατόμων.

2.2. Το πέρασμα από τη μια κοινωνική οργάνωση στην άλλη

Ο Émile Durkheim στο κλασσικό του έργο *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, προκειμένου να ανασυγκροτήσει τα ποικίλα αίτια και τις μορφές της αυτοκτονίας σε κοινωνικούς τύπους αυτοκτονίας, επισημαίνει ότι μια κοινωνία αποτρέπει την κοινωνική και ψυχική παθολογία, όταν μέσα σ' αυτή αναπτύσσονται συναινετικά ηθικές δικλίδες ασφαλείας που ελέγχουν τις καταστάσεις του εγωισμού και της ανομίας (Durkheim [χ.χ.]: 372).

Σε περιόδους μετάβασης με την έννοια της ευμάρειας ή της οικονομικής κρίσης τα άτομα διακατέχονται από μια γενικευμένη και εξίσου ισχυρή κοινωνική οδύνη (Durkheim [χ.χ.]: 285, 293), η οποία, ενώ φέρει συχνά προσωπικά χαρακτηριστικά και αποδίδεται σε προσωπικές ή ευκαιριακές αιτίες, στην πραγματικότητα αποτελεί αντανάκλαση κοινωνικών καταστάσεων (Durkheim [χ.χ.]: 347, 236, 371).

Συνοψίζοντας, σε κάθε κοινωνία που ευημερεί ή παρακμάζει απαντώνται, με διάφορες κάθε φορά σχέσεις, τα ρεύματα της αλτρουιστικής, της εγωιστικής και της άνομης κοινωνικής οδύνης και παθολογίας. Δηλαδή η πορεία του πολιτισμού ως συνόλου από «περάσματα» και μορφές ανομίας, τόσο σε περιόδους ευμάρειας όσο και σε περιόδους κρίσης, ενέχει μια ορισμένη κοινωνική οδύνη την οποία, παρότι καταδικάζουμε, πρέπει να την κατανοήσουμε και να την ερμηνεύσουμε ως στοιχείο της φυσιολογικής σύστασης κάθε κοινωνίας (Durkheim [χ.χ.]: 346, 424, 426, 372).

2.3. Το πέρασμα από το ένα κοινωνικό στρώμα ή/ και έθος στο άλλο

Σύμφωνα με τον Pierre Bourdieu κάθε άτομο βρίσκεται σε ένα ορισμένο *κοινωνικό πεδίο* ή *κοινωνικό στρώμα* και μετέχει στις ανισότητες και τις αντιθέσεις που το διατρέχουν (Bourdieu 1998: 60), διαθέτοντας ένα ορισμένο *έθος* (*habitus*) (Μπουρντιέ 1999α: 70, και 2000: 21). Με άλλα λόγια στο πλαίσιο ενός ορισμένου *habitus*, με συνειδητό ή ασύνειδο τρόπο, επιβάλλονται ή ενσταλάζονται: το σύστημα των διαθέσεων ή προδιαθέσεων (δυνατότητες και μη δυνατότητες, ευκολίες και απαγορεύσεις, το σύστημα των πρακτικών, δηλαδή πράγματα που πρέπει να γίνουν ή να μην γίνουν, να ειπωθούν ή να μην ειπωθούν) (Bourdieu 2006: 53, 54) καθώς και οι κοινωνικά έμφυλες κατασκευές του κόσμου και του σώματος (Μπουρντιέ 1996: 54, 29), κ.λπ.

Από την άποψη αυτή τα «περάσματα» ή αλλιώς η κοινωνική άνοδος ή έκπτωση, υποχρεώνουν το άτομο –προκειμένου, αντίστοιχα, να αναγνωριστεί και να διακριθεί, ή να προσαρμοστεί και να επιβιώσει– να αποκτήσει μια νέα κανονικότητα, συνήθως με τμήμα μια νέα κοινωνική

οδύνη και παθολογία (Μπουρντιέ 1999β: 48-50, Bourdieu 1999: 120-122).

Έτσι, για παράδειγμα, όσοι ανέρχονται κοινωνικά επιβάλλουν στους εαυτούς τους, σε δημόσιες ή επίσημες περιστάσεις αλλά και στη ρουτίνα της καθημερινής ζωής, ενισχυμένους βαθμούς πειθαρχίας και λογοκρισίας στις γλωσσικές και συμπεριφορικές τους επιλογές ή σε επιλογές που αφορούν το σώμα τους, με χαρακτηριστικά άλλοτε αναγκαστικής υποταγής ή μίμησης και άλλοτε ιδιοτελούς δουλοπρέπειας (Bourdieu 1999: 84, 109, 2002: 352). Κατ' αναλογία, όσοι κατέρχονται κοινωνικά, προκειμένου να υπερασπιστούν μια ορισμένη κοινωνική τους κατάσταση και τη σχετική με αυτή συνθήκη αλληλεγγύης, δέχονται νέα κανονιστικά πρότυπα ηθικής και τέρψης (Bourdieu 2002: 84) που ενέχουν μια σιγουριά και μια βεβαιότητα στενά συνδεδεμένες με τις αρχές συμμόρφωσης (Bourdieu 2002: 424, 2002: 253).

Συνοψίζοντας, τα κοινωνικά και ψυχικά δράματα των ατόμων, η κοινωνική οδύνη, είναι το σύνθετο αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης, της ψυχολογικοποίησης ή της σωματοποίησης των διαφορών, των διακρίσεων και των ανισοτήτων που διατρέχουν τα επιμέρους κοινωνικά πεδία, τα *habitus* και τις στρατηγικές τόσο σε περίπτωση κοινωνικής ανόδου όσο και σε περίπτωση κοινωνικής καθόδου.

2.4. Το πέρασμα από τη μια κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη

Σύμφωνα με τον Ervin Goffman σε κάθε κοινωνική περίπτωση, κατάσταση ή συνάντηση, υπάρχει και επιβάλλεται στο άτομο, συνειδητά ή ασυνειδητά, ηθελημένα ή αναγκαστικά, μια ορισμένη κοινωνική ταυτότητα, μια κοινωνική προσωπικότητα, ένα σύνολο κοινωνικών κανονιστικών προτύπων ή τύπων ρόλων (Goffman 2001: 136, 2004: 184, 186, 2006: 68). Στην πραγματικότητα το άτομο συνήθως αρνείται το είδος του εαυτού που του αποδίδεται (Goffman 1994: 257) και προσπαθεί με τις πράξεις του να επηρεάσει την ταυτότητα που του έχει αποδοθεί (Goffman 2006: 62) και να προσδιορίσει την έννοια της προσωπικής του ταυτότητας (Goffman 2001: 137). Διαμορφώνει έτσι τις λεγόμενες δευτερογενείς εναρμονίσεις, δηλαδή πρακτικές ή στάσεις με τις οποίες πετυχαίνει μια σειρά προσαρμογών και αλλαγών στον τρόπο θεώρησης του εαυτού του και των άλλων (Goffman 1994: 67, 99, 100, 167), οι οποίες δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τις δυνατότητες και τη θέληση του ατόμου αλλά από στερεότυπες κοινωνικές προσδοκίες ή αλλιώς «συλλογικές αναπαραστάσεις» (Goffman 2006: 80, 90-129). Από την άποψη αυτή, όταν ένα άτομο μεταβαίνει σε μια νέα θέση στην κοινωνία, μεταβαίνει σε ένα νέο σχήμα αρμόζουσας συμπεριφοράς που απαιτεί μια νέα λειτουργική συναίνεση και σχετικές μορφές

καταλληλότητας, ορθότητας, κοσμιότητας και ευπρέπειας (Goffman 2006: 129, 119120, 110).

Η σύνθετη αυτή δυναμική γίνεται πιο επώδυνη, όταν η αποδιδόμενη κοινωνική ταυτότητα έχει τα χαρακτηριστικά του απαξιώσιμου ατόμου, δηλαδή του ατόμου του οποίου η διαφορετικότητα δεν είναι άμεσα εμφανής και γνωστή εκ των προτέρων (ή τουλάχιστον ο ίδιος δεν γνωρίζει ότι είναι γνωστή στους άλλους) (Goffman 2001: 111).

Πρόκειται για μια σχεδόν ακατάπαυστη κοινωνική οδύνη ενός ατόμου που ως ανιχνευτής πιθανοτήτων (Goffman 2001: 165, 121) είναι υποχρεωμένο άλλοτε να ενσωματώσει την οπτική του φυσιολογικού ατόμου (πεποιθήσεις, ταυτότητες) και άλλοτε να αντιμετωπίσει τη δεινή του θέση ή να διαχειριστεί τη θεώρηση του εαυτού του (Goffman 2001: 99, 2004: 167).

Συνοψίζοντας, το ηθελημένο ή αναγκαστικό, συνειδητό ή ασυνείδητο πέρασμα από τη μια, επίσημη ή καθημερινή, κοινωνική ή προσωπική ταυτότητα σε μια άλλη ενέχει μια κοινωνική οδύνη και παθολογία που δεν περιορίζεται στα χαρακτηριστικά και τις προθέσεις του ατόμου αλλά εξαρτάται από τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία ή την κοινωνική τάξη (Goffman 1996: 236, 266, 2001: 100).

2.5. Μέθοδος έρευνας, ερευνητικό δείγμα και ανάλυση

υλικού

Με βάση τις παραπάνω θεωρητικές και εννοιολογικές μας επιλογές μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε περιόδους κρίσης οι συνειδητές ή ασύνειδες μεταβάσεις των ατόμων και των ομάδων από τη μια εποχή στην άλλη, από τη μια κοινωνική οργάνωση στην άλλη, από το ένα κοινωνικό στρώμα ή habitus στο άλλο, από μια κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη, μετασχηματίζουν σημαντικά τις μορφές και τους μηχανισμούς της κανονικότητας και της παθολογίας, του αποδεκτού και του απορριπτέου, των μορφών αναγόρευσης και των διαδικασιών αποκαθήλωσης. Μετασχηματίζουν δηλαδή τις μορφές και τους μηχανισμούς της κοινωνικής αναγνώρισης, της διάκρισης, της δικαίωσης και της νομιμοποίησης γι' αυτό που τα άτομα είναι, νομίζουν ότι είναι ή θα ήθελαν να είναι. Η λεγόμενη κοινωνική οδύνη επεκτείνεται σε θεμελιακές όψεις της κοινωνικής και ψυχικής συγκρότησης, στις ταυτότητες, τα αισθήματα, τις εικόνες για τον εαυτό και τον άλλο.

Η ανάγκη κατανόησης και ερμηνείας της σύνθετης αυτής δυναμικής μάς οδήγησε αφενός να καταγράψουμε και να επεξεργαστούμε στατιστικά τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των αυτοχείρων αγροτών του νομού την περίοδο 1994-2008 και αφετέρου να προβούμε σε μια σειρά από ημιδομημένες συνεντεύξεις με πρόσωπα κυρίως από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον τριών αυτοχείρων των οποίων οι ζωές συνοψίζουν με χαρακτηριστικό τρόπο τις κοινωνικές και

οικογενειακές στρατηγικές στην συγκεκριμένη περιοχή, κουλτούρα και χρονική περίοδο.

Είναι γνωστό ότι οι ημιδομημένες συνεντεύξεις είναι σημαντικό εργαλείο για την παραγωγή και αξιοποίηση συμπληρωματικών πληροφοριών σχετικών με την κουλτούρα των ατόμων και των μηχανισμών που κυριαρχούν στη διαμόρφωσή της (Michelat 1975: 230-231, Blanchet 1992: 40-41, Φίλιας 1977: 132-133, Δαμιανάκος 1997: 272).

Σε ό,τι αφορά την ανάλυση και την παρουσίαση του εμπειρικού υλικού από τις συνεντεύξεις δεν επιλέξαμε τη λεγόμενη «θεματική ανάλυση περιεχομένου» αλλά θεωρήσαμε ότι ο λόγος των ατόμων μπορεί να κατανοηθεί πληρέστερα σαν ένα είδος «κοινωνικού οδοιπορικού», «μετάβασης» ή «αλληλεπίδρασης» ανάμεσα στα κοινωνικά πεδία που προσδιορίζουν τις βασικές όψεις της τοπικής κοινωνίας και εργασίας (σχολείο, οικογένεια, γαμήλια αγορά, τοπικές αγορές εργασίας) και τις βασικές πολιτικές παρέμβασης στην παραγωγή του καπνού (παρεμβάσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής). Στα «περάσματα» αυτά θεωρούμε ότι εντοπίζονται οι μορφές και οι μηχανισμοί της αγροτικής κρίσης και της συνακόλουθης προσωπικής και κοινωνικής οδύνης που συνθέτουν το «αυτοκτονικό οδοιπορικό» των ατόμων.

3. Η περιοχή έρευνας

3.1. Βασικά χαρακτηριστικά του νομού Αιτωλοακαρνανίας

Ο νομός Αιτωλοακαρνανίας είναι ο μεγαλύτερος σε έκταση νομός της χώρας και βρίσκεται στη Δ. Ελλάδα. Έχει έκταση 5.447 τετραγωνικά χιλιόμετρα από την οποία το 46,4% (2.496 τετρ. χιλ.) χαρακτηρίζεται ως έκταση ορεινή, το 33% (1.825 τετρ. χιλ.) ως ημιορεινή, το 20,6% (1.126 τετρ. χιλ.) ως πεδινή και το 7% το καταλαμβάνουν τα εσωτερικά νερά και οι οικισμοί.

Η καλλιεργήσιμη γη ανέρχεται σε 1.278 τετρ. χιλ., από τα οποία τα 213 τετρ. χιλ. (16,6%) ανήκουν σε ορεινές περιοχές, τα 381 τετρ. χιλ. (29,8%) σε ημιορεινές και τα 684 τετρ. χιλ. (53,5%) ανήκουν σε πεδινές περιοχές. Ο πληθυσμός του νομού ανερχόταν σε 219.764 άτομα το 1981, 228.180 άτομα το 1991 και 219.092 άτομα το 2001.

Πιο συγκεκριμένα ο νομός Αιτωλοακαρνανίας χαρακτηρίζεται από:

1. *τις ορεινές κοινότητες*: σύμφωνα με την Εθνική Απογραφή Πληθυσμού του 2001 ο νομός αποτελείται από 109 ορεινές κοινότητες (με μ.ο. πληθυσμού 262,46 άτομα), 75 ημιορεινές (με μ.ο. πληθυσμού 864,5 άτομα) και 52 πεδινές (με μ.ο. πληθυσμού 2.373,8 άτομα).
2. *την αγροτική απασχόληση*: οι απασχολούμενοι στη γεωργία ανέρχονταν το 1981 στο 61,75% του συνόλου των απασχολουμένων, το 1991 στο 45,55% του συνόλου των

απασχολουμένων και το 2001 στο 33,91% του συνόλου των απασχολουμένων.

3. *τις μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις*: σύμφωνα με την Απογραφή της Γεωργίας του 2003 στο σύνολο των 35.179 γεωργικών εκμεταλλεύσεων οι 5.412 έχουν έκταση 0-4,9 στρέμματα, οι 6.583 έχουν έκταση 5-9,9 στρέμματα, οι 7.950 έχουν έκταση 10-19,9 και οι 4.125 έχουν έκταση 20-29,9 στρέμματα. Δηλαδή το 67,8% των εκμεταλλεύσεων είναι έκτασης 0-30 στρεμμάτων.
4. *τις εκμεταλλεύσεις με μεγάλο τεμαχισμό*: σύμφωνα με την Απογραφή της Γεωργίας του 2003 στο σύνολο των 35.450 γεωργικών εκμεταλλεύσεων οι 13.234 αποτελούνται από 2-3 κομμάτια, οι 7.875 από 4-5 τμήματα, οι 5.646 από 6-9 τμήματα. Δηλαδή το 75,4% των εκμεταλλεύσεων αποτελείται από 2-9 τμήματα.
5. *την καλλιέργεια του καπνού*: από τις αρχές του 20ού αιώνα ο νομός διακρίνεται για την κυριαρχία της παραγωγής των παραδοσιακών ποικιλιών καπνού (Μυρωδάτα, Τσεμπέλια), οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση της οικονομικής ευημερίας της περιοχής καθώς και των σχέσεων των αγροτών με τα άλλα κοινωνικά στρώματα, με το εμπόριο, το πιστωτικό και το πολιτικό σύστημα, τόσο σε περιόδους ειρήνης (μεσοπόλεμος, μεταπολεμική περίοδος) όσο και σε περιόδους πολέμου (Κατοχή, Εμφύλιος Πόλεμος) (Λουκόπουλος 1938: 349-376, Κομνηνού 1981, Μπακόλας 2001, Γιαννακοπούλου 2003, Πατρώνης 2003, Μπάδα 2003, Αγγέλη 2007, Μπάδα 2008, Μπάδα & Σφήκας 2010)¹.

Αναφέρουμε ενδεικτικά στοιχεία σχετικά με την αύξηση της καλλιέργειας του καπνού στον νομό²:

Έτος	Αριθμός Παραγωγών	Καλλιεργηθείσες Εκτάσεις (στρέμματα)
1911	-	32.717
1939	13.957	99.323

¹ . Ο οικονομικός και κοινωνικός ρόλος της παραγωγής του καπνού, πριν και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, υπήρξε σημαντικός τόσο για την εθνική οικονομία και το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας όσο και για τις επιμέρους περιοχές και τα κοινωνικά στρώματα των παραγωγών (Πρόντζας 1992, Pelt 2003, Αλεξίου 1994, Λιάκος 1993, Κομνηνού 1981, Δημαρά & Σκούρας 1997, Παπαγεωργίου & Δαμιανός 2005).

² . Δημ. Καλιτσουνάκι, *Ο καπνός*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1931, *Ο Ελληνικός Καπνός και τα δεκάχρονα του ΣΕΚΕ*, Ελληνικός Οργανισμός Καπνού, Αθήνα 1958.

1950	16.008	151.665
1980	23.529	194.538
1990	19.396	191.206
1995	14.142	118.917

Η «χρυσή εποχή» στην καλλιέργεια του καπνού εντοπίζεται κυρίως τη δεκαετία του 1970 (με τη στήριξη των εισοδημάτων των παραγωγών και τη διασφάλιση της διάθεσης της παραγωγής από το κράτος) και τη δεκαετία του 1980 (με επιδοτήσεις, υψηλές τιμές, άρση των περιορισμών ως προς την ποιότητα) καθώς η καπνοκαλλιέργεια χρησιμοποιήθηκε μεταξύ άλλων ως μοχλός για την ένταξη της χώρας στην, τότε, Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (1981) για την εξασφάλιση επιχορηγήσεων.

Η αναθεώρηση της ΚΑΠ το 1992 και, ειδικότερα, οι αλλαγές στην Κοινή Οργάνωση της Αγοράς του Καπνού έθεσαν μια σειρά από περιορισμούς στην παραγωγή, τα εμπορικά κριτήρια, τις τιμές, τις επιδοτήσεις και τις ποικιλίες του καπνού. Η σταδιακή αντικατάσταση ενός μέρους της ποικιλίας Μυρωδάτα και κυρίως της ποικιλίας Τσεμπέλια από τη βιομηχανική ποικιλία Βιρτζίνια διατήρησε την κρίση του καπνού στη δεκαετία του 1990 σε σχετικά ελεγχόμενο επίπεδο. Όμως τελικά στις αρχές της δεκαετίας του 2000 εισήλθε στην «κρίση» και η ποικιλία Βιρτζίνια (με αυξημένο κόστος παραγωγής και χαμηλές τιμές) με αποτέλεσμα το 2004 να αποφασιστεί η «πλήρης αποδέσμευση» που οδήγησε στη δραστική μείωση της παραγωγής του καπνού, στο «τέλος του καπνού», την υποαπασχόληση των αγροτών και την ανεργία των κλάδων εμπορίας και μεταποίησης του καπνού³.

3.2. Η κοινωνική γεωγραφία της καλλιέργειας, της κουλτούρας και της

³ . Αξίζει να επισημάνουμε ότι στη διάρκεια του 20ού αιώνα οι «χρυσές εποχές» και οι «κρίσεις του καπνού» είναι συχνά φαινόμενα, καθώς σχετίζονται άλλοτε με τις ευρύτερες οικονομικές και εμπορικές κρίσεις (μεσοπόλεμος, μεταπολεμική περίοδος) και άλλοτε με τα πολεμικά γεγονότα (Μικρασιατική Καταστροφή, Κατοχή, Εμφύλιος Πόλεμος) (Καζάκος 2001: 79, 142, Αγγέλη 2007: 40-52, Μπάδα 2008, Καρανικόλας, κ.ά. 2009). Στη μεταπολεμική περίοδο η «χρυσή εποχή» και η «κρίση του καπνού» εντοπίζονται την περίοδο 1970-2000 και το «τέλος του καπνού» σημαίνει την οριστική σχεδόν παύση της καλλιέργειας όλων των ποικιλιών καπνού στον νομό μετά την ενδιάμεση αναθεώρηση της ΚΑΠ το 2003. Η σχετική νομοθεσία έδινε τη δυνατότητα στα κράτη-μέλη να εφαρμόσουν για την περίοδο 2006-2009 το μέτρο της αποδέσμευσης σε βαθμό από 40% έως 100% και να διατηρήσουν το υπόλοιπο της ενίσχυσης ως ενίσχυση συνδεδεμένη με την παραγωγή. Ωστόσο το 2005 το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων στην Ελλάδα αποφάσισε (με τη σύμφωνη γνώμη της πλειονότητας των καπνοπαραγωγών) να εφαρμόσει στον καπνό την πολιτική αποδέσμευσης σε ποσοστό 100%, τη λεγόμενη «πλήρη αποδέσμευση».

«κρίσης του καπνού»⁴

Η γενική εικόνα της «κρίσης» και του «τέλους του καπνού» την περίοδο 1985-2004 γίνεται πιο ανάγλυφη, εάν αξιοποιήσουμε στοιχεία από την πενταετή επιτόπια εμπειρική έρευνα (συνεντεύξεις, καταγραφές, στατιστικά στοιχεία) και, αντί για τις στατιστικές κατηγορίες (ορεινές, ημιορεινές, πεδινές περιοχές) της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΣΥΕ)⁵, διαμορφώσουμε την κοινωνική γεωγραφία της καλλιέργειας του καπνού, δηλαδή την παραγωγική και κοινωνική μορφολογία των ορεινών, αγροτικών, περιαστικών και αστικών περιοχών του καπνού αλλά και των καλλιεργητών του καπνού.

Οι *ορεινές περιοχές* του καπνού αποτελούνται από κοινότητες που βρίσκονται σε σχετικά μεγάλο υψόμετρο (μέσο υψόμετρο 580 μέτρα), έχουν αραιό πληθυσμό (μέση πυκνότητα 18,5 κάτοικοι ανά τετρ. χιλ.) και είναι απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα (μέση απόσταση 33 χιλ.). Οι κοινότητες αυτές υφίστανται τα αποτελέσματα από τις πολύ μικρές, διάσπαρτες και μη βιώσιμες γεωργικές εκμεταλλεύσεις της ποικιλίας Τσεμπέλια (την περίοδο 1997-2004 η ποικιλία μειώθηκε κατά 96,2%) και της ποικιλίας Μυρωδάτα (την περίοδο 1997-2004 η ποικιλία μειώθηκε κατά 71,8%). Κύρια χαρακτηριστικά των ορεινών περιοχών είναι η μείωση του πληθυσμού (περίπου 9,1% για την περίοδο 1981-2001), η γήρανση του πληθυσμού, η αγαμία των νέων, τα προβλήματα των ηλικιωμένων και η ανεπάρκεια Ιατρικών Υπηρεσιών (40% των κοινοτήτων διαθέτουν υποτυπώδες Περιφερειακό Ιατρείο).

Οι *αγροτικές περιοχές* ή *περιοχές της αγροτικής ενδοχώρας* του καπνού

---

5. Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ ως *πεδινές* χαρακτηρίζονται οι κοινότητες εκείνες που η εδαφική τους περιοχή βρίσκεται στο σύνολό της ή κατά το μεγαλύτερο μέρος της σε οριζόντιο ή ελαφρώς κεκλιμένο έδαφος και σε υψόμετρο μικρότερο των 800 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας. Ως *ημιορεινές* χαρακτηρίζονται οι κοινότητες εκείνες που η εδαφική περιοχή τους βρίσκεται στις υπώριες των βουνών ή η έκτασή τους μοιράζεται η μισή περίπου στην πεδιάδα και η άλλη μισή στο βουνό, αλλά πάντα με υψόμετρο μέχρι 800 μέτρα, για το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της κοινότητας. Τέλος, ως *ορεινές* χαρακτηρίζονται οι κοινότητες εκείνες που η εδαφική τους επιφάνεια είναι πολύ κεκλιμένη και κατ' εξοχήν ανώμαλη, χωρίζεται από χαράδρες ή καλύπτεται από ορεινούς όγκους που δημιουργούν πολλαπλές και βαθιές εδαφικές πτυχώσεις με υψομετρικές διαφορές μεγαλύτερες από 400 μέτρα. Επίσης, στην ίδια κατηγορία εντάσσονται όλες εκείνες οι κοινότητες που η εδαφική τους επιφάνεια ή μεγάλο μέρος της βρίσκεται σε υψόμετρο ανώτερο από 800 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας.

---

⁴ . Οι περιγραφές και τα στοιχεία που ακολουθούν προέρχονται από πενταετή εμπειρική έρευνα στον νομό για τις ανάγκες διδακτορικής διατριβής (Καμπέρης 2007) και ως πηγές αξιοποιούνται η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΣΥΕ), ο Οργανισμός Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων, Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ), ο Εθνικός Οργανισμός Καπνού αλλά και πληροφορητές από τις τοπικές κοινωνικές και γεωργικές υπηρεσίες.

Σύμφωνα πάλι με την ΕΣΥΕ στην εθνική απογραφή του 1991 ο *αστικός πληθυσμός* περιλαμβάνει τον πληθυσμό των δήμων και κοινοτήτων των οποίων ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει 10.000 κατοίκους, ο *ημιαστικός πληθυσμός* τον πληθυσμό των δήμων και κοινοτήτων των οποίων ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει 2.000-9.999 κατοίκους και ο *αγροτικός πληθυσμός* τον πληθυσμό των δήμων και κοινοτήτων των οποίων ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει λιγότερους από 2.000 κατοίκους. Όμως στην εθνική απογραφή του 2001 και του 2011 ο *αστικός πληθυσμός* περιλαμβάνει τον πληθυσμό των δήμων και κοινοτήτων των οποίων ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει 2.000 κατοίκους και άνω και ο *αγροτικός πληθυσμός* περιλαμβάνει τον πληθυσμό των δήμων και κοινοτήτων των οποίων ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει λιγότερους από 2.000 κατοίκους. Στις προαναφερόμενες εθνικές απογραφές ως «αγρότης» καταγράφεται το πρόσωπο που δηλώνει ότι είναι αγρότης. Αυτό σημαίνει ότι, ελλείψει άλλων πιο ειδικών κριτηρίων και καταγραφών για το ποιος είναι «αγρότης», μπορεί να «δηλώνει αγρότης» και ένας «πρώην αγρότης» (συνταξιούχος, κτηματίας, κ.λπ.), γεγονός που αλλοιώνει καθοριστικά την κοινωνική και παραγωγική πραγματικότητα που η παρούσα εργασία με τις επιτόπιες καταγραφές προσπαθεί να αναδείξει.

αποτελούνται από κοινότητες που βρίσκονται σε σχετικά χαμηλό υψόμετρο (μέσο υψόμετρο 127 μέτρα), δεν έχουν ιδιαίτερα αραιό πληθυσμό (μέση πυκνότητα 42,3 κάτοικοι ανά τετρ. χιλ.) και είναι λιγότερο απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα (μέση απόσταση 16,8 χιλ.). Οι κοινότητες αυτές υφίστανται τα αποτελέσματα της σταδιακής αντικατάστασης της ποικιλίας Τσεμπέλια (την περίοδο 1997-2004 η ποικιλία μειώθηκε κατά 99,4%) και της ποικιλίας Μυρωδάτα (την περίοδο 1997-2004 η ποικιλία μειώθηκε κατά 80,9%) από την ποικιλία Βιρτζίνια (την περίοδο 1997-2004 η ποικιλία αυξήθηκε κατά 46,9%). Κύρια χαρακτηριστικά της αγροτικής ενδοχώρας είναι η μικρή αύξηση του πληθυσμού (περίπου 2,4% για την περίοδο 1981-2001), η γεωργική πολυδραστηριότητα (κτηνοτροφία, ελαιοκαλλιέργεια, κηπευτικά) και η επάρκεια Ιατρικών Υπηρεσιών (95,6% των κοινοτήτων διαθέτουν εξοπλισμένο Περιφερειακό Ιατρείο).

Οι *περιαστικές περιοχές* του καπνού αποτελούνται από κοινότητες που βρίσκονται σε χαμηλό υψόμετρο (μέσο υψόμετρο 72 μέτρα), έχουν σχετικά πυκνό πληθυσμό (μέση πυκνότητα 87,9 κάτοικοι ανά τετρ. χιλ.) και είναι κοντά στα αστικά κέντρα (μέση απόσταση 5,6 χιλ.). Οι κοινότητες της περιαστικής ζώνης υφίστανται κυρίως τα αποτελέσματα της ταχείας αντικατάστασης της ποικιλίας Τσεμπέλια (την περίοδο 1997-2004 η ποικιλία μειώθηκε κατά 92,9%) από την ποικιλία Βιρτζίνια (την περίοδο 1997-2004 αυξήθηκε κατά 64,18%). Κύρια χαρακτηριστικά τους είναι η αύξηση του πληθυσμού (περίπου 29,18% για την περίοδο 1981-2001), η εξω-γεωργική απασχόληση (μισθωτές σχέσεις, τεχνικές εργασίες) και η πλήρης κάλυψη από τις κοινωνικές και νοσοκομειακές δομές των αστικών κέντρων.

Οι *αστικές περιοχές* του καπνού περιλαμβάνουν τα αστικά κέντρα του νομού που περιβάλλονται από αγροτικές και περιαστικές ζώνες καπνού (Μεσολόγγι, Αστακός, Βόνιτσα) και κυρίως το Αγρίνιο. Στη ζώνη αυτή

μετακινήθηκαν για εργασία ή και κατοικία, κυρίως στη δεκαετία του 1990, οι κάτοικοι των περιαστικών περιοχών (αγρότες, τεχνίτες, υπάλληλοι, πολυαπασχολούμενοι) που εγκατέλειψαν την παραγωγή του καπνού ή ασχολήθηκαν με την παραγωγή κυρίως της ποικιλίας Βιρτζίνια⁵. Κύρια χαρακτηριστικά της αστικής ζώνης του καπνού στη σύγχρονη περίοδο είναι η υποαπασχόληση και η ανεργία, καθώς η κρίση και το «τέλος του καπνού» οδήγησε σε σταδιακή παρακμή τις κατασκευαστικές, τεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες που είχαν ως βάση την παραγωγή και τα εισοδήματα του καπνού (οικοδομές, μεταποίηση, εμπορικά καταστήματα, συνεργεία γεωργικών μηχανημάτων, εισαγωγές γεωργικών εργαλείων και εφοδίων). Συνοψίζοντας, η «κρίση» και το «τέλος του καπνού» εμφανίζονται κυρίως με τη δυναμική της «ανεπιστρεπτή εγκατάλειψης» των ορεινών περιοχών (μεγάλη μείωση της παραγωγής των ποικιλιών Τσεμπέλια και Μυρωδάτα, μείωση του πληθυσμού, γήρανση, αγαμία, ανεπάρκεια ιατρικών υπηρεσιών, επισφαλές οδικό δίκτυο) και με τη δυναμική του «αναπόφευκτου αδιέξοδου» στις περιαστικές περιοχές του καπνού (εκτεταμένη εγκατάλειψη των παραδοσιακών ποικιλιών, γρήγορη αντικατάσταση των ποικιλιών Μυρωδάτα και Τσεμπέλια από την ποικιλία Βιρτζίνια, ταχεία αύξηση του πληθυσμού λόγω μετεγκαταστάσεων αγροτών). Οι περιοχές της αγροτικής ενδοχώρας εμφανίζουν «κλιμακωτή κρίση» (ηπιότερη αντικατάσταση των Μυρωδάτων από τα Βιρτζίνια, κτηνοτροφία, γεωργική πολυδραστηριότητα) και οι αστικές περιοχές χαρακτηρίζονται από μια «διαρθρωτική κρίση» (συνεχής μετακίνηση των εργαζομένων από τη γεωργία προς την αυταπασχόληση, τη μισθωτή εργασία, την παραοικονομία).

3.3. Ποικιλίες καπνού και εμπορικά δίκτυα

3.3.α. Η ποικιλία Τσεμπέλια

Πρόκειται για την ποικιλία καπνού η οποία, σε σχέση με την ποικιλία Μυρωδάτα, έχει αντοχή στην ξηρασία, μεγαλύτερη καλλιεργητική περίοδο, περισσότερες απαιτήσεις σε εργατικό δυναμικό και μεγαλύτερη «περίοδο αγοράς». Η ποικιλία Τσεμπέλια καλλιεργήθηκε κυρίως στην περιφέρεια της πόλης του Αγρινίου απασχολώντας πληθυσμούς που μετεγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Πρόκειται αρχικά για τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία⁶, τους βίαια μετακινούμενους

---

⁵ . Όπως αναφέρθηκε, την περίοδο 1981-2001 η αύξηση του πληθυσμού των τριών μεγαλύτερων πόλεων έφτασε σε ποσοστό 23-30%.

⁶ . Οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία που κατέφυγαν στο Αγρίνιο ήταν 2.571 άτομα, από τους οποίους 1.196 ήταν άνδρες και 1.375 γυναίκες, σε σύνολο 9.098 προσφύγων του νομού. Οι περισσότεροι προέρχονταν από τις περιοχές του Πόντου, τη Σαμψούντα, την Κερασούντα, τη Νικομήδεια, τη Μπάφρα, τη Σμύρνη, την Έφεσο κ.ά. Από την Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων τους δόθηκε αγροτικός κλήρος μέχρι 10 στρέμματα και επιδόθηκαν κυρίως στην

πληθυσμούς στη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου⁷, τους εποχικούς εργάτες που αποφάσιζαν να παραμείνουν στην περιοχή⁹, τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους¹⁰ και τους πληθυσμούς που μετακινήθηκαν προς το Αγρίνιο, επειδή τα χωριά τους αξιοποιήθηκαν στην κατασκευή του φράγματος του ποταμού Αχελώου και του υδροηλεκτρικού σταθμού της λίμνης Καστρακίου.

Οι μικροί παραγωγοί της ποικιλίας Τσεμπέλια συνήθως καλλιεργούσαν μέχρι 10 στρέμματα και οι μεγάλοι 20-50 στρέμματα. Οι μικροί παραγωγοί είχαν ως κύριες σχέσεις ανταλλαγών εργασίας τη «συνεργασία» ή την «παρέα» (ακολουθούν τη γραμμή των συγγενικών σχέσεων) και τα λεγόμενα «δανεικά» (περίσσευμα και ανταλλαγή διαθέσιμου εργατικού δυναμικού) (Αγγέλη 2007: 100-101), ενώ οι μεγαλύτεροι παραγωγοί της ποικιλίας Τσεμπέλια αξιοποιούσαν εποχικούς εργάτες. Η χρησιμοποίηση εποχικών εργατών οφείλεται στο γεγονός ότι η ποικιλία έχει μεγαλύτερη καλλιεργητική περίοδο (ενώ τα Τσεμπέλια φυτεύονται την ίδια περίπου εποχή με τα Μυρωδάτα, η καλλιέργειά τους τελειώνει έναν μήνα περίπου μετά από αυτά), αυξημένες δυσκολίες παραγωγής (λόγω ξηρικής), περισσότερες ανάγκες στη «διαλογή» (καθάρισμα του καπνού στη «λιάστρα», αφαίρεση των «σκάρτων φύλλων» το φθινόπωρο στην αποθήκη, ταξινόμηση στην αποθήκη κατά «χέρι», «ποιότητα» και «δέμα»). Οι εποχικοί εργάτες ήταν συνήθως καπνεργάτες, και κυρίως καπνεργάτριες, ακτήμονες, πρόσφυγες και μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι. Οι εποχικοί εργάτες σχεδόν εξαφανίζονται μετά το 1990 με την είσοδο των αλλοδαπών εργατών, οι οποίοι είναι διαθέσιμοι, φθηνότεροι και δεν έχουν «παράδοση στην καλλιέργεια του καπνού».

που συγκεντρώθηκαν στο Αγρίνιο από τις περιοχές της Ναυπακτίας και της Τριχωνίδας ήταν αρχικά 17.000, αλλά ο αριθμός τους είχε φτάσει τον Φεβρουάριο του 1948 τους 40.437. Σε σημαντικό μέρος των «συμμοριόπληκτων» και των εσωτερικών μεταναστών δόθηκαν κτήματα και «άδειες» για την καλλιέργεια καπνού. Είναι ενδεικτικό ότι στο Αγρίνιο, που το 1940 αριθμούσε 15.934 κατοίκους, το 1951 οι κάτοικοι έφτασαν τα 20.048 άτομα (Μπάδα & Σφήκας, 2010: 114, 120, 318, 319). Εκτιμάται ότι από τις «εκχερσώσεις» και την είσοδο νέων κτημάτων στην καλλιέργεια του καπνού (με τη βοήθεια σχετικών δανείων που έδινε η Αγροτική Τράπεζα της

καλλιέργεια του καπνού (Αγγέλη 2007: 42, 76, 78). Οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις περιοχές του Τσεμπελιού, γιατί το Αγρίνιο είχε μεταποιητικές μονάδες (καπνεργοστάσια, καπνομάγαζα) και υπήρχε δυνατότητα απασχόλησης τόσο στις μεταποιητικές μονάδες όσο και στην παραγωγή του καπνού.

⁷. Κάτω από την πίεση των γεγονότων του Εμφυλίου Πολέμου και τις πολιτικές εκκένωσης των ορεινών περιοχών, στις πόλεις του νομού Αιτωλοακαρνανίας κατέφυγαν 55.696 άτομα από τις ορεινές περιοχές του νομού και της Ευρυτανίας, οι λεγόμενοι «ανταρτόπληκτοι» ή «συμμοριόπληκτοι». Υπολογίζεται ότι οι «συμμοριόπληκτοι» στον νομό ήταν περίπου 43.403, άτομα. Τα άτομα

Ελλάδος) οι καλλιεργούμενες εκτάσεις του καπνού στον νομό τη μεταπολεμική περίοδο αυξήθηκαν κατά 20-35%.

9. Οι εργάτες αυτοί προέρχονται είτε από τις κοντινές ορεινές περιοχές (Ορεινή Τριχωνίδα, Ναυπακτία, Ευρυτανία, κ.ά), είτε από τα νησιά του Ιονίου (Λευκάδα, Κεφαλλονιά, Ζάκυνθος, κ.ά) (Αγγέλη 2007: 97).

10. Πρόκειται καταρχήν για μετακινούμενους κτηνοτρόφους από τις περιοχές της Ευρυτανίας που διαχειμάζουν στην περιοχή του Αγρινίου (πουλούσαν το γάλα στην περιοχή και τα τοπικά τυροκομεία) και οι οποίοι σταδιακά γίνονται «σέμπροι» και στη συνέχεια ιδιοκτήτες γης. Άλλη ομάδα αφορά μετακινούμενους κτηνοτρόφους από τις περιοχές των Τζουμέρκων και λιγότερο της Ευρυτανίας, οι οποίοι διαχειμάζουν στις περιοχές της Λεπενούς, των Φυτειών και του Λεσινίου. Η εμπλοκή των μετακινούμενων κτηνοτρόφων με την καλλιέργεια κυρίως της ποικιλίας Τσεμπέλια εντοπίζεται την περίοδο 1978-1979, κατά την οποία η μετακινούμενη κτηνοτροφία διέρχεται κρίση ενώ παράλληλα η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ) τους ευνοεί με δάνεια για την αγορά κτημάτων.

Από την άλλη οι μεγάλοι παραγωγοί ή και ιδιοκτήτες γης, την οποία δεν καλλιεργούσαν όλη οι ίδιοι, αξιοποιούσαν το σύστημα της «σεμπριάς».

Ο «σέμπρος» ήταν αποτέλεσμα της έλλειψης γης, της ζήτησης εργασίας και της περιορισμένης απασχόλησης σε βιοτεχνία/ βιομηχανία (πρόκειται κυρίως για πρόσφυγες και μετακινούμενους πληθυσμούς).

Στη «σεμπριά» η γη και ο εξοπλισμός είναι του ιδιοκτήτη και στο τέλος μοιράζονται το παραγόμενο προϊόν και όχι το κέρδος από την πώληση του προϊόντος. Ο «σέμπρος» συχνά –κατά κανόνα– για να πάρει κάποιο δάνειο χρειαζόταν την έγγραφη δήλωση και πολλές φορές εγγύηση του ιδιοκτήτη ότι θα συνεχίσει την καλλιέργεια. Σταδιακά όμως ένας σημαντικός αριθμός «σέμπρων» απέκτησε εισοδήματα που παράλληλα με κάποια υποτυπώδη δάνεια επέτρεψαν την αγορά γης και το πέρασμά τους στην κατάσταση του «μικροϊδιοκτήτη αγρότη».

Στις δυνατότητες των μεγαλύτερων παραγωγών της ποικιλίας Τσεμπέλια ανήκει και η χρησιμοποίηση των «τεχνιτών». Οι «τεχνίτες» στα Τσεμπέλια ήταν άτομα εξειδικευμένα στο να κάνουν τα «βαντάκια» σε «δέματα», το λεγόμενο «μπασκή». Συνήθως ήταν ντόπιοι τεχνίτες με μεγάλη εμπειρία ή καπνεργάτες που είχαν δουλέψει σε καπνομάγαζα και ήξεραν την επεξεργασία του καπνού. Οι «τεχνίτες» ήξεραν να εκτιμούν καλύτερα την ποιότητα του καπνού (υφή, χρώμα φύλλου, άρωμα) και έτσι υπολόγιζαν πόση ποσότητα από κάθε «χέρι» και από κάθε «ποιότητα» χρειάζεται το κάθε «δέμα», έτσι ώστε και ένα μόνο «δέμα» στα μάτια του μεσίτη και του εμπόρου να αντιπροσωπεύει το σύνολο της παραγωγής.

Η αξιοποίηση της ποικιλίας Τσεμπέλια γινόταν κυρίως από την εθνική καπνοβιομηχανία, καθώς επρόκειτο για ποικιλία με ιδιαίτερο άρωμα και γεύση, που έδινε «χαρακτήρα» στα χαρμάνια. Η νομοθεσία μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 υποχρέωνε τη ντόπια βιομηχανία τσιγάρων (Κεράνης, Παπαστράτος, Καρέλια, Κωνσταντίνου, κ.ά.) να αξιοποιεί στα χαρμάνια της ένα σχετικά σημαντικό ποσοστό από τα λεγόμενα «ανατολικά καπνά». Με δεδομένη τη ζήτηση στο εσωτερικό

αλλά και το εξωτερικό των τσιγάρων με καπνά «ανατολικού τύπου», η υποχρέωση της ντόπιας βιομηχανίας εξασφάλιζε για μεγάλο χρονικό διάστημα σταθερή ζήτηση, άρα και ασφάλεια και σταθερές και υψηλές τιμές, για τον παραγωγό της ποικιλίας. Η σύνθετη αυτή δυναμική είχε ως αποτέλεσμα την πολύπλευρη σύνδεση των παραγωγών με τη δομή του εμπορικού πεδίου (καπνοβιομηχανίες, έμποροι, μεσίτες) και του πολιτικού πεδίου (κόμματα, βουλευτές, κομματάρχες).

Η «προστασία» και ο «κλειστός χαρακτήρας» της ποικιλίας Τσεμπέλια εισέρχονται σε μια πρώτη κρίση την περίοδο 1978-1985 (απελευθέρωση αγοράς καπνού, περιορισμός κρατικού προστατευτισμού, αύξηση της ζήτησης σε Βιρτζίνια) που οξύνεται μετά το 1985 με τη σταδιακή και άλλοτε αναγκαστική αντικατάσταση των Τσεμπελιών από τα Βιρτζίνια⁸. Η «κρίση των Τσεμπελιών» (πρώτα κύματα εγκατάλειψης της παραγωγής και φυγής από τις αγροτικές περιοχές) αρχίζει περίπου το 1978 και γίνεται πιο εμφανής το 1981-1982. Η «κρίση των Τσεμπελιών» ωστόσο μπορεί να ανιχνευτεί ήδη από την περίοδο 1978-1980, καθώς το χρονικό αυτό διάστημα δόθηκαν περισσότερες άδειες παραγωγής, για να φανεί ότι η χώρα, εν όψει της ένταξης στην ΕΕ, έχει μεγάλη παραγωγή και άρα μπορεί να εισπράξει περισσότερες επιδοτήσεις.

3.3.β. Η ποικιλία Μυρωδάτα

Πρόκειται για ποικιλία που καλλιεργήθηκε σε ορεινές, ημιορεινές και πεδινές περιοχές του νομού⁹. Οι μικροί παραγωγοί της ποικιλίας συνήθως καλλιεργούσαν μέχρι 5 στρέμματα (Ορεινή Τριχωνίδα, Μακρυνεία) και οι μεγάλοι 25-50 στρέμματα (Ωλενία, Αγγελόκαστρο). Στην παραγωγή απασχολούνται κυρίως τα μέλη της οικογένειας και ο κοινωνικός χαρακτήρας των σχέσεων παραμένει «κλειστός»¹⁰. Οι μετανάστες εργάτες από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) που καταφθάνουν στην περιοχή μετά το 1990 εργάζονται στα Μυρωδάτα, γιατί η καλλιέργειά τους, σε σχέση με τα Τσεμπέλια, είναι λιγότερο κοπιαστική και εξειδικευμένη.

Η ποικιλία Μυρωδάτα αξιοποιήθηκε κυρίως για εξαγωγές, με αποτέλεσμα τη χαλαρότερη, σε σχέση με τα Τσεμπέλια, σύνδεση των παραγωγών με τη δομή του εγχώριου εμπορικού, του πολιτικού και του

⁸ . Η ποικιλία Βιρτζίνια εισάγεται προς καλλιέργεια στον νομό το 1984 μέσα από ειδικό πρόγραμμα αναδιάρθρωσης της ποικιλίας Τσεμπέλια.

⁹ . Καλλιεργήθηκε κυρίως στην Ορεινή Τριχωνίδα (Θέρμο, Πετροχώρι, Νερομάνα, Χρυσοβίτσα, Καλλιθέα, Ανάληψη), στη νότια περιοχή της λίμνης Τριχωνίδας (περιοχή Μακρυνείας) και στην Ωλενία (Αγγελόκαστρο, Χρυσοβέρι, Λυσιμαχία, Κλεισορέματα, Κεφαλόβρυσο, Σταμνά).

¹⁰ . Ωστόσο η «κουλτούρα Μυρωδάτα» προσδιορίζει έναν κόσμο πιο ευέλικτο ως προς τη νοοτροπία του, εξωστρεφή, λόγω προσαρμογής στις συνθήκες του εξωτερικού εμπορίου. Ακόμα και μέσα στο ίδιο το χωριό μοιάζουν διαφορετικά τα παραγωγικά και κοινωνικά habitus των Μυρωδάτων και των Τσεμπελιών.

κοινωνικού πεδίου. Η ποικιλία καλλιεργήθηκε σε περιοχές καπνού με μικρή και μεσαία ιδιοκτησία, στις οποίες δεν παρατηρούνται σημαντικές μετακινήσεις αγροτικών πληθυσμών, είναι περιορισμένη η ροή των μεταναστών από το εξωτερικό, δεν συνηθίζονται οι σχέσεις «σεμπριάς» και το πολιτικό/πελατειακό σύστημα είναι λιγότερο ισχυρό¹¹. Η κρίση της ποικιλίας Μυρωδάτα αρχίζει ως κρίση τιμών στο τέλος της δεκαετίας του 1980, αποτυπώνεται και επιταχύνεται μετά την αναθεώρηση της Κοινής Οργάνωσης Παραγωγής Καπνού το 1992 (ποσοστώσεις στην παραγωγή) και κορυφώνεται στο τέλος της δεκαετίας του 1990 (μείωση τιμών, αύξηση του κόστους παραγωγής)¹². Στις αρχές του 2000 η πλειονότητα της παραγωγής αφορά μικρές και μη βιώσιμες εκμεταλλεύσεις που εγκαταλείπονται, και οι «άδειες παραγωγής» πουλιούνται στους παραγωγούς της ποικιλίας Βιρτζίνια. Ένα μέρος της κρίσης των Μυρωδάτων αποδίδεται στο γεγονός ότι η μακρόχρονη «ασφάλεια» από την απορρόφηση της ποικιλίας στην Άπω Ανατολή δεν επέτρεψε να γίνουν δοκιμές σχετικά με την ικανότητα της ποικιλίας να εισαχθεί σε περισσότερα χαρμάνια και σε χαρμάνια άλλων χωρών. Η επέλαση του αμερικανικού blend από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα (διαφήμιση, έρευνες αγοράς για τις προτιμήσεις των καπνιστών, δωρεάν διανομή τσιγάρων, νέοι τρόποι ζωής με γενική αύξηση του καπνίσματος, «μοντέρνα» καπνιστικά γούστα, «ελαφρά τσιγάρα», κ.ο.κ.) αλλά και στις άλλες χώρες εξαγωγής ελληνικών καπνών δεν εκτιμήθηκε ή υποτιμήθηκε.

3.3.γ. Η ποικιλία Βιρτζίνια

Η ποικιλία εισάγεται στην περιοχή σταδιακά μετά το 1982¹³, χρηματοδοτείται με ευνοϊκούς για τον παραγωγό όρους (δάνεια για αγορά γης, εξοπλισμού, εγκαταστάσεων επεξεργασίας, κρατικές εγγυήσεις για την πώληση της παραγωγής)¹⁴ και προορίζεται για εξαγωγή, αφού διαθέτει τα χαρακτηριστικά των «American blend»¹⁵.

¹¹ . Εξάιρεση αποτελεί η περιοχή Ωλενίας με μεγαλύτερες ιδιοκτησίες και «μεσίτες» που συνδέονται περισσότερο με το Αγρίνιο.

¹² . Η επιβολή μετά το 1992 των ποσοστώσεων στην παραγωγή δημιούργησε νέα συναλλακτικά ήθη και οικονομικές εξαρτήσεις, καθώς όσοι παρήγαγαν περισσότερη από την επιτρεπόμενη ποσότητα καπνού ήταν αναγκασμένοι να αναζητούν κάποιον παραγωγό με λιγότερη παραγωγή για να «καλύψουν» τη διαφορά.

¹³ . Η ποικιλία Βιρτζίνια καλλιεργείται αρχικά στις περιοχές του Αγρινίου, στη συνέχεια της Παραβόλας και τελευταία του Ξηρόμερου.

¹⁴ . Υπολογίζεται ότι την πρώτη αυτή περίοδο (1985-1992) οι κλίβανοι επεξεργασίας των Βιρτζίνια πρωδοτούνται μέχρι και 60% και η τιμή του προϊόντος μέχρι και 95%.

¹⁵ . Αναφέρεται ότι στις προτάσεις για την εισαγωγή των Βιρτζίνια υπάρχουν και αυτές για τη διατήρηση και επέκταση των ελληνικών ποικιλιών, οι οποίες, λόγω περιορισμών γης, δεν θα μπορούσαν να αντικατασταθούν από τα Βιρτζίνια, τη στιγμή που αποτελούν τον παραγωγικό κορμό σημαντικών περιοχών και αγροτικών στρωμάτων της χώρας. Τελικά οι προτάσεις αυτές δεν έγιναν δεκτές από το Υπουργείο Γεωργίας και ενεκρίθη κυρίως η εισαγωγή των Βιρτζίνια σε βάρος όλων των άλλων ποικιλιών καπνού.

Πρόκειται για «βιομηχανική ποικιλία» δηλαδή ποικιλία που επιδέχεται, σε σχέση με τις παραδοσιακές ποικιλίες (Τσεμπέλια, Μυρωδάτα), αφενός μεγάλο βαθμό εκμηχάνισης της παραγωγής και της επεξεργασίας και αφετέρου αξιοποίηση έμμισθων εργατών, όχι ιδιαίτερα έμπειρων, σε όλα τα στάδια της παραγωγής¹⁹. Για τους λόγους αυτούς οι παραγωγοί της ποικιλίας αγόρασαν ή ενοικίασαν μεγάλα και αρδευόμενα κτήματα, ενώ παράλληλα αξιοποίησαν τους αλλοδαπούς αντί για τους ντόπιους εποχικούς εργάτες. Οι αρχικοί παραγωγοί της ποικιλίας Βιρτζίνια ήταν πρώην καλλιεργητές Τσεμπελιών που διέθεταν μεγάλα κτήματα και κοινωνικά δίκτυα¹⁶. Στην παραγωγή μέχρι το 1990 εργάζεται η οικογένεια, οι τοπικοί εποχικοί εργάτες και οι υποαπασχολούμενοι καπνεργάτες¹⁷. Μετά το 1990 εισέρχονται στην παραγωγή οι μετανάστες (κυρίως Αλβανοί)¹⁸ και παράλληλα, μετά το 1992-1993, εισέρχονται σταδιακά στην παραγωγή οι λεγόμενοι «αγρότες στα χαρτιά» ή «αγρότες με ημερομηνία λήξης». Στην πραγματικότητα η κρίση στην καλλιέργεια της ποικιλίας Βιρτζίνια ξεκινά το 1992 (με την επιβολή ποσοστώσεων παραγωγής) και κορυφώνεται στις αρχές του 2000 (με την αύξηση παραγωγής, τη μείωση των τιμών, την αύξηση του κόστους παραγωγής). Η παραγωγή του Βιρτζίνια έτυχε ευνοϊκών ρυθμίσεων με αποτέλεσμα –μαζί με την αυξημένη παραγωγή– να δημιουργηθούν ομάδες αγροτών με χαρακτηριστικά ανώτερων και

19. Οι αντιστάσεις και οι επιφυλάξεις των παραγωγών για την καλλιέργεια των Βιρτζίνια οφείλονται αφενός στο βαθιά ριζωμένο παραγωγικό και κοινωνικό habitus

---

¹⁶ . Την «εποχή των Βιρτζίνια» μετακινήσεις πληθυσμών για εργασία ή κατοικία, παρατηρούνται και από τα χωριά με την ποικιλία Τσεμπέλια προς τις περιοχές με την ποικιλία Βιρτζίνια (από Ποταμούλα, Σκουτερά, Παραβόλα προς τον κάμπο του Αγρινίου). Εκτιμάται ότι 10% των παραγωγών Βιρτζίνια προήλθαν από μετακινήσεις παραγωγών. Όμως οι επίσακτοι παραγωγοί καπνού αντιμετώπισαν λιγότερο ορθολογικά την κρίση σε σχέση με τους γηγενείς, επειδή είχαν τη γνώση και την εμπειρία της κτηνοτροφίας, προς την οποία στράφηκαν κατά ένα μέρος. Γενικότερα, την πρώτη περίοδο θα λέγαμε ότι οι «μικροί παραγωγοί» Τσεμπελιών (μέχρι 10 στρέμματα) έγιναν μικροί παραγωγοί των Βιρτζίνια και οι «μεγάλοι παραγωγοί» Τσεμπελιών (70-80 στρέμματα) έγιναν μεγάλοι παραγωγοί των Βιρτζίνια. Μετά το 1995 σημαντικό μέρος των μικρών παραγωγών, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, έγιναν «μεγάλοι» ή «αγρότες στα χαρτιά» μέσα από τις εξαγορές «αδειών».

¹⁷ . Οι εποχικοί εργάτες ήταν συνήθως καπνεργάτες και κυρίως καπνεργάτριες, ακτήμονες, πρόσφυγες, μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι. Οι κατ' αποκλειστικότητα εργάτες γης ήταν πολύ λίγοι, 2-3 οικογένειες στα μεγάλα καπνοχώρια ή σε χωριά που δεν είχαν άδεια καπνού. Οι εποχικοί εργάτες σχεδόν εξαφανίζονται μετά το 1990 με την είσοδο των αλλοδαπών εργατών, οι οποίοι είναι διαθέσιμοι, φθηνότεροι και δεν έχουν παραδοσιακές σχέσεις με τον τοπικό πληθυσμό. Η «παράδοση στην εργασία» είχε σχετικά εξανθρωπίσει τις συνθήκες δουλειάς· με τους οικονομικούς μετανάστες η δουλειά πήρε πάλι τη «βάρβαρη» μορφή της.

¹⁸ . Σύμφωνα με την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία το 2001 στον γεωργικό τομέα του νομού εργάζονται 1.452 άνδρες μετανάστες και 315 γυναίκες, αποτελώντας το 6,8% των συνολικά απασχολούμενων στον τομέα. Από αυτούς οι 1.385 άνδρες (93,5%) και οι 261 γυναίκες (82,8%) προέρχονται από την Αλβανία, αποτελώντας το 6,36% των συνολικά απασχολούμενων στον τομέα.

από τη μακρόχρονη καλλιέργεια των καπνών ανατολικού τύπου (οικογενειακή εργασία, παραδοσιακή τεχνογνωσία, περιορισμένη γεωργική τεχνολογία, εμποδωμένα εμπορικά και πολιτικά δίκτυα) και αφετέρου στην έλλειψη μεγάλων αρδευόμενων εκτάσεων. Σε ορισμένες περιοχές, όπως το Ξηρόμερο, οι αντιστάσεις εισαγωγής των Βιρτζίνια προέρχονται επιπλέον από την οικονομική σιγουριά της κτηνοτροφίας και την εν γένει απομόνωση της περιοχής.

πλουσιότερων στρωμάτων σε σχέση με τους παραγωγούς των παραδοσιακών ποικιλιών (Μυρωδάτων, Τσεμπελιών).

Συνοψίζοντας, η κρίση των παραδοσιακών ποικιλιών καπνού (Τσεμπέλια, Μυρωδάτα) εμφανίζει τα πρώτα της σημάδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 (με την αύξηση των «αδειών καπνού», την απελευθέρωση της αγοράς καπνού, τον περιορισμό του κρατικού προστατευτισμού) και οξύνεται σταδιακά, ιδιαίτερα μετά την αναθεώρηση της ΚΑΠ το 1992 (με τις ποσοστώσεις στην παραγωγή, τη μείωση των τιμών, την αύξηση του κόστους παραγωγής). Ωστόσο η κρίση αυτή δεν γίνεται εξαρχής έντονα αντιληπτή, ούτε γίνεται κατανοητή η σοβαρότητά της, γιατί βρίσκει σημαντικά εμπόδια τόσο στις τοπικές καλλιεργητικές κουλτούρες και τον ανδρικό κόσμο (τεχνογνωσία, κοινωνικά δίκτυα, οικογενειακές στρατηγικές) όσο και στα εμπορικά συμφέροντα (κλειστός χαρακτήρας, έλεγχος της παραγωγής και της ποιότητας, άρνηση πειραματισμών για χαρμάνια σχετικά με τα σύγχρονα καπνιστικά γούστα, μη αναζήτηση άλλων χωρών για εξαγωγές, κ.λπ.) και στο «πελαταικό σύστημα» (υποσχέσεις για διατήρηση των τιμών και της κρατικής προστασίας)¹⁹.

Έτσι στις αρχές του 2000 η παραγωγή των παραδοσιακών ποικιλιών καπνού στο μεγαλύτερο μέρος της στον νομό προέρχεται από μικρές και μη βιώσιμες εκμεταλλεύσεις που εγκαταλείπονται, και οι «άδειες παραγωγής» πουλιούνται στους παραγωγούς της ποικιλίας Βιρτζίνια. Η παραγωγή των Βιρτζίνια –παρά τις «επιφυλάξεις» και τις «αντιστάσεις» (βιομηχανική, μαζική, ποιοτικά αδιαφοροποίητη παραγωγή)– γνωρίζει αρχικά μια σημαντική αύξηση που οφειλόταν κυρίως στην κρατική στήριξη (επιδότηση εξοπλισμού) και την αξιοποίηση των διαθέσιμων και φτηνών αλλοδαπών εργατών. Μετά το 1992 (με την επιβολή ποσοστώσεων παραγωγής) και κυρίως τις αρχές του 2000 (με την αύξηση της παραγωγής, τη μείωση των τιμών και την αύξηση του κόστους παραγωγής) επέρχεται μια καθοριστική κρίση που καταλήγει στο τέλος της παραγωγής το 2005. Το οδοπορικό της «χρυσής εποχής», της «κρίσης» και του «τέλους του καπνού» δείχνει με σχεδόν

---

¹⁹ . Είναι ενδεικτικό ότι οι λεγόμενοι «νέοι αγρότες» ενισχύονται οικονομικά για να εισέλθουν στην παραγωγή του καπνού την περίοδο της κατεξοχήν «κρίσης του καπνού» (1997-2004). Επιπλέον, στην «υποψηφιότητα για ένταξη» λαμβάνονται υπόψη οι Μονάδες Ανθρώπινης Εργασίας (ΜΑΕ), οι οποίες στην καλλιέργεια του καπνού είναι πολύ περισσότερες σε σχέση με άλλες καλλιέργειες, και όχι το αν η αγροτική εκμετάλλευση είναι παραγωγικά και οικονομικά βιώσιμη. Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν και για τα λεγόμενα «Σχέδια Βελτίωσης». Υπό ορισμένες προϋποθέσεις πρόκειται για κατασκευασμένες υποψηφιότητες, επιχειρήσεις και προοπτικές.

παραδειγματικό τρόπο τη διαρκή αλληλεπίδραση των οικονομικών και εμπορικών δομών με τις τοπικές κουλτούρες, τις οικογενειακές στρατηγικές και τις ταυτότητες των ατόμων.

3.4. Ανδρικός κόσμος: οικογένεια και γαμήλια αγορά

Στο κοινωνικό πεδίο της καπνοπαραγωγής κυριαρχεί ο άνδρας, ο αρχηγός της εκμετάλλευσης, που διαθέτει την «άδεια παραγωγής καπνού». Η άδεια καπνού, δηλαδή το δικαίωμα παραγωγής καπνού, ήταν μονοσέλιδο έντυπο του Εθνικού Οργανισμού Καπνού (ΕΟΚ) (αντίγραφο της «άδειας» είχε ο τοπικός αγροτικός συνεταιρισμός και η ΑΤΕ), στο οποίο αναγραφόταν το ονοματεπώνυμο του παραγωγού, η περιοχή, η οικογενειακή κατάσταση, ο αριθμός τέκνων, η έκταση, η ποσότητα, η ποικιλία του καπνού καθώς και η «ζώνη παραγωγής». Η «άδεια καπνού» δεν μπορούσε να πουληθεί (μέχρι τουλάχιστον το τέλος της δεκαετίας του 1980) και μεταβιβαζόταν κληρονομικά συνήθως στον πρωτότοκο (με τη σύμφωνη γνώμη του ΕΟΚ) ή κάποιες φορές μέρος της «άδειας» δινόταν ως προίκα στην κόρη. Η δυνατότητα αυτή στη μακρά διάρκεια της χρήσης της άδειας και ειδικότερα σε εποχές που οι τιμές του καπνού ήταν καλές αποτέλεσε τη βασική αιτία για τον επιπλέον τεμαχισμό και τη διασπορά της αγροτικής γης και τη δημιουργία «αδειών» με πολύ λίγη παραγωγή, οριακή βιωσιμότητα και μικρά περιθώρια εκσυγχρονισμού. Μετά το 1995 η «άδεια καπνού» γίνεται αντικείμενο ενοικίασης ή εν κρυπτώ μεταβίβασης με σκοπό τη διευκόλυνση της αντικατάστασης της ποικιλίας Τσεμπέλια αρχικά και της ποικιλίας Μυρωδάτα στη συνέχεια από την ποικιλία Βιρτζίνια²⁰. Από το 2000 περίπου επίσημα πλέον η «άδεια» μεταβιβάζεται ή πωλείται, με την έγκριση του ΕΟΚ. Αγρότες ή πρόσωπα που κατείχαν «άδεια» –χωρίς αναγκαστικά να είναι οι ίδιοι παραγωγοί καπνού– και είχαν πρόσβαση στα «κέντρα πληροφόρησης» (Συνεταιρισμούς, Ενώσεις Γεωργικών Συνεταιρισμών, κόμματα, Ευρωπαϊκή Ένωση), διαβλέποντας το «τέλος του καπνού» και τη θέσπιση των λεγόμενων «ιστορικών δικαιωμάτων», μοίρασαν μέρος της «άδειας» που κατείχαν σε οικογενειακά και συγγενικά πρόσωπα εμπιστοσύνης²¹. Τα άτομα αυτά στη συνέχεια άρχισαν να αγοράζουν (στον νομό αλλά και σε περιοχές της Ηπείρου), με νομικά έγκυρο τρόπο (συμβολαιογραφική πράξη, ενώπιον του ΕΟΚ, με παρουσία δικηγόρου), πολλές «άδειες» μικρών και οριακών εκμεταλλεύσεων παραδοσιακών ποικιλιών καπνού

---

²⁰ . Στο «πρόγραμμα αντικατάστασης των ποικιλιών με περιορισμένη ζήτηση» δινόταν το δικαίωμα παραγωγής Βιρτζίνια σε ποσότητα ίση με τα Τσεμπέλια ή τα Μυρωδάτα που αντικαθιστούσαν. Στη συνέχεια η δέσμευση αυτή καταργήθηκε και η παραγωγή των Βιρτζίνια αφέθηκε εντελώς ελεύθερη.

²¹ . Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι πολιτικοί κάτω από την πίεση αυτών των «παραθεσμικών» δικτύων πολιτικής, με τα οποία είχαν πελατειακές σχέσεις, δεν ενημέρωσαν τους αγρότες για την επερχόμενη κρίση, παρότι τη γνώριζαν, την ανέχονταν ή τη στήριζαν σε σημαντικό βαθμό.

συγκεντρώνοντας έτσι μεγάλα «δικαιώματα παραγωγής»²². Ωστόσο, για δεκαετίες η «άδεια καπνού» ήταν για τον άνδρα ιδιοκτήτη-παραγωγό το κέντρο της «κοινωνικής του ταυτότητας», της κυριαρχικής του ικανότητας, ο πραγματικός και φαντασιακός πυρήνας του ανδρικού κόσμου.

Η «άδεια καπνού» ήταν παράλληλα ρυθμιστής των συστημάτων διαδοχής και της γαμήλιας αγοράς. Η «άδεια» μεταβιβαζόταν στον πρωτότοκο και κυρίως σε αυτόν που έμενε στο πατρικό σπίτι· σπάνια μεταβιβαζόταν σε αυτούς που έφευγαν από τη γεωργία στις πόλεις ή παντρεύονταν σε άλλες αγροτικές περιοχές. Για τον νέο αγρότη, που αναγκαζόταν να μείνει στην περιοχή ή επέστρεφε σ' αυτή λόγω της ανεργίας ή της υποαπασχόλησης των πόλεων, το σπίτι και τα χωράφια –που συνήθως έπαιρνε εξ ολοκλήρου ή κατά μεγάλο μέρος αυτός που παρέμεινε με την οικογένεια– μαζί με την «άδεια καπνού» αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία διαπραγματεύσεως στην γαμήλια αγορά. Κατά συνέπεια, με βάση τα χαρακτηριστικά της «άδειας» η προίκα που ζητούσε ο άνδρας ήταν άλλοτε κτήματα (όταν τα δικά του δεν ήταν αρκετά), άλλοτε χρήματα (όταν είχε επαρκή γη αλλά όχι τα κεφάλαια για τον εκσυγχρονισμό της) και άλλοτε εργατική δύναμη, δηλαδή μια καλή, εργατική και υπάκουη γυναίκα. Προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανωτέρω απαιτήσεις της οικονομικής, κοινωνικής και βιολογικής αναπαραγωγής της οικογένειας, έπρεπε η κοπέλα να είναι κατάλληλη και ικανή και συνήθως από κοντινή περιοχή και από γνωστή οικογένεια. Έτσι διαμορφώθηκε για πολλές δεκαετίες μια δυναμική ενδογαμίας των παραγωγών καπνού, πιο ισχυρή σε σχέση με τις άλλες κοινωνικές ομάδες του αγροτικού χώρου της περιοχής.

Στον ανδρικό κόσμο εκτός από την «άδεια καπνού» ανήκουν και οι κοινωνικές ταυτότητες του «μερακλή» καπνοπαραγωγού. Με τη θετική αυτή ανδρική κοινωνική ταυτότητα χαρακτηριζόταν ο παραγωγός καπνού ο οποίος με βάση τη διαγενεακή οικογενειακή τεχνογνωσία παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού, την ποιότητα των κτημάτων (συνήθως ιδιόκτητα, σχετικού μεγέθους) και τη σύνθεση του οικογενειακού εργατικού δυναμικού (αριθμός, φύλο και ηλικία των μελών) παρήγαγε καπνό πολύ καλής ποιότητας. Έτσι έχαιρε εκτίμησης

---

²² . Αυτοί, οι λεγόμενοι «αγρότες στα χαρτιά» ή «παρένθητοι αγρότες», την κρίσιμη περίοδο των αποφάσεων (2002-2004) σχετικά με την επιλογή της ολικής ή της μερικής αποδέσμευσης της ποσότητας του καπνού από την επιδότηση, ψήφισαν στην πλειοψηφία τους την πλήρη αποδέσμευση, δηλαδή την προοπτική για μια σειρά ετών (2004-2013) να παίρνουν τις μεγάλες επιδοτήσεις, που αναλογούσαν στην παραγωγή-συγκέντρωση «αδειών» της ιστορικής περιόδου (1999-2002), χωρίς να παράγουν καπνό και συχνά χωρίς να έχουν καμία σχέση με τη γεωργική παραγωγή. Πρόκειται για τις ίδιες κοινωνικές ομάδες που παραισέφεραν ή κυριάρχησαν στις λεγόμενες Ομάδες Παραγωγών και απέτρεψαν ή δεν διευκόλυναν την ανάληψη από αυτές, όπως προβλεπόταν από την ΕΕ, της συγκέντρωσης και της εμπορίας του καπνού καθώς και την κατασκευή ξηραντηρίων για συλλογική χρήση.

από την τοπική κοινωνία, τον προτιμούσαν οι «δοκιμαστές»²³, και ήταν ο «πρώτος» που θα συναντούσαν οι μεσίτες και οι έμποροι του καπνού. Σε περιπτώσεις δε οικονομικής δυσπραγίας (για παράδειγμα, θάνατος, ασθένειες, καταστροφή της παραγωγής) ο «μερακλής» είχε καλύτερη αντιμετώπιση από τους εμπόρους και το τραπεζικό σύστημα. Παράλληλα το όνομά του ήταν μια εγγύηση για την προίκα που θα ζητούσε για τον εαυτό του ή θα έδινε στα παιδιά του (τα παιδιά του «μερακλή», τα παιδιά του «νοικοκύρη», «αυτός πήρε μια νοικοκυροπούλα», «αυτή διάλεξε έναν νοικοκύρη», κ.ο.κ.). Στον αντίποδα του «μερακλή» καπνοπαραγωγού βρίσκεται ο «ταλαίπωρος» ή ο αγρότης της «πυρκαγιάς». Με την αρνητική αυτή ανδρική κοινωνική ταυτότητα χαρακτηριζόταν ο παραγωγός καπνού ο οποίος για πολλούς λόγους —όπως έλλειψη γνώσεων, κακή ποιότητα κτημάτων, περιορισμένο οικογενειακό εργατικό δυναμικό, ελλειπή φυτοπροστασία— παρήγαγε με βάση τα αυστηρά εμπορικά κριτήρια κακής ποιότητας καπνό, που συχνά οδηγούταν στο «κάψιμο»²⁴. Μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (1981) η παραγωγική αναγκαιότητα του «μερακλή» μειώνεται και η θετική κοινωνική του ταυτότητα απαξιώνεται μέσα και έξω από την οικογένεια και την τοπική κοινωνία. Οι σημαντικές επιδοτήσεις του καπνού γίνονται πλέον με βάση την ποσότητα παραγωγής και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά μαζί με τις σχετικές κατά ποικιλία και περιοχή τεχνογνωσίες και κουλτούρες σταδιακά χάνονται. Επιπλέον η φυγή των νέων και οι ευκαιρίες απασχόλησης στα τοπικά αστικά κέντρα επέτειναν τη μετατροπή του «μερακλή» σε έναν «μικρό καπνοπαραγωγό αγρότη».

Ενισχυτικό της «ανδρικής ταυτότητας» του καπνοπαραγωγού ήταν και η θέση των κτημάτων του σε σχέση με τις λεγόμενες «ζώνες του

---

²³ . Ο «δοκιμαστής» είναι ο καπνοπαραγωγός που μαθαίνει από την οικογενειακή παράδοση να φτιάχνει «χαρμάνια» τσιγάρων, δηλαδή μίγματα καπνού από διαφορετικές περιοχές, «χέρια», χρώμα φύλλων, υφή φύλλων. Οι παραγωγοί που παρευρίσκονται στη δοκιμή φέρνουν ο καθένας τον «καπνό που φουμάρει» και τον ανταλλάσει με τον άλλον (δος μου το τσιγάρο σου για να σου πω «τι καπνό φουμάρεις»). Άλλες φορές ο δοκιμαστής δουλεύει σε καπνομάγαζα για 2-3 μέρες, ακόμα και άμισθος, για να μάθει περισσότερα για την επεξεργασία. Συχνά τον καλό δοκιμαστή λόγω της μεγάλης του εμπειρίας τον έπαιρναν και ως τεχνίτη για τα «δέματα». Τα χαρμάνια ανήκαν στις εξής κύριες ταξινομήσεις: το «ζαχαρωμένο» (δηλαδή το σέρτικο, το βαρύ, «το φαρμάκι»), το «λιβάνι» (δηλαδή το αρωματικό), τον «φλέσουρα» (δηλαδή το πολύ ελαφρύ).

²⁴ . Το «κάψιμο» αφορά την καταστροφή με φωτιά από τον Ελληνικό Οργανισμό Καπνού (ΕΟΚ) κάθε Μάρτη-Απρίλη, σε συγκεκριμένα σημεία κάθε περιοχής, των καπνών κακής ποιότητας τα οποία μετέφερε και ζύγαιζε ενώπιον σχετικής επιτροπής ο παραγωγός. Η επιτροπή αποτελείται από αντιπροσώπους του τοπικού συνεταιρισμού, των εμπόρων και του ΕΟΚ και για τις ποσότητες που καίγονταν ο παραγωγός έπαιρνε μια μικρή αποζημίωση. Από τις τοπικές ποικιλίες καπνού πιο συχνά οδηγούνταν στο «κάψιμο» τα Τσεμπέλια, επειδή αποτέλεσαν την ποικιλία με την οποία στη μεταπολεμική περίοδο ασχολήθηκαν οι μετακινούμενοι πληθυσμοί και οι εσωτερικοί μετανάστες, των οποίων οι γνώσεις παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού για σημαντικό διάστημα ήταν συχνά ανύπαρκτες ή περιορισμένες.

καπνού». Οι «ζώνες παραγωγής του καπνού» αφορούν γεωγραφικές περιοχές με συγκεκριμένα όρια (κτήματα, δρόμοι, δένδρα, ορόσημα), μέσα στις οποίες θεωρήθηκε –προπολεμικά με εμπειρικά κριτήρια (ποιότητα καπνού, τομές εμπορίου) και μεταπολεμικά με επιστημονικά κριτήρια (αναλύσεις εδάφους, έλεγχος προϊόντος)– ότι η συγκεκριμένη ποικιλία καπνού (κυρίως Μυρωδάτα και Τσεμπέλια) έχει την καλύτερη δυνατή ποιότητα, με κριτήριο το μέγεθος και την ποιότητα των φύλλων και το άρωμα. Μέσα σε κάθε ζώνη και ανά ποικιλία καπνού ορίστηκαν κυρίως τρεις υπο-ζώνες ή τρία παραγωγικά και κοινωνικά habitus: η υπο-ζώνη Α («τραγάνες», λιγότερο γόνιμες και ορεινές περιοχές) με πολύ καλή ποιότητα καπνού, η υπο-ζώνη Β («βαρκά» και παραλίμνιες περιοχές) και η υπο-ζώνη Γ με τη λιγότερο καλή ποιότητα καπνού. Με το πέρασμα του χρόνου τα όρια ορισμένων ζωνών καπνού μετατοπίστηκαν, καθώς υπήρχε ανάγκη να ενσωματωθούν σε αυτές κτήματα που «αδικήθηκαν» από την προπολεμική «ζωνοποίηση». Κρίθηκε απαραίτητο να ενταχθούν στη νέα «ζωνοποίηση» κυρίως κτήματα που είχαν προέλθει μεταπολεμικά από εκχερσώσεις (δηλαδή μετά από αφαίρεση θαμνώδους βλάστησης), κτήματα που είχαν αποκατασταθεί μετά από μακροχρόνια εγκατάλειψη, και κτήματα στα οποία είχε ξεκινήσει η καλλιέργεια καπνού από πληθυσμούς οι οποίοι είχαν μετακινηθεί, περισσότερο ή λιγότερο οικειοθελώς, προς τα πεδινά και την πόλη του Αγρινίου στη διάρκεια της Κατοχής, του Εμφύλιου και των επακόλουθων ρευμάτων εσωτερικής μετανάστευσης. Στον μετασχηματισμό των εσωτερικών διαιρέσεων και των εξωτερικών ορίων των ζωνών κατά τη μεταπολεμική περίοδο σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι «μεγαλοκτηματίες» ή οι «παράγοντες» ορισμένων περιοχών που πίεζαν, με τη στήριξη των εμπόρων καπνού, για την ένταξη των κτημάτων τους στις ζώνες του καπνού. Ωστόσο η διάκριση της γεωγραφίας της καλλιέργειας του καπνού σε ζώνες και υπο-ζώνες διατηρήθηκε μέχρι την είσοδο της χώρας στην ΕΕ²⁵. Όταν όμως καταργήθηκε, ήταν προφανές ότι η κατάργηση αυτής της διάκρισης έπληξε οικονομικά και δημογραφικά τις ορεινές και λιγότερο γόνιμες περιοχές, που συνήθως ανήκαν στη ζώνη Α. Για τον παραγωγό μιας ορισμένης ποικιλίας καπνού το να ανήκει η πλειονότητα ή το σύνολο των κτημάτων του στη ζώνη Α του έδινε μια θετική κοινωνική ταυτότητα: ήταν παραγωγός ποιοτικού καπνού, ο καπνός του είχε ζήτηση από το εμπόριο, τον προτιμούσαν οι ντόπιοι

---

²⁵ . Υποστηρίζεται ότι η χώρα ζήτησε από την ΕΕ να αυξηθεί η παραγωγή του καπνού αλλά αυτό να γίνει στο πλαίσιο των «ζωνών», για να εξασφαλιστεί έτσι και η σχετική ποιότητα της παραγωγής. Στην πραγματικότητα ο καπνός για την ΕΕ είχε μικρή σημασία σε σχέση με τα άλλα γεωργικά προϊόντα που παρήγαγαν σε μεγάλες ποσότητες περισσότερες χώρες, και η ΕΕ δεν δέχτηκε τη διατήρηση των «ζωνών». Την απόφαση αυτή επικρότησαν και οι έμποροι του καπνού, καθώς τους διευκόλυνε στη διενέργεια του εμπορίου –μαζί με τις επιδοτήσεις εξαγωγής που άρχισαν να λαμβάνουν. Πλέον δεν ήταν υποχρεωμένοι να αγοράζουν από συγκεκριμένες

«δοκιμαστές» τσιγάρων, χρησιμοποιούσε ως σημαντικό διαπραγματευτικό μέσο την «άδεια παραγωγής καπνού». Παράλληλα τα κτήματά του αποκτούσαν αξία τόσο σε περίπτωση πώλησης ή ενοικίασης όσο και στην περίπτωση της «προίκας». Μέσα στην κάθε «ζώνη» το «χωράφι», το «καπνοχώραφο» –πολύ περισσότερο από άλλα κτήματα (ελαιώνες, εσπεριδοειδή, κηπευτικά)– αποτελεί για τον άνδρα μικροκαλλιεργητή του καπνού κάθε ποικιλίας το «σπίτι του», με την έννοια ότι η καθημερινή του ζωή είναι περισσότερο συνυφασμένη με το χωράφι παρά με το σπίτι, στο οποίο πηγαίνει για να φάει και να κοιμηθεί³⁰.

Συνοψίζοντας, η «άδεια παραγωγής καπνού» που για δεκαετίες ήταν για τον άνδρα ιδιοκτήτη-παραγωγό ο πραγματικός και φαντασιακός πυρήνας του «ανδρικού κόσμου», της κυριαρχικής ικανότητας και της τεχνογνωσίας, με την «κρίση» και το «τέλος του καπνού» μετασχηματίζεται σταδιακά σε ένα «απλό προνόμιο» που δεν καθορίζει πλέον τις στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής, τις διαδικασίες διαδοχής, τη γαμήλια αγορά, τον ρόλο του άνδρα στον δημόσιο χώρο και λόγο. Ο άνδρας αγρότης περιορίζεται στον ρόλο του πατέρα, του αδελφού, του συζύγου, που ζεί καθημερινά την απομυθοποίηση του πνεύματος της οικογένειας, τις κρίσεις της διαδοχής και των γονεϊκών σχεδίων που διαρκώς αντιφάσκουν προς τις σύγχρονες απαιτήσεις.

3.5. Ανδρικός κόσμος: πιστωτικό σύστημα και πελατειακά δίκτυα

Η ανδρική κυριαρχία και οι συναφείς προσωπικές και κοινωνικές ταυτότητες που αρθρώνονταν σε σχέση με την «άδεια καπνού» ήταν και η εγγύηση, η φερεγγυότητα τόσο για το πιστωτικό σύστημα όσο και για τις σχέσεις

ποικιλίες συγκεκριμένες ποσότητες.

30. Οι συχνές αναφορές στον ανδρικό κόσμο ή την ανδρική κυριαρχία δεν έχουν σκοπό να επισκιάσουν τον σημαντικό ρόλο της γυναίκας αγρότισσας ή καπνεργάτριας, ως κόρης, μητέρας, συζύγου, στο πλαίσιο της παραγωγής και της «κουλτούρας του καπνού». Η γυναίκα δεν υπάρχει μόνο στη σκιά της «ανδρικής κυριαρχίας» αλλά παίζει και η ίδια κύριο ή και κυριαρχικό ρόλο σε αποφάσεις και δραστηριότητες. Βέβαια, η «κρίση» και το «τέλος του καπνού» μετασχηματίζει καθοριστικά τον παραγωγικό, κοινωνικό και συμβολικό ρόλο της γυναίκας διαμέσου της αναγκαστικής αναζήτησης εποχικών και περιοδικών εργασιών στην τοπική αγορά ή σε πλησιέστερες επαρχιακές πόλεις.

των αγροτών με τα πολιτικά κόμματα. Οι βασικές σχέσεις των αγροτών με την ΑΤΕ αφορούν το λεγόμενο «καλλιεργητικό δάνειο» και το «πλασματικό δάνειο». Το «καλλιεργητικό δάνειο» ήταν προαιρετικό δάνειο και δινόταν στον «αρχηγό της οικογένειας» από την ΑΤΕ ή από τον τοπικό αγροτικό συνεταιρισμό στην αρχή της καλλιέργειας, ιδιαίτερα όταν καθυστερούσε η εξόφληση της προηγούμενης σοδειάς.

Έφτανε σε ύψος στο μισό της αξίας του παραγόμενου καπνού και κύριος εγγυητής ήταν ο τοπικός αγροτικός συνεταιρισμός. Αν το «καλλιεργητικό δάνειο» δεν αποπληρωνόταν την τρέχουσα χρονιά, μεταφερόταν στην επόμενη με τους αντίστοιχους τόκους. Οι τοπικοί συνεταιρισμοί που είχαν οικονομική επιφάνεια σε ορισμένες περιπτώσεις εξοφλούσαν την τράπεζα και έτσι ο παραγωγός γλύτωνε τους τόκους. Το «πλασματικό δάνειο» ήταν προαιρετικό δάνειο που δινόταν στον «αρχηγό της οικογένειας» από την ΑΤΕ στην αρχή της καλλιέργειας (για την αντιμετώπιση των εξόδων της παραγωγής) ή στο τέλος του χρόνου (για τα έξοδα των γιορτών). Το «πλασματικό δάνειο» έφτανε σε ύψος στο μισό της αξίας του παραγόμενου καπνού και κύριος εγγυητής ήταν ο τοπικός αγροτικός συνεταιρισμός. Το «καλλιεργητικό δάνειο» και το «πλασματικό δάνειο» καταργούνται στις αρχές της δεκαετίας του 1980, γιατί ο παραγωγός θεωρείται πλέον «επιχειρηματίας» και άρα μπορεί να συνάπτει δάνεια μόνος του. Πέρα από τα επίσημα δάνεια ο άνδρας-εγγυητής αποτελούσε και κομβικό σημείο στις ποικίλες εξυπηρετήσεις και προτιμήσεις που διαμορφώνονταν σε κάθε εμπορική περίοδο (εποχή διαπραγμάτευσης και πώλησης του καπνού) και πολιτική περίοδο (εκλογές, κυβερνητικοί ανασχηματισμοί, πολιτικές κρίσεις).

Σχεδόν σε κάθε χωριό και για κάθε έμπορο υπήρχε και ένας «μεσίτης» που γνώριζε πολύ καλά όχι μόνο την ποιότητα και την ποσότητα των παραγόμενων ποικιλιών καπνού αλλά και τη δομή και την εξέλιξη της κάθε οικογένειας. Έτσι, έδινε δάνεια σε επιλεγμένους καλλιεργητές, έκανε τον μεσολαβητή στη γαμήλια αγορά, επενέβαινε σε οικογενειακές κρίσεις ή σε ανάγκες της οικογένειας (σπουδές, γάμος, αρρώστια). Ο ρόλος του μεσίτη αναπαράγεται και παραμένει σε ισχύ μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οπότε αλλάζει καθοριστικά και περιορίζεται κυρίως σε οικονομικές πλευρές. Η εισαγωγή της καλλιέργειας της ποικιλίας Βιρτζίνια άλλαξε τον τρόπο καλλιέργειας, εκτίμησης της ποιότητας του προϊόντος και διενέργειας του εμπορίου. Πλέον ο μεσίτης εξαρτάται από τον πολιτικό, αφού είναι το Κράτος που στο εξής διαχειρίζεται τα κεφάλαια για τον αγροτικό χώρο (προγράμματα, επιδοτήσεις). Ωστόσο ο μεσίτης διατηρεί το κοινωνικό του δίκτυο, αλλά πλέον τον κυρίαρχο πολιτικό ρόλο τον παίζει ο «κομματάρχης» και έτσι συχνά ο «μεσίτης» γίνεται «κομματάρχης» ή και αντίστροφα²⁶. Σε ό,τι αφορά την κοινωνική τους προέλευση, μέχρι τη δεκαετία του 1980 οι περισσότεροι μεσίτες ήταν παιδιά μεσιτών και είχαν κοινωνικές και προσωπικές σχέσεις με τους εμπόρους καπνού. Στη δεκαετία του 1990 και ειδικότερα μετά την εισαγωγή των Βιρτζίνια οι «νέοι μεσίτες»

---

²⁶ . Το πολιτικο-κομματικό σύστημα εμφανίζεται πιο νωρίς και με ισχυρότερο τρόπο στις περιοχές με τα Τσεμπέλια λόγω της δράσης των καπνεργατών. Από την άλλη επειδή τα Τσεμπέλια ήταν ποικιλία εσωτερικής κατανάλωσης, υπήρχε μεγαλύτερη εμπλοκή των πολιτικών κομμάτων, των εμπόρων και των συνεταιρισμών στη διαμόρφωση των τιμών και των γενικών όρων του εμπορίου.

παράγονται από τα πολιτικά και κομματικά δίκτυα. Παλιοί και νέοι μεσίτες προέρχονται κατά κανόνα από τα μεσαία στρώματα. Συνοψίζοντας, κάθε «ποικιλία καπνού» μπορούμε να πούμε ότι αποτελούσε έναν επιμέρους μικρόκοσμο, ένα φανταστικό σύμπαν με τη δική του αισθητική και λογική, τη δική του ορθολογικότητα και μεταφυσική, τους δικούς του τρόπους δημιουργίας παραστάσεων και συγκρότησης αισθημάτων, τη δική του μνήμη και λήθη, τη δική του «κανονικότητα» και «παθολογία» (Καστοριάδης 1992: 32, Halbwachs 1994: 289-290, Halbwachs 1950: 100, 110, Λε Γκοφ 1998: 90, 107-108, 247). Στη σύνθετη αυτή δυναμική η «άδεια καπνού», που ήταν, κυρίως για τον άνδρα, το βασικό κριτήριο της αξίας, της εμπιστοσύνης, της φερεγγυότητας και της ανταπόδοσης απέναντι στο εμπορικό δίκτυο, το πιστωτικό σύστημα και τις κομματικές-πελατειακές σχέσεις, με την κρίση του καπνού μετατρέπεται σε ένα απλό «δικαίωμα», μια «ποσόστωση», που μπορεί, λιγότερο ή περισσότερο νόμιμα, ο αγρότης να αυξήσει, να μειώσει, να μεταβιβάσει, να αγοράσει ή να πουλήσει. Πρόκειται για ένα «δικαίωμα» που στη συνέχεια θα γίνει η φανταστική εστία του «δικαιούχου επιδοτήσεων», του «αγρότη στα χαρτιά», του «ληξιπρόθεσμου αγρότη».

3.6. Η δυναμική της κρίσης και του «τέλους του καπνού» σε αριθμούς

Η «κρίση» και το «τέλος του καπνού» που περιγράφηκε ήδη ως κρίση ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων, τρόπων παραγωγής, ποικιλιών καπνού, οικογενειακών στρατηγικών και κοινωνικών ταυτοτήτων αποκτά μια ακριβέστερη εικόνα με βάση συνολικότερα στατιστικά στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα μεταξύ του 1981 και του 2004 στον νομό εγκατέλειψαν την παραγωγή της ποικιλίας Μυρωδάτα 4.564 οικογένειες και την παραγωγή της ποικιλίας Τσεμπέλια 15.587 οικογένειες. Οι οικογένειες που την ίδια περίοδο ασχολήθηκαν με την «εισαγόμενη» ποικιλία καπνού Βιρτζίνια ανέρχονται σε 5.576. Δηλαδή μέσα σε είκοσι χρόνια εγκατέλειψαν την παραγωγή του καπνού και εν μέρει τις γεωργικές περιοχές ή και απασχολήσεις 14.572 οικογένειες. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν οι οικογένειες των 2.500 εργαζομένων στην εμπορία και τη μεταποίηση του καπνού.

Η «κρίση του καπνού» στον νομό συνοδεύτηκε από:

1. τη μείωση των απασχολούμενων στη γεωργία: 52.627 άτομα το 1981, 28.859 άτομα το 2001²⁷,

---

²⁷ . Παράλληλα αυξήθηκε η αξιοποίηση αλλοδαπών εργατών, κυρίως Αλβανών. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ το 2001 στον γεωργικό τομέα του νομού απασχολούνται 1.646 Αλβανοί (1.385 άνδρες και 261 γυναίκες), 12 Βούλγαροι (5 άνδρες και 7 γυναίκες), 20 Ρουμάνοι (6 άνδρες και 14 γυναίκες).

2. τις μετακινήσεις του πληθυσμού από τα ορεινά στα πεδινά μέρη: την περίοδο 1991-2001 ο πληθυσμός των πεδινών περιοχών αυξήθηκε από 49,9% σε 57,3%, των ημιορεινών μειώθηκε από 33,9% σε 29,6% και των ορεινών μειώθηκε από 16,2% σε 13,1%,
3. τις μετακινήσεις από τις αγροτικές περιοχές στα αστικά κέντρα: αύξηση του πληθυσμού των τριών μεγαλύτερων πόλεων σε ποσοστό 2330%, και
4. την άνοδο της ανεργίας: 8.128 άνεργοι το 1991, 10.564 το 2001.

Συνοψίζοντας, οι μετασχηματισμοί της ΚΑΠ στο ζήτημα του καπνού (αναθεώρηση της Κοινής Οργάνωσης Αγορών καπνού το 1992 και το 2003) στον νομό είχαν ως αποτέλεσμα το «τέλος του καπνού» το 2004, δηλαδή την καθολική σχεδόν παύση της καλλιέργειας. Το «τέλος του καπνού» προκάλεσε εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα τόσο στους τομείς της παραγωγής, της εμπορίας και της μεταποίησης του καπνού όσο και στους άλλους αστικούς τομείς που ήταν συνδεδεμένοι με τον καπνό (δηλαδή στο εμπόριο και τις κατασκευές).

4. Συμπεράσματα

Οι βασικοί οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί του αγροτικού χώρου του νομού Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1994-2008 αφορούν κυρίως το σταδιακό πέρασμα από τη λεγόμενη αγροτική κοινωνία σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο και έλαβαν χώρα κάτω από το βάρος της κρίσης και του «τέλους του καπνού».

Η σύγχρονη κρίση του καπνού μπορεί να εξετασθεί ως ένα σύνολο «περασμάτων»:

- από την *εποχή* που ο καπνός ήταν ένα πολιτικό ή κύριο αγροτικό προϊόν στην εποχή που είναι ένα προϊόν ανάμεσα στα άλλα και τείνει διαρκώς να περιορίζεται,
- από την *κοινωνική οργάνωση* που στηριζόταν στην παραγωγή και την κουλτούρα του καπνού στην κοινωνική οργάνωση με μειωμένη ή και ανύπαρκτη την οικονομική και κοινωνική βαρύτητα του καπνού,
- από τα *κοινωνικά στρώματα* των καπνοπαραγωγών/καπνεργατών στα κοινωνικά στρώματα των μη βιώσιμων μικρών παραγωγών και των επιχειρηματιών αγροτών και στη συνέχεια στα κοινωνικά στρώματα των «πρώην καπνοπαραγωγών» ή των «οιονεί επιδοτουμένων καπνοπαραγωγών»,
- από το «*habitus του καπνού*» (τεχνικές, δεξιότητες, συμβολικά συστήματα) στο *habitus* της ελεγχόμενης παραγωγής του καπνού (περιβαλλοντικά μέτρα, εμπορικά κριτήρια, επιλεγμένες ποικιλίες),

— από την *ταυτότητα* «καπνοπαραγωγός» στην επαγγελματική ιδιότητα «παραγωγός καπνού».

Μια περιοχή που χαρακτηρίζεται από τις ορεινές κοινότητες, τις μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις και τις εκμεταλλεύσεις με μεγάλο τεμαχισμό γνώρισε μέσα σε σχετικά μικρό διάστημα τη μείωση των απασχολούμενων στη γεωργία, τις μετακινήσεις των πληθυσμών από τα ορεινά στα πεδινά μέρη, τις μετακινήσεις από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές, την κοινωνική διαστρωμάτωση, την υποαπασχόληση και την ανεργία. Παράλληλα στο πλαίσιο τόσο της εργασίας και της οικογένειας, όσο και σε αυτό των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτισμικών αναγκών, μετασχηματίστηκαν σημαντικά οι «ανδρικές» και οι «γυναικείες» ταυτότητες που με τη σειρά τους επηρέασαν σημαντικά την αποτελεσματικότητα ή την εγκυρότητα των στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής και «οικογενειακής διαδοχής». Γενικότερα, η ηθελημένη ή αναγκαστική «αποαγροτοποίηση» της πλειονότητας των αγροτικών περιοχών, των τομέων, των δραστηριοτήτων και των νοοτροπιών του νομού δημιούργησε νέα κοινωνικά στρώματα που ζουν με βάση εισοδήματα, ανάγκες και προσδοκίες που δεν προέρχονται από την αγροτική εργασία. Όλο και λιγότεροι άνθρωποι πλέον στον νομό θέλουν να μείνουν αγρότες, να γίνουν αγρότες, να ζουν σαν αγρότες ή να τους αντιμετωπίζουν σαν αγρότες.

Στο πλαίσιο αυτό το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό βάρος των αγροτών, και ιδιαίτερα των ανδρών, δεν διαμορφώνεται πλέον από την «άδεια» παραγωγής καπνού αλλά από μια αμφίσημη κοινωνική ταυτότητα που προσδιορίζεται άλλοτε από μια φανταστική ταυτότητα (με αναπόληση στις εποχές της ακμής του καπνού, της ανδρικής κυριαρχίας και της αγροτικής ενδογαμίας) και άλλοτε από μια επιχειρησιακή ταυτότητα που συνίσταται στις προσπάθειες του άνδρα να αξιοποιεί λιγότερο ή περισσότερο θεμιτά μέσα για την αύξηση των επιδοτήσεων και την αγορά «αδειών καπνού» από μη βιώσιμους αγρότες. Μετά το 2004 και το «τέλος του καπνού» οι ταυτότητες αυτές, πριν θεσμοποιηθούν και συνειδητοποιηθούν, εισέρχονται σε νέα κρίση και αντικαθίστανται από το «απλό δικαίωμα» του «δικαιούχου επιδοτήσεων», του «αγρότη στα χαρτιά», του «ληξιπρόθεσμου αγρότη». Πρόκειται με άλλα λόγια για μια κρίση ταυτοτήτων και ρόλων, καθώς το «πέρασμα» από την αγροτική κοινωνία στην πολυλειτουργική γεωργία μετασχηματίζει συστηματικά τις μορφές και τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους και με τους οποίους οι αγρότες ένιωσαν αναγνώριση, διάκριση, δικαίωση και νομιμοποίηση γι' αυτό που ήταν, που νόμιζαν ότι ήταν ή θα ήθελαν να ήταν.

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΡΙΣΕΙΣ, ΟΔΥΝΗ ΚΑΙ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Τα κοινωνικά προβλήματα είτε της υπαίθρου γενικά είτε των επιμέρους αγροτικών κοινωνιών της νεοελληνικής κοινωνίας ενσωματώθηκαν ποικιλοτρόπα τόσο στον πολιτικό λόγο όσο και στον λόγο που άρθρωσαν τα κοινωνικά κινήματα και τα καλλιτεχνικά ρεύματα (Kaberis 2015).

Λιγότερο γνωστές είναι οι σχέσεις των εκάστοτε αγροτικών κρίσεων με τα αίτια, τις διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της κοινωνικής οδύνης και παθολογίας, όπως αυτές προκύπτουν από τη μελέτη της ιστορίας και της «κοινωνίας» του αγροτικού χώρου. Ο όρος «κοινωνική παθολογία» στο παρόν κείμενο δεν περιορίζεται και δεν ταυτίζεται με την καταγεγραμμένη «παθολογία» (παραβατικότητα, εγκληματικότητα, νοσηρότητα, ψυχοπαθολογία) αλλά αναφέρεται κυρίως στη –λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή– ατομική και κοινωνική οδύνη που βιώνουν τα άτομα και οι ομάδες κατά τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που ενέχονται στις αγροτικές κρίσεις.

Η ανάγκη κατανόησης και ερμηνείας της σύνθετης αυτής δυναμικής στη σημερινή περίοδο γίνεται πιο επιτακτική, καθώς τόσο η «κρίση» όσο και η «παθολογία» εμπλέκουν περισσότερους θεσμούς, κοινωνικά στρώματα, πολιτικές και, κατά συνέπεια, θέτουν περισσότερα θεωρητικά, μεθοδολογικά και ερευνητικά ζητήματα. Προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε, τελικά, και στην περίπτωση του νομού Αιτωλοακαρνανίας, που μας ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία, τη σύνθετη αυτή δυναμική, στη συνέχεια της εργασίας μας επιχειρούμε μια αναγκαστικά σύντομη επισκόπηση των διαδοχικών «αγροτικών κρίσεων» της νεοελληνικής κοινωνίας και των μορφών κοινωνικής οδύνης και παθογένειας που αυτές προκάλεσαν.

1. Από τον ακτήμονα στον «δικαιούχο γης»

Τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες η «αγροτική κρίση» εντοπίζεται στις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που διαμορφώθηκαν από τις διάφορες πολιτικές «διανομής», «παραχώρησης», «δωρεάς» ή

«καταπάτησης» των εθνικών γαιών και των τσιφλικιών μεταξύ των οικονομικά, νομικά, λογικά, ηθικά ή και νοοτροπιακά «δικαιούχων» (Γριτσόπουλος 1995-97: 336-338, Σκοπετέα 1988: 50, Πετμεζάς 2003: 32-33, Πιζάνιας 2003: 87, Καλαφάτης 2003: 71, Αρώνη-Τσίχλη 2003α: 81). Στη συνέχεια η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881, με την αύξηση της αγροτικής γης και του πληθυσμού που προκάλεσε (Πανταζόπουλος 1987: 209, Μηλιός 1988: 254, Αρώνη-Τσίχλη 2003α: 85, Μπουρνόβα & Προγουλάκης 2000: 71, Πετμεζάς 1999α) και τις επιπλέον «διανομές» της γης μεταξύ του 1830 και του 1870, έδωσε ώθηση στις εμπορευματικές καλλιέργειες (σταφίδα, κρασί, καπνό, λάδι), ώστε η παραγωγή τους να πενταπλασιαστεί ανάμεσα στα έτη 1870 και 1910 (Μοσκόφ 1979: 215).

Στην πορεία αυτή της αύξησης και διαφοροποίησης της αγροτικής παραγωγής και κοινωνίας σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι δημογραφικές αλλαγές που προκάλεσαν αφενός ο εσωτερικός αγροτικός εποικισμός (Παναγιωτόπουλος 1977) και οι πρόσφυγες από τις επαναστατημένες περιοχές (Καραμούζη 1997: 18-21) και αφετέρου η εποχική ή περιοδική μετανάστευση προς τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα (Μοσκόφ 1979: 140) και οι μετακινήσεις προς τις βιοτεχνικές εργασίες και τα εμπορικά δίκτυα των τοπικών αστικών κέντρων (Αγριαντώνη 1988, Αγριαντώνη 1999, Αγριαντώνη 2000, Φουντανόπουλος 1999, Χατζηιωάννου 2003, Πρόντζας 1992)²⁸.

Χαρακτηριστικό πεδίο αντανάκλασης και λειτουργίας των λιγότερο γνωστών όψεων της αγροτικής κρίσης στα μισά του 19ου αιώνα αποτελεί το ζήτημα της ληστείας ή αλλιώς της «παρεκβατικής μορφής αγροτικής εξόδου» (Δαμιανάκος 1987: 97)²⁹. Η ληστεία –ενίστε στο πλαίσιο τοπικών ξεγεγήσεων

(Λεονταρίτης 1976: 46, Λιάκος 1984: 6, Σκοπετέα 1988: 134, Κιτρομηλίδης 1991: 65, Βεργόπουλος 1975: 61, Πιζάνιας 2003: 101, Μπουρνόβα & Προγουλάκης 2000: 57, Αρώνη-Τσίχλη 2003α: 86-87)– συνοψίζει, συνθέτει και έρχεται ως αντίδραση σε επιμέρους πολιτικές και μέτρα που είχαν ως κύριο στόχο τα αγροτικά στρώματα. Τέτοιες πολιτικές και μέτρα ήταν: το ζήτημα των «ατάκτων» (Μαυρομούστακου

²⁸ . Υπολογίζεται ότι ο αριθμός των αγροτών ήταν 229.259 το 1853, 243.807 το 1856, 247.507 το 1861 και 218.027 το 1870 (Μηλιός 1988: 226). Σύμφωνα με άλλους υπολογισμούς το 1861 ο γεωργικός πληθυσμός απαρτιζόταν από 150.000 οικογένειες, δηλαδή 675.000 άτομα (Μπουρνόβα & Προγουλάκης 2000: 52).

²⁹ . Σχετικά με την πεποίθηση για την αγροτική προέλευση των ληστών αναφέρουμε ενδεικτικά το υπόμνημα που υπέβαλε τον Ιανουάριο του 1857 στο Υπουργείο Δικαιοσύνης ο Δ. Ηλιόπουλος, Πρόεδρος του δικαστηρίου Μεσολογγίου: «Οι εις την ληστείαν τρεπόμενοι εισί συνήθως εκ της τάξεως των γεωργών, των ποιμένων και των εις μόνην την χρήσιν των όπλων δοθέντων, τους οποίους δύναται τις να ονομάση σπλοφόρους, ή μαχαιράδας, κατά την κοινήν έκφρασιν, ως εν τη μαχαίρα εαυτών ζώντας. Σπανιώτατα παρετηρήθησαν και τινες, λησταί, άλλων επιτηδευμάτων» (Κολιόπουλος 1996: 221-222).

2003), οι καταχρήσεις της εξουσίας σε βάρος των «συμπαθούντων» τους ληστές (Μαργαρίτης 2000: 114, Αρώνη-Τσίχλη 1989: 109, 140-141, 208, 212, 230, 271, Κολιόπουλος 1996: 34), η διαχείριση των «εθνικών γαιών» σε βάρος της ορεσινομής (Δαμιανάκος 1987: 97), η φορολογία (Ψυχογιός 1995: 64-65, 79, Αρώνη-Τσίχλη 1989: 47), η αύξηση του λεγόμενου «ποιμενικού φόρου» (Αρώνη-Τσίχλη 1989: 138-139), ο νεοσύστατος στρατολογικός νόμος (Αρώνη-Τσίχλη 1989: 154, Κολιόπουλος 1996: 29), οι πολιτικές κομματικής αξιοποίησης των ληστών (Αρώνη-Τσίχλη 1989: 29, 30-31, 105, 113, 131-132, 241), κ.λπ.

Σε ό,τι αφορά τις συνθήκες ζωής και εργασίας των αγροτών αυτές δεν ήταν μόνο κοπιώδεις και εκμεταλλευτικές αλλά και επικίνδυνες ή θανατηφόρες. Οι φτωχοί χωρικοί και οι ακτήμονες, που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων των επαρχιών, αντιμετώπιζαν τεράστια προβλήματα ως προς την ποσότητα και την ποιότητα των τροφών (Ζωγράφος 1989: 226-228), που συχνά οδηγούσαν στην υψηλή θνησιμότητα λόγω της μη πρόσβασης στους γιατρούς και τα μέσα θεραπείας (Τριανταφυλλίδης 1974: 106-107). Οι ανωτέρω συνθήκες ζωής και εργασίας είχαν ως αποτέλεσμα τη θανατηφόρα διάδοση πολλών ασθενειών, όπως οστρακιά, κοκκύτης, ιλαρά, διφθερίτιδα (Κουζής 1908β: 29, Σταυρόπουλος 1986: 102-103) και ελονοσία (Δήμησας 1933: 16). Σε ό,τι αφορά την ελονοσία κύρια, μεταξύ των άλλων, αιτία αποτελούν οι εποχικά μετακινούμενοι για εργασία χωρικοί, οι στρατευμένοι και οι στρατοί κατοχής (Γαρδίκια 2007)³⁰. Σε ό,τι αφορά τη φυματίωση στις επαρχιακές κοινωνίες η εξάπλωσή της δεν οφείλεται μόνο στις τοπικές νοσολογικές συνθήκες των αγροτικών περιοχών (Σιδέρης 1985, Ασδραχάς 1984: 246) ή στις ανθυγιεινές συνθήκες των περι-αστικών περιοχών (Θεοδώρου 2002: 151, 165) αλλά και στις επάλληλες επιστρατεύσεις των αγροτών (Θεοδώρου 2002: 152, Μαργαρίτης 1999β: 150, 152, Αιγινίτης 1907: 116-117) καθώς και την άγνοια ή τις νοοτροπίες των χωρικών (Κουζής 1910).

Σχετικά με την ψυχοπαθολογία του αγροτικού πληθυσμού τα λιγοστά στοιχεία δείχνουν την παρουσία σημαντικού αριθμού αγροτών που χαρακτηρίζονται ως «διαταραγμένοι» (Πλουμπίδης 1995: 172, Γιαννήρης 1909: 50-52, *Ψυχιατρική και Νευρολογική Επιθεώρηση* 1905), ενώ αναφέρονται και κάποιες αυτοκτονίες αγωνιστών της επανάστασης λόγω ένδειας (Λιάτσος 1983: 100, 102-103). Στο τέλος του 19ου αιώνα, ενώ οι επιδημίες φαίνεται να γίνονται αντικείμενο ενός πλήθους υγειονομικών νομοθετημάτων, η στελέχωση και η

---

³⁰ . Το 1908 δημοσιεύτηκε ο νόμος 3252 για τον έλεγχο και διάθεση από το κράτος γνήσιας κινίνης. Την πρώτη πενταετία μετά την ψήφιση του νόμου η νοσηρότητα από το 26% έπεσε στο 7% (Βλαδίμηρος 1992: 225).

χρηματοδότηση των σχετικών υπηρεσιών παρέμειναν στοιχειώδεις (Μακρίδης 1933, Λιάκος 1993: 316).

2. Από την εμπορευματική ακμή στην κρίση

Το «σταφιδικό ζήτημα», ως η κύρια παραγωγική και εμπορική κρίση των πόλεων και των αγροτικών περιοχών της Βόρειας και Δυτικής Πελοποννήσου, αφορά τόσο το παραγωγικό πέρασμα από τη «χρυσή εποχή» της σταφίδας³¹ στην «εποχή της κρίσης»³² όσο και το πέρασμα από την κοινωνική ευμάρεια των παραγωγών και εμπόρων (Αρώνη-Τσίχλη 1999: 76) στη φτώχεια και τη μετανάστευση (Αρώνη-Τσίχλη 1999: 118-119, 144, 150-151). Η μετανάστευση και κυρίως με υπερπόντια κατεύθυνση (Αμερική, Καναδάς, Αυστραλία) θα αποτελέσει μια αναγκαστική «λύση» για τους αγροτικούς πληθυσμούς των σταφιδοπαραγωγικών περιοχών (Κιτρορέφ 1999, Μόσκος 2004, Τσίμπος 2004, Ντουμάνης 2004).

Η οδύνη και παθολογία όσων δεν μετανάστευσαν θα εκφραστεί με καταστάσεις κοινωνικής έκπτωσης (Αρώνη-Τσίχλη 1999: 150-151), ασιτίας ή θανατηφόρας φτώχειας (Αρώνη-Τσίχλη 1999: 214) και κοινωνικών αντιθέσεων (συλλαλητήρια, συλλήψεις, ξυλοδαρμοί, φυγοδικίες, ληστείες, δολοφονίες) (Αρώνη-Τσίχλη 1999: 96, 100, 322-323).

3. Από τους Έλληνες στους πολυεθντικούς αγρότες

Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα η αγροτική κρίση θα συσχετισθεί με το Μακεδονικό Ζήτημα, τις διεκδικήσεις των αγροτών της Θεσσαλίας, τις βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών, την εισροή εθνοτικών αγροτών, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, και το ζήτημα των Επιστράτων.

Οι πιέσεις, οι εκβιασμοί, οι εμπρησμοί και οι δολοφονίες, κυρίως χωρικών ή εποχικών εργατών, τόσο από τις ελληνικές αντάρτικες ομάδες όσο και από τις βουλγαρικές, σε όλη τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα ήταν συχνές και συχνά μαζικές (Βλάχος 1935:

---

³¹ . Η καλλιεργούμενη με σταφίδα γη από 38.000 στρέμματα το 1830 θα φτάσει στα 172.578 στρέμματα το 1851, στα 670.000 στρέμματα το 1891 και στα 700.000 στρέμματα το 1990 (Καλαφάτης 2003: 77, Κιτρορέφ 2003).

³² . Το 1892 οι εξαγωγές σταφίδας στη Γαλλία έπεσαν στα 45.983 ενετικά χιλιόλιτρα, για να φτάσουν το 1990 στα 7.907 (Καλαφάτης 2003: 78).

508, 511-512, Λυμπεράτος 1998: 69, Γούναρης 1991: 526)³³. Έτσι πολλοί από τους χωρικούς κατέφυγαν για ασφάλεια στις πόλεις (Γούναρης 2003: 278), ενώ στην ύπαιθρο ενισχύθηκαν οι σχέσεις πατρωνείας και προστασίας ανάμεσα σε στρατιωτικούς, προκρίτους και χωρικούς (Γούναρης 1990: 318)³⁴.

Οι κοινωνικές συγκρούσεις στη Θεσσαλία, ενώ ξεκινούν την επόμενη περίοδο μετά την ενσωμάτωση, αποκτούν ιδιαίτερη ένταση μετά την αποκάλυψη μιας σειράς συμφερόντων και αντιθέσεων που συνδέονται με τη δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα στις 9/3/1907 (Καψάλης 1986) και κορυφώνονται με τα γεγονότα του Κιλελέρ και τους νεκρούς αγρότες στις 6 Μαρτίου 1910 (Βουρνάς 1977: 55-71).

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) επέκτειναν τα εθνικά σύνορα και μαζί τα προβλήματα από τις μεγάλες ιδιοκτησίες, τους ακτήμονες και την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού³⁵. Σημαντικό μέρος των ακτημόνων και των φτωχών αγροτών της περιόδου εκείνης αποτελούν αυτοί που μετακινήθηκαν βίαια από άλλες χώρες προς την Ελλάδα (Αρώνη-Τσίχλη 2003β: 268, Πουρνάρας [x.x.]: 45)³⁶. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, στη λεγόμενη περίοδο του Διχασμού (1916-1917), σημαντικό μέρος των αγροτών εντάχθηκε στους «επίστρατους» και μετείχε τόσο στις βιαιοπραγίες και τις δίκες όσο και στις εκδηλώσεις κοινωνικού στιγματισμού των προσφύγων (Μαυρογορδάτος 1996: 60, 67, 101, 105, 143-144).

Παράλληλα με τη δίνη των πολεμικών και πολιτικών γεγονότων οι επαρχιακές περιοχές την περίοδο αυτή απειλούνται και από τις επιδημίες της χολέρας (Τρίχα 1993: 140-141) και του εξανθηματικού τύφου (Μακρίδης 1933: 37), που ενεργοποιούν μεγάλο αριθμό νομοθετημάτων για τη Δημόσια Υγεία (Μακρίδης 1933: 16-17, 38-40). Τα νομοθετήματα αυτά, ενώ ενισχύθηκαν μετά την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία (Καραμούζη 1997: 22-24), δεν

---

³³ . Οι αγρότες και οι νομάδες ήταν η κυριότερη «κτηνή» διατροφής, στέγασης, «πληροφόρησης» των εμπλεκόμενων, περίθαλψης των τραυματιών και προσανατολισμού στον δριμύ δυτικομακεδονικό χειμώνα (Γούναρης 1991: 526).

³⁴ . Πρόσθετες αντιθέσεις δημιούργησε η δημοσίευση του διατάγματος «Περί παραχωρήσεως κτημάτων εν Μακεδονία εις τους μετασχόντας του Εθνικού Αγώνος» με βάση το οποίο άγνωστος αριθμός ντόπιου πληθυσμού αξιοποίησε τα μέτρα αυτά για την απόκτηση γης (Γούναρης 1990: 322).

³⁵ . Ο πληθυσμός της χώρας, που το 1907 ήταν 2.631.952 άτομα, μετά τους πολέμους, το 1920, φτάνει σε 5.016.889. Σε ό,τι αφορά την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού οι Έλληνες αντιπροσώπευαν το 42,65% του πληθυσμού της Μακεδονίας, το 36,7% στη Θράκη και το 7% στην Ήπειρο (Διαμαντόπουλος 1985: 130).

³⁶ . Πρόκειται για περίπου 54.000 Έλληνες από τις περιοχές που περιήλθαν στη Βουλγαρία με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (10/8/1913), 10.000 Έλληνες από τις περιοχές Μοναστηρίου, Γευγελής και Δοϊράνης, 100.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, οι οποίοι κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά τον Απρίλιο του 1914, 60.000 πρόσφυγες από τον Καύκασο και τον Πόντο το 1918-1919 (Καρπόζηλος 2004: 224-225, Καυκούλα 1997: 265-267).

προστάτευσαν τους επαρχιακούς πληθυσμούς από την εξαθλίωση, την πείνα και την ελονοσία (Καυκούλα 1997: 261-263, 266-267, 293, Καραμούζη 1997: 21-22) ούτε και άμβλυναν τις δυσκολίες των συνθηκών ζωής και εργασίας όσων μετανάστευσαν στις πόλεις (Πιζάνιας 1993: 50, Φουντανόπουλος 1999, Αγριαντώνη 2003: 115, Λιάκος 1993: 87).

4. Από τον δικαιούχο γης στον μικροϊδιοκτήτη αγρότη

Η αγροτική μεταρρύθμιση (1922-1925) υλοποιεί τη διανομή της γης (Μηλιός 1988: 285, Μπουρνόβα & Προγουλάκης 2000: 85), την επέκταση των εγχειροβελτιωτικών έργων (Καραδήμου 1999: 74-75), την επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων (Πετμεζάς 1999β: 233, Κρητικός 2007: 287-288), την αύξηση της χρήσης των λιπασμάτων (Πετμεζάς 1999β: 244-245), την επέκταση των συνεταιρισμών (Αβδελίδης 1981:134-136, Μπρέγιαννη 2007: 95, 96, 105), τη θεσμοποίηση και επέκταση της αγροτικής πίστης (Δίτσα 1985), την ίδρυση θεσμών για τη διαχείριση των γεωργικών πλεονασμάτων (Σακελλαρόπουλος 1991), τη βελτίωση της γεωργικής εκπαίδευσης (Κουτσούρης 1994), τη σημαντική αυτάρκεια της χώρας σε αγροτικά προϊόντα (Ευελπίδης 1944: 170-171, Φακιολάς 1989: 180, Σακελλαρόπουλος 1991: 106), κ.λπ.

Οι διαφορές, οι διακρίσεις και οι ανισότητες που προκάλεσε η λεγόμενη αποκατάσταση των προσφύγων είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των λιγότερο ή περισσότερο βίαιων συγκρούσεων μεταξύ γεωργών και κτηνοτρόφων (Πετμεζάς 1999β: 216-217), γηγενών και προσφύγων (Πελαγίδης 1997: 44, Κοντογιώργη 1992: 50-51, 56-57, Μαλκίδης 2007: 329, Πετμεζάς 1999β: 205-206, Κατσάπης 2007: 316, Χαρακόπουλος 2003: 126, Κρητικός 2007: 296, Μιχαηλίδης 1997: 133, Αλβανός 2000: 297, Γκιζελή 1997), εθνικών και μειονοτικών (Μαυρογορδάτος 1999, Κάραμποτ 1997, Μιχαηλίδης 1997: 132, Λυμπεράτος 1998: 78-79, Αλβανός 2000: 299).

Σε ό,τι αφορά την υγειονομική κατάσταση των επαρχιακών περιοχών ο ερχομός των προσφύγων προκάλεσε την αύξηση της θνησιμότητας στους προσφυγικούς καταυλισμούς και τα χωριά (Γαρδίκια 2007). Έτσι, οργανώνονται άμεσα κάποια νοσοκομεία και λοιμοκαθαρτήρια (Μακρίδης 1933: 46) και μέχρι το 1931 ψηφίζεται μια σειρά νομοθετημάτων σχετικών με τη Δημόσια Υγεία (Μακρίδης 1933: 73-74, 86-88).

Ωστόσο η υγειονομική πραγματικότητα των αγροτικών περιοχών, παρά τη βελτίωση της ζωής εν γένει, παραμένει ζοφερή, καθώς οι αγρότες τόσο των περιοχών που δέχτηκαν πρόσφυγες (Δήμησας 1933: 25,

Πελαγίδης 1994: 142) όσο και των άλλων περιοχών πλήττονται από την ελονοσία (Λιβαδάς 1937: 13, Λιβαδάς 1949: 4-5, Γιαννόπουλος 1939), τη φυματίωση (Βαβακούλης 1929: 26, Βλαδίμηρος 1992: 223) και τα αφροδίσια νοσήματα (Βλαδίμηρος 1992: 210-211)³⁷. Στις επαρχιακές περιοχές μεγάλος αριθμός ψυχικών διαταραχών καταγράφεται στους αγρότες και τους μικρασιάτες πρόσφυγες. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τα στοιχεία από το Δημόσιο Ψυχιατρείο Κέρκυρας, για το έτος 1936 οι ψυχοπαθείς κατά πλειονότητα είναι αγρότες (17,13%) και πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία (9,33%) (Συφάντος 1938α). Εξίσου σημαντική είναι η ψυχική παθολογία τόσο των παλλιννοστούντων από την υπερπόντια μετανάστευση (Ανδρεάδης 1917: 209, 328)³⁸ όσο και των αγροτών-προσφύγων που μεταναστεύουν προς τα αστικά κέντρα και βιώνουν συχνά την εξαθλίωση σε σχέση με τις συνθήκες της ζωής και της εργασίας τους (Λεοντίδου 1989: 214-215, Πλουμίδης 2007: 263, Κοντογιώργη 2007: 166, Καραδήμου 1999: 92, Λιάκος 1993: 80-81, Φακιολάς 1989: 177).

5. Από τον εθνικόφρονα στον κομμουνιστή αγρότη

Στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου η «αγροτική κρίση» αποτυπώνεται στο «επισιτιστικό ζήτημα» (Eichholtz 1989), στην πτώση της γεωργικής παραγωγής και την καταστροφή των υποδομών (Σταθάκης 2004: 89, Αβδελίδης 1975: 74-75, Δοξιάδης 1946) και τις βίαιες μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών³⁹. Η «ανασυγκρότηση» επιχειρήθηκε κυρίως με γεωργικά εφόδια, ζώα και σπόρους από τη βοήθεια της United Nations Relief and Rehabilitation

---

³⁷ . Ενδεικτικές της νοσηρότητας των αγροτικών κοινωνιών είναι οι περιγραφές του Μεταξά, όταν αναφέρεται στη σύφιλη «που ύπουλα φθείρει όχι πια τας πόλεις, αλλά απλώνοντας τους τρομερούς της πλοκάμους και στους αθώους και τους ανύποπτους πληθυσμούς της υπαίθρου, έχει φτάσει στα πιο μακρινά χωριά –προπάντων της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου– έχει πλήξει αναρίθμητα θύματα και απειλεί το μέλλον και την ζωτικότητα της Ελληνικής Φυλής την οποία σαπίζει» (Βλ. «Τα πεπραγμένα του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, κατά τον πρώτον χρόνον από 4ης Αυγούστου 1936 έτος», *Αρχεία Υγιεινής*, 6-7, 1937, σ. 248).

³⁸ . «Η εις ξένας χώρας μετανάστευσις δεν τυγχάνει αμέτοχος της αιτιολογίας των ψυχοπαθειών, δεδομένου όντος ότι οι πλείστοι εκ τούτων εγκαταλείπουσιν τας εστίας των προς εύρεσιν καλλιτέρας τύχης υπό συνθήκας διαβίωσης και βιοπάλης λίαν δυσμενείς, εάν ληφθή υπ' όψιν και η μειονεκτική ψυχασύνθεσις αυτών. Εκ των παρ' ημίν ψυχοπαθών εξηκριβώθη ότι περί τους 74, ήτοι 15,51%, ή έπαθον τας φρένας κατά την εις ξένας χώρας και ίδια την Αμερικνήν παραμονήν των, ένθα τραχύν διεξήγαγον αγώνα δια την βελτίωσιν της τε κοινωνικής και οικονομικής αυτών θέσεως, ή έπαθον ευθύς μετά την εις την πατρίδα επάνοδόν των» (Συφάντος 1938β).

³⁹ . Υπολογίζεται ότι στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου μετακινήθηκαν από αγροτικές περιοχές προς άλλες ή προς τις πόλεις 800.000 άτομα, δηλαδή το 1/10 του συνολικού πληθυσμού της χώρας, ο οποίος ανερχόταν σε 7.557.000 άτομα (Μαργαρίτης 1999α: 31, Μαργαρίτης 2005, τόμ. 2: 593-599, Σταθάκης 2004: 181, 239).

Administration (UNRRA) (Μαργαρίτης 1999α: 30, Σταθάκης 2004: 100, Κλήμης 1996, τόμ. Β΄: 556, 1708), η οποία όμως διανεμήθηκε με τρόπο αποσπασματικό, γραφειοκρατικό και κυρίως μεροληπτικό, ιδιαίτερα μετά την έναρξη του Εμφυλίου Πολέμου (Μαργαρίτης 1999α: 31, Σταθάκης 2004: 179, 102, Λαΐου 1999: 75-76, Μαργαρίτης 2005, τόμ. 1: 439, 442, Σταθάκης 2003: 354-355).

Ενδεικτικές της κοινωνικής οδύνης και της παθολογίας είναι οι βίαιες και συχνά θανατηφόρες συγκρούσεις μεταξύ εθνικοφρόνων και κομμουνιστών αγροτών (Hondros 1989, Χαϊδιά 2004, Κωστόπουλος 2005, Μαργαρίτης 2005, τόμ. 1: 227-228, Χατζηιωσήφ 2007: 369), εθνικών και εθνοτικών αγροτών (Μαυρογορδάτος 1999: 33-34, Μαργαρίτης 1989, Χαϊδιά 2004: 56, Μαυρογιάννης 1998, Τζούκας 2005, Κωστόπουλος 2003, Λυμπεράτος 1998, Αλβανός 2000: 301). Οι συγκρούσεις αυτές κατά περίπτωση ή περιοχή ενισχύονται από την «ένταξη» ή την «προδοσία» στις αντιμαχόμενες στρατιωτικές ομάδες (Μαργαρίτης 1989, Αλβανός 2000, Καλύβας 2004), την κατασταλτική νομοθεσία (Αλεβιζάτος 1995: 492, 494), τις διώξεις (Αλεβιζάτος 1984, Βόγλης 2004, Μητροφάνης 2003, Νικολακόπουλος 2003, Βερναρδάκης & Μαυρής 1987: 66), τα Έκτακτα Στρατοδικεία (Μιχιώτης 2007: 193, 194, 199), τους «ήρωες» και τους «δηλωσίες» (Βόγλης 2004: 9194, Δαλιάνη 2004: 115-116), την αμοιβαία καχυποψία και το «κάρφωμα» (ΕΔΑ, *Μαύρη Βίβλος* 1996: 361, 524).

Σε ό,τι αφορά την υγειονομική κατάσταση και τη θνησιμότητα των αγροτικών πληθυσμών στη δεκαετία του 1940, παρότι δεν παρατηρήθηκαν σε σημαντική κλίμακα οι θάνατοι από πείνα και οι επιδημίες των μεγάλων πόλεων, τα προβλήματα ήταν τεράστια⁴⁰. Στα λεγόμενα «στρατόπεδα συγκέντρωσης προσφύγων» παρά τις στοιχειώδεις υγειονομικές παροχές (Σταθάκης 2004: 182) οι συνθήκες ζωής ήταν άσχημες, οι επιδημικές ασθένειες αυξήθηκαν και ορισμένοι θάνατοι ήταν αναπόφευκτοι (*Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, 27, Ιανουάριος 1948: 844). Ωστόσο το κύριο πρόβλημα των αγροτικών περιοχών είναι η αύξηση των κρουσμάτων ελονοσίας (Λιβαδάς 1943: 7, 10, Κοπανάρης 1947), τα οποία επεκτείνονται χωρικά, επειδή οι βίαια μετακινούμενοι πληθυσμοί εγκαθίστανται συχνά κοντά σε ελώδεις περιοχές (Λιβαδάς 1949: 36). Σε ό,τι αφορά τις ψυχικές διαταραχές την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου ως τέτοιες

---

⁴⁰ . Είναι ενδεικτικό ότι σε Έκθεση του Γενικού Διευθυντή Υγιεινής το 1947 με τίτλο «Υγιεινή κατάσταση του πληθυσμού και η δημοσία υγεία εν Ελλάδι κατά την περίοδο του πολέμου και της Κατοχής, 1940-1944» αναφέρεται: «...από της ενάρξεως των εις την ύπαιθρον εχθροπραξιών εις πλείστας όσας περιοχάς της χώρας, (η κατάσταση) επεδεινώθη μεγάλως. Εις τα τυροπαθή χωρία οι κάτοικοι, εγκαταλείποντες τα ειρηνικά αυτών έργα, κατέφυγον εις τας απροσίτους κορυφάς των ορέων και τα πυκνά δάση, όπου έζων εις σπήλαια ή τρώγλας και προχείρως εκ λάσπης και κλάδων κατασκευασμένας καλύβας, όσοι δε ηδύναντο κατέφυγον εις τας μεγάλας πόλεις...» (Κοπανάρης 1947).

αναφέρονται κυρίως το λεγόμενο «Άγχος της Κατοχής»⁴¹, η «πολεμίτιδα»⁴² και στη συνέχεια η «ψυχοπαθολογία της εξορίας»⁴³.

6. Από τον απλό στον επαγγελματία αγρότη

Τα θετικά αποτελέσματα της μεταπολεμικής αγροτικής ανάπτυξης συνοψίζονται στα εξής: μεγάλη επέκταση των εγγειοβελτιωτικών έργων (Λουλούδης 1992: 139-140), αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων (Μπεόπουλος & Σκούρας 1999: 37), προσπάθειες αναδασμού, αύξηση της συναλλαγματικής αξίας των αγροτικών προϊόντων, κρατικός παρεμβατισμός για τη διευκόλυνση της εξαγωγής των αγροτικών προϊόντων (Καζάκος 2001: 220, 167, 218), αύξηση των αγροτικών συνεταιρισμών (Αβδελίδης 1981: 91-92), αύξηση του τεχνολογικού εξοπλισμού (Μωυσίδης 1986: 58, Μπεόπουλος & Σκούρας 1999: 38), αύξηση της χρήσης λιπασμάτων (Μπεόπουλος 1996: 150), κρατικός παρεμβατισμός στα ζητήματα της κοινωνικής ασφάλισης των αγροτών και βελτίωση της καταναλωτικής συμπεριφοράς των αγροτών (Καραποστόλης 1984).

Η σύνθετη αυτή δυναμική βαίνει παράλληλα με τη μείωση του ποσοστού συμμετοχής του αγροτικού προϊόντος στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (Μωυσίδης 1986: 60, Μηλιός 1988: 433), τη μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των αγροτικών περιοχών (Μωυσίδης 2002: 73), τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού που ασχολείται με τη γεωργία (Τσαούσης 1999: 153), τη γήρανση του αγροτικού πληθυσμού, τη γήρανση των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, τη μείωση των «συμβοηθούντων μελών», την έξοδο από το γεωργικό επάγγελμα, την ανισότητα μεταξύ γεωργικών τομέων (Μωυσίδης 1998: 79, 84, 127, 128, Μωυσίδης 1986: 59, 127, 175), τη μείωση του ποσοστού γεννητικότητας των αγροτικών πληθυσμών (Kayser 1968: 56), κ.λπ.

Σημαντικό μέρος της ανωτέρω δυναμικής οφείλεται στην εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση των αγροτών καθώς και στις διαφοροποιήσεις που αυτή προκάλεσε μεταξύ των αγροτικών περιοχών, των πόλεων και των αντίστοιχων αγορών εργασίας (Μωυσίδης 1986: 61-62,

---

⁴¹ . Πρόκειται για ένα σύνολο συνειδητών ή ασυνειδητών συμπεριφορών που κυριαρχούνται από το αίσθημα του άγνωστου, του μυστήριου, της αναμονής, της αβεβαιότητας, κ.λπ. (Σκούρας κ.ά. 1991: 270).

⁴² . Πρόκειται για μια κατάσταση χάνωσης και απώλειας της αίσθησης του πραγματικού που εμφανίστηκε τόσο στις τάξεις των στρατιωτών του Αλβανικού μετώπου όσο και στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού και του Εθνικού Στρατού στη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου (Μαργαρίτης 2003: 257, Φαφαλιού 1995: 147).

⁴³ . Πρόκειται για τους πολιτικούς κρατούμενους που είχαν «τρελαθεί» στην εξορία (Φαφαλιού 1995: 174).

Τσαούσης 1999: 129, 147, Μπουρνόβα 2004, Κωστοπούλου 2006: 125, Κανελλόπουλος 1995: 64-67, 21, Kayser 1968: 45).

Σε ό,τι αφορά τη δημόσια υγεία των αγροτών το 1956 θα τεθεί σε εφαρμογή ο νόμος 3487/1955 «Περί Κοινωνικής Ασφάλισης των Αγροτών» (*Αρχαία Υγιεινής, 1-3, 1956: 148-160*), ο οποίος, ενώ χαρακτηρίζεται από σημαντικές ελλείψεις σε στελέχωση με ιατρικό προσωπικό και χρηματοδότηση, σταδιακά θα συνεισφέρει στη μείωση των λοιμωδών και παρασιτικών ασθενειών (Σαρόγλου & Κατσουλάκη 1965β)⁴⁴.

Στη δεκαετία του 1960, ενώ παραμένουν τα βασικά νοσολογικά αίτια (π.χ. ο τέτανος, ο μελιταίος στους κτηνοτρόφους, η τουλαραιμία στους αγροφύλακες και τους δασοφύλακες, η λύσσα, κ.λπ.), αυξάνουν οι αναφορές στα λεγόμενα «εργατικά ατυχήματα» των αγροτών. Οι συνεχιζόμενοι ψεκασμοί και κυρίως η εισαγωγή πολλών και διαφορετικών φυτοφαρμάκων στη δεκαετία του 1950 θα αποτελέσουν πηγή νέων υγειονομικών προβλημάτων και ορισμένων θανάτων αγροτών (Βιολάκη & Κουρσούμπας 1952). Στη συνέχεια η γενίκευση της χρήσης των φυτοφαρμάκων προκαλεί νέους, τυχαίους ή εσκεμμένους, θανάτους. Για παράδειγμα, την περίοδο 1954-1959 στις 76 αυτοκτονίες που καταγράφει η Διοίκηση Χωροφυλακής Κερκύρας οι 53 έγιναν με χρήση φυτοφαρμάκων (Μακρής 1965). Σύμφωνα με άλλα στοιχεία το έτος 1967 καταγράφηκαν 319 οξείες δηλητηριάσεις, εκ των οποίων οι 20 θανατηφόροι οφείλονταν στη χρήση του φυτοφάρμακου παραθείον (Μπάζας 1969: 94, 90). Σημαντικό μέρος της κοινωνικής παθολογίας στη δεκαετία του 1960 συνδέεται με τα προβλήματα της μετανάστευσης και της παλιννόστησης των αγροτικών πληθυσμών. Πρόκειται για μια «παθολογία των μεταναστών» που δεν περιορίζεται στα αισθήματα της μοναξιάς και της νοσταλγίας –τα οποία αναπόφευκτα γεννά η έλλειψη των οικείων χώρων, των προσώπων και των σχέσεων– αλλά αφορά κυρίως τη δομική βία που ασκούν οι ρυθμοί εργασίας, η κοινωνική και εργασιακή αβεβαιότητα (Βεντούρα 1999: 115-118, 122, 125, 132, 190, 211, 227, 229, 231) καθώς και οι ανισότητες των δύο φύλων στα ζητήματα των κοινωνικών σχέσεων, των οικογενειακών υποχρεώσεων και του γάμου (Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 379-380, 382-386). Είναι χαρακτηριστικές, για παράδειγμα, οι παρατηρήσεις ψυχιάτρου για την ψυχοπαθολογία των μεταναστών

⁴⁴ . Δέκα χρόνια μετά την εφαρμογή του νόμου, το 1965, η Έκθεση του Διευθυντή Ασφάλισης Υγείας Αγροτών καταγράφει ως βασικά προβλήματα την άνιση γεωγραφική κατανομή των ιατρικών (π.χ. στους νομούς Ευρυτανίας, Θεσπρωτίας, Καρδίτσας και Τρικάλων λειτούργησαν 35-55% λιγότερα σε σχέση με τα προγραμματισθέντα ιατρεία), το χαμηλό επίπεδο του νοσηλευτικού προσωπικού (το 55,77% των νοσοκόμων είναι χωρίς ειδική εκπαίδευση), τις κοινωνικές διακρίσεις (10% των ιατρών ήταν άνω των 65 ετών και 5,2% άνω των 71 ετών), τα δίκτυα συμφερόντων (π.χ. το έτος 1963 λειτούργησε μόνο το 79% των ιατρείων λόγω της απροθυμίας των γιατρών να εργαστούν στην ύπαιθρο), κ.λπ. (Σαρόγλου & Κατσουλάκη 1965α).

(κυρίως αγροτικής προέλευσης και χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου) που γύριζαν με άδεια από τη Γερμανία στη Δράμα την περίοδο 1964-1965. Σε 186 περιπτώσεις μεταναστών (137 γυναίκες και 49 άνδρες) διαπιστώθηκαν συμπτώματα αγχώδους νεύρωσης (οικογενειακά προβλήματα, ηθικές αναστολές, πολιτισμικές συγκρούσεις, νοσταλγία της επιστροφής) και εφαρμόστηκαν οι σχετικές θεραπείες (Κοντοαγγέλου 1968). Εξίσου σημαντικά είναι και τα συμπεράσματα μιας ψυχιατρικής έρευνας που διεξάγεται δέκα χρόνια περίπου μετά σε 25 οικογένειες στις οποίες ο αρχηγός, συνήθως άνδρας, έχει μεταναστεύσει. Η πλειονότητα των συζύγων και των μελών των οικογενειών που έμειναν στην Ελλάδα διαγνώστηκαν με ψυχιατρικά προβλήματα και το 36% των οικογενειών είχαν διαλυθεί (Λυκέτσος κ.ά. 1977).

Η παλιννόστηση και ειδικότερα αυτή που γίνεται αναγκαστικά κάτω από την πίεση της ανεργίας στις χώρες υποδοχής αποτελεί έναν ακόμα παράγοντα παθολογίας στις αγροτικές περιοχές, γιατί εκεί συνήθως επιστρέφουν οι μετανάστες που εντάσσονταν στα χαμηλά και προλεταριακά στρώματα των μεταναστών (Κασιμάτη 1984: 40-43, Τρίμη-Κύρου 2003: 323, Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 348, 349, 389).

Έτσι η παλιννόστηση στις αγροτικές περιοχές, αντί να περιορίζει την εργασιακή αβεβαιότητα και να επαναφέρει το άτομο στους οικείους, συχνά το εκθέτει σε νέες εντάσεις και ψυχιατρικές διαταραχές.

Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι από ψυχιατρική έρευνα που έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1990 σε 198 παλιννοστούντες στον νομό Ιωαννίνων (108 άνδρες και 90 γυναίκες, κυρίως αγροτικής προέλευσης) προέκυψε ότι σχεδόν το 50% των ατόμων (ιδιαίτερα των γυναικών και αυτών με μικρή παραμονή στο εξωτερικό) χαρακτηρίζονταν ως ψυχιατρικές περιπτώσεις (κατάθλιψη 11,2%, αγχώδεις διαταραχές 18,6%, σχιζοφρένεια 3,5%, κ.λπ.) (Μπιλανάκης κ.ά. 1996).

Γενικότερα, οι αγρότες της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής μετανάστευσης, ενώ κατά την εκλογή τους από τις σχετικές επιτροπές ήταν εξαιρετικής βιο λογικής αντοχής, γρήγορα, λόγω των συνθηκών ζωής και εργασίας, εμφάνισαν καταστάσεις βιολογικής νοσηρότητας (φυματίωση, ασθένειες του πεπτικού συστήματος, του κυκλοφοριακού και του δέρματος) και ψυχικών παθήσεων (αγχώδεις καταστάσεις, ψυχώσεις) σε ποσοστά συχνά υψηλότερα από αυτά του γηγενούς πληθυσμού ή αυτών που δεν μετανάστευσαν (Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 374-376).

7. Από τον «αγρότη στα χαρτιά» στον «φύλακα της υπαίθρου»;

Στη σύγχρονη περίοδο η αγροτική κρίση συνδέεται καταρχήν με την είσοδο της χώρας στην τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (1981) και οξύνεται μετά την αναθεώρηση της ΚΑΠ το 1992. Η κρίση αυτή συνίσταται στο σταδιακό «πέρασμα» από την αγροτική κοινωνία στη λεγόμενη κοινωνία της υπαίθρου και χαρακτηρίζεται από την έξοδο από το γεωργικό επάγγελμα, τις ανισότητες μεταξύ των περιοχών, τις ανισότητες μεταξύ γεωργικών εκμεταλλεύσεων και τα προβλήματα της πολυαπασχόλησης και της εξω-γεωργικής απασχόλησης (Μωυσίδης 2002: 71-73, 76, 78-79, 84-85, Βαΐου & Χατζημιχάλης 1994: 27, Βαΐου & Χατζημιχάλης 1997: 27, 176, Λουλούδης 1992: 143, Λουλούδης 2001: 7, Γούσιος 1999: 161, Λουλούδης 1993: 56-57, Δαουτόπουλος 1995: 128-130, Μωυσίδης 1985: 87).

Η σύνθετη αυτή δυναμική συναρτάται με σημαντικούς κοινωνικούς και συμβολικούς μετασχηματισμούς, όπως είναι: η απαξίωση της αγροτικής εργασίας και κοινωνίας, οι αλλαγές στις σχέσεις πόλης-υπαίθρου, οι περιπέτειες στη διαδοχή της αγροτικής εκμετάλλευσης, οι αλλαγές στους κοινωνικούς ρόλους των δύο φύλων, οι εν γένει αλλαγές στις σημασίες και τις χρήσεις του ελεύθερου χρόνου, κ.λπ. (Λουλούδης 1999: 55, Λουλούδης 1998: 451, Λυριντζής 1998: 78, Δεμερτζής 1996: 134-140, Δαμιανάκος 1987: 19, Δαμιανάκος 2002: 316, Δαμιανάκος 2003: 157, Κοβάνη 1988, Δαουτόπουλος 1995: 128-130, Βαΐου & Χατζημιχάλης 1997: 166, Καφφέ-Γιδαράκου 1996β: 464, Καφφέ-Γιδαράκου 1996α, Δαουτόπουλος 1995: 127, Βλαχούτσικου & Μπαχαροπούλου 1991, Vernier 1987: 315, 319-320, Zinovieff 1998, Καμπέρης 2001).

Σε ό,τι αφορά την καταγεγραμμένη παθολογία του σύγχρονου αγροτικού χώρου ορισμένες επιδημιολογικές έρευνες κατέδειξαν ότι η μόνιμη διαμονή σε μικρές ή απομονωμένες αγροτικές κοινότητες συνδέεται με την αυξημένη ψυχοπαθολογία (Μαδιανός & Ζάρναρη 1983, Μαδιανός κ.ά. 1983), η οποία παίρνει συγκεκριμένες μορφές, όταν συνδυάζονται συγκεκριμένα στοιχεία όπως το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, τα οικογενειακά προβλήματα, οι στιγματιστικές νοοτροπίες, οι εθνοτικές διακρίσεις, οι ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων, οι αντιλήψεις για την ασθένεια, κ.λπ. (Σακελλαρόπουλος κ.ά. 1988, Ζαφειριάδης κ.ά. 1996, Σαμακουρή 1997, Σακελλαρόπουλος 1997, Σαριδάκη 2000, Μπιλανάκης 2003). Σε κάθε περίπτωση οι νοοτροπίες και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούνται για τις ψυχικές ασθένειες, από το ίδιο το άτομο ή από τις ψυχιατρικές υπηρεσίες, συνδέονται τόσο με τις οικονομικές ανισότητες και τις πολιτισμικές διακρίσεις που εκδηλώνονται (Γονιδάκης κ.ά. 1997: 47, Τριποδιανάκης κ.ά. 1997) όσο και με τις κεντρικές πολιτικές υγείας (Τζαμαλούκα 1995).

Η κοινωνική παθολογία στις αγροτικές περιοχές επιτείνεται, όταν συνεκδηλώνεται με προβλήματα που αντιμετωπίζουν επιμέρους ομάδες, όπως οι παλιννοστούντες (Βορειοηπειρώτες, Πόντιοι, πολιτικοί πρόσφυγες) και οι αλλοδαποί εργάτες ή οι μετανάστες «χωρίς χαρτιά» (Μαυρέας 1998: 201202, 206, Κασιμάτη 1992: 289, 294, Καρασαββόγλου 2001, Τριχοπούλου 1990: 279, 287, Νιτσιάκος 2003: 211-279, Λαμπριανίδης 2003, Καμπέρης 2006, Κούρτοβικ 2001, Λαουτ-Μπάκα 2006, Κουλοχέρης 2006).

8. Συμπεράσματα

Οι εκάστοτε κρίσεις του νεοελληνικού αγροτικού χώρου αφορούν μετασχηματισμούς των οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών και πολιτισμικών στοιχείων των επιμέρους κοινωνικών ομάδων της αγροτικής κοινωνίας που προκαλούνται κυρίως από τις επεμβάσεις του κράτους στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική. Η σύνθετη αυτή δυναμική στην πιο πρόσφατη περίοδο μπορεί να εξετασθεί με τη μορφή των «περασμάτων» ενταγμένων σε συγκεκριμένες κατηγορίες:

- ένα «πέραςμα» από τη μια *εποχή* στην άλλη: από την εποχή της αγροτικής ανάπτυξης στην εποχή της πολυλειτουργικής γεωργίας,
- ένα «πέραςμα» από τη μια *κοινωνική οργάνωση* στην άλλη: από την αγροτική κοινωνία (συστήματα διαδοχής, γαμήλια συστήματα, ιεραρχημένοι ρόλοι, κοινωνικά δίκτυα) στην «κοινωνία της υπαίθρου» (πολυαπασχόληση, επιχειρηματικότητα, κοινωνική κινητικότητα, αστικά πρότυπα),
- ένα «πέραςμα» από το ένα *κοινωνικό στρώμα* στο άλλο: από τα κοινωνικά στρώματα της μεταπολεμικής αγροτικής κοινωνίας, που χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια, στα κοινωνικά στρώματα της σύγχρονης περιόδου, που χαρακτηρίζονται από διαφορές, ανισότητες και συγκρούσεις,
- ένα «πέραςμα» από το ένα *habitus* στο άλλο: από το «αγροτικό habitus» (με τους αγροτικούς τρόπους ζωής, εργασίας, διατροφής, αισθητικής, γαμηλιότητας) στο habitus της οικονομικής ευμάρειας και της κοινωνικής διαφοροποίησης (όπου κυριαρχεί η μείωση του χρόνου και του μόχθου εργασίας, η αστικοποίηση, η κατανάλωση, οι εξω-γεωργικές απασχολήσεις και τα εξω-γεωργικά εισοδήματα),
- ένα «πέραςμα» από τη μια *κοινωνική και προσωπική «ταυτότητα»* στην άλλη: από την «ταυτότητα του πραγματικού αγρότη» (που έχει ορισμένη θέση στην παραγωγή, την κοινωνία, την οικογένεια) στην ταυτότητα του «αγρότη στα χαρτιά», του «εισοδηματία αγρότη», του «επιδοτούμενου αγρότη», του «φύλακα της υπαίθρου» (με διαρκείς

αλλαγές στους ορισμούς, τις οικονομικές δυνατότητες και τις κοινωνικές αρμοδιότητες του παραγωγού, της παραγωγής και του προϊόντος).

Στα «περάσματα» αυτά οι αγρότες, χωρίς συχνά να το ξέρουν ή να το θέλουν, βιώνουν με τρόπο οδυνηρό, δραματικό ή παθολογικό τόσο τα προβλήματα που συνδέονται με την κοινωνικο-οικονομική τους κατάσταση (φτώχεια, περιθωριοποίηση, παραβατικότητα, νοσηρότητα, ψυχοπαθολογία) όσο και αυτά που απορρέουν από τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονται τους εαυτούς και τους άλλους.

Πρόκειται δηλαδή για κρίσεις και «περάσματα» που μετασχηματίζουν συστηματικά τους τρόπους αναγνώρισης, διάκρισης, δικαίωσης και νομιμοποίησης αυτού που οι αγρότες είναι, νομίζουν ότι είναι ή θα ήθελαν να είναι.

ΟΙ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

1. Όψεις της «παθολογίας των αγροτών» σε αναπτυσσόμενες χώρες

Οι λιγότερο ή περισσότερο ισχυροί μετασχηματισμοί των οικονομικών και κοινωνικών δομών της αγροτικής παραγωγής στις αναπτυσσόμενες χώρες κατά τις τελευταίες δεκαετίες έγιναν αντικείμενο πολλαπλών ερευνητικών προσεγγίσεων, προκειμένου αφενός να καταγραφούν και να ερμηνευτούν οι μηχανισμοί και οι μορφές της κοινωνικής και προσωπικής παθογένειας των αγροτών και αφετέρου να εντοπισθούν οι αδυναμίες των κοινωνικών και νοσηλευτικών δομών (κοινωνική πολιτική, υγειονομικό σύστημα) και να προταθούν διορθωτικά μέτρα. Σύμφωνα με τις έρευνες αυτές η «παθογένεια των αγροτών» (άγχος, στρες, κατάθλιψη, αλκοολισμός, αυτοκτονικότητα, ψυχικές διαταραχές, στιγματισμός) αποδίδεται:

- στις αλλαγές της εν γένει αγροτικής οικονομίας (Ortega et al. 1994: 614, Raine 1999: 263), οι οποίες κατά περίπτωση επηρεάζουν αρνητικά τις «προβληματικές περιοχές» (Fuller et al. 2000: 152), τους φτωχούς αγρότες (Haynes & Gales 2000: 284), τις μικρές εκμεταλλεύσεις (Commings 2004: 70), τις εκμεταλλεύσεις που δεν υποστηρίζονται από επιδοτήσεις καθώς και αυτές που έχουν «μεικτό χαρακτήρα», δηλαδή δεν είναι αμιγώς γεωργικές (Simkin et al. 1998: 732),
- στις καταστροφικές συνέπειες ορισμένων ασθενειών, όπως η «νόσος των τρελών αγελάδων» (Peck 2002: 530, Olf et al. 2005),
- στη διαφοροποίηση των επιμέρους αγροτικών περιοχών και παραγωγικών συστημάτων (Hoyt et al. 1997: 468, Raine 1999: 261),
- στη «γραφειοκρατία των χαρτιών», δηλαδή στον όγκο των αιτήσεων, εντύπων, εγγράφων, κ.λπ., που συμπληρώνονται από τους αγρότες, προκειμένου να αξιολογηθούν επιχειρηματικά ή να τύχουν κάποιας επιδότησης ή δανειακής υποστήριξης (Simkin et al. 1998: 732, Raine 1999: 262, Pollock 2002: 219),

- στην απουσία υποστηρικτικών επιδοτήσεων για ορισμένα φυτικά ή ζωικά προϊόντα και την ανάγκη προσφυγής σε δανεισμό από τράπεζες (Raine 1999: 264, Sanne et al. 2004: 97),
- στις αλλαγές ή τη διάλυση των οικογενειακών και κοινωνικών δικτύων που επηρεάζουν καθοριστικά το «αίσθημα της κοινότητας», τη «σύνδεση με την κοινότητα», την «ταυτότητα του τόπου» (O'Brien et al. 1996: 694, O'Brien et al. 1994: 262, Pollock 2002: 220, Murray et al. 2004: 848),
- στην περιοδικότητα των εργασιών και τον πολύ εντατικό χαρακτήρα ορισμένων περιόδων (Raine 1999: 262),
- στον κόπο από τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας (Simkin et al. 1998: 733, Firth et al. 2007: 57),
- στη «μοναχική εργασία», δηλαδή την εργασία χωρίς άλλα πρόσωπα, σε σχετικά απομακρυσμένες περιοχές (Raine 1999: 265, 267),
- στις αρνητικές συνήθως εικόνες που προβάλλουν για τους αγρότες τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τα άλλα κοινωνικά στρώματα (Raine 1999: 267, Booth 1999: 71).

Ωστόσο σημαντικό μέρος της «παθολογίας των αγροτών» παραμένει χωρίς την απαραίτητη διάγνωση και αντιμετώπιση, καθώς:

- τα άτομα συναντούν εμπόδια στο να αξιοποιήσουν τα σχετικά προγράμματα πρόληψης και αντιμετώπισης (Ortega et al. 1994: 615),
- οι περιοχές κατοικίας και εργασίας βρίσκονται πολύ μακριά από τις κοινωνικές υπηρεσίες και τα υγειονομικά κέντρα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η πρόσβαση, πολλά τα έξοδα μετακίνησης και δυσαναπλήρωτη η απουσία από τις καθημερινές εργασιακές υποχρεώσεις (Weinert & Long 1987: 453, Kelly et al. 2010, Elliott-Schmidt & Strong 1997: 60, 62, Patten et al. 2003: 364).

Ως βασικά εμπόδια στη διάγνωση και την αντιμετώπιση της «παθολογίας των αγροτών» θεωρούνται:

- οι κοινωνικές κατασκευές που κάθε φορά ενέχονται στις αγροτικές ιδεολογίες, τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της «αγροτικότητας» και ειδικότερα στο λεγόμενο «αγροτικό ειδύλλιο» (Hsieh et al. 1989: 316, Hoyt et al. 1997: 452, Shucksmith & Chapman 1998: 230-231),
- ο τρόπος με τον οποίο κάθε φορά ορίζονται οι «γεωγραφικές ενότητες», οι αγροτικές και οι μη αγροτικές περιοχές ή δραστηριότητες

(Ortega et al. 1994: 615, Humphreys 1998, Cloke et al. 2001: 450, Kringle 2006: 719, Pollock 2002: 220, Michalak et al. 2002, Fraser et al. 2002: 292, Judd et al. 2002: 299),

– τα επιμέρους συμβολικά συστήματα που επηρεάζουν τους τρόπους με τους οποίους οι αγρότες αντιλαμβάνονται την υγεία και την ασθένεια, την «ικανότητα» και την «ανικανότητα» απέναντι στην εργασία και τις άλλες καθημερινές βιοποριστικές υποχρεώσεις (Elliott-Schmidt & Strong 1997: 60),

– το «κλειστό περιβάλλον» των περιοχών με περιορισμένο πληθυσμό (Hoyt et al. 1997: 464),

– η έλλειψη της «ιδιωτικότητας» και της «ανωνυμίας» (Elliott-Schmidt & Strong 1997: 61),

– ο στιγματισμός όσων χαρακτηρίζονται από ψυχολογικές διαταραχές ή προσέρχονται στους ειδικούς της ψυχικής υγείας (Rost 1993: 60),

– η τάση των αγροτών να ζητούν «βοήθεια» ή «στήριξη» καταρχάς και κυρίως από συγγενείς και φίλους και έπειτα ή καθόλου από τους επίσημους νοσηλευτικούς θεσμούς (Weinert & Long 1987: 454),

– οι επιμέρους θρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές (Sørgaard et al. 1996: 184, Stanford & McAlister 2008: 151).

Για τη διαμόρφωση προτάσεων σχετικών με την πρόληψη και την αντιμετώπιση της «παθογένειας των αγροτών» θα πρέπει να συνεκτιμώνται τα εξής:

– η ανάγκη βελτίωσης των συνθηκών της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των αγροτών (Ortega et al. 1994: 615),

– η ανάγκη να γνωρίζουν εκείνοι που σχεδιάζουν και εφαρμόζουν τις γενικές ή τις «στοχευμένες» πολιτικές και τα μέτρα για τη σωματική και ψυχική υγεία, το πώς οι επιμέρους ανθρωπογεωγραφικές ενότητες, οι κοινωνικές ομάδες, οι επαγγελματικές αγροτικές κατηγορίες, οι οικογένειες και τα δύο φύλα αντιλαμβάνονται την «κανονικότητα» και την «παθολογία», την «υγεία» και την «ασθένεια», την «αντιμετώπιση» και τη «θεραπεία» (Weinert & Long 1987: 453, Hill et al. 1995: 565-566, Herrera Castanedo et al. 1996: 205, Kelleher et al. 1997, Fox 2001: 435, Ruiz-Doblado 2002: 76, Hauenstein 2003: 8, Fraser 2005: 346, Beard et al. 2009: 15),

– η ανάγκη να ενημερωθεί και να καταρτισθεί το νοσηλευτικό και ιατρικό προσωπικό των κοινωνικών και νοσηλευτικών μονάδων στις

αγροτικές περιοχές σχετικά με τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και νοσογραφικές ιδιαιτερότητες των επιμέρους αγροτικών περιοχών, καθώς και σχετικά με τον «στιγματισμό» που συνοδεύει όχι μόνο ορισμένες συμπεριφορές, διαταραχές ή σχέσεις με τους ειδικούς της υγείας (Yuen 1996: 18, Aoun 1997, Humphreys et al. 1997, Cutts & Tett 2003: 128, Wrigley et al. 2005: 520, Komiti et al. 2006: 743, Barney et al. 2006: 51-52) αλλά και την ενίσχυση με τα «κρατικά βοηθήματα ή επιδόματα» (Taylor 2001: 457).

Σε ό,τι αφορά τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο φύλων επισημαίνεται ότι οι γυναίκες λόγω πολλαπλών εργασιακών και κοινωνικών ρόλων και υποχρεώσεων στην οικογένεια, τη γεωργική εκμετάλλευση και τα κοινωνικά δίκτυα είναι πιο εκτεθειμένες στις εξουσιαστικές τάσεις του «ανδρικού κόσμου» (Campbell 2000: 579, Ni Laroire 2001: 233, Saugeres 2002: 156, Aalston 2003: 486), τις οικογενειακές αντιθέσεις, τις ψυχολογικές διαταραχές, την κατάθλιψη και τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών (Acock & Deseran 1986, Lorenz et al. 1993: 264, Vázquez-Barquero et al. 1988: 200, Vázquez-Barquero et al. 1989: 639, Wonneberger et al. 1994, Elliott-Schmidt & Strong 1997: 61, Clayer 1998: 272, Booth 1999: 71, Melberg 2003: 69, Carruth & Logan 2002: 224, 226). Σε σχέση με τις ηλικίες σε ορισμένες έρευνες αναφέρεται ότι οι νεότερης ηλικίας αγρότες εμφανίζονται πιο εκτεθειμένοι στις δυσκολίες και το στρες από τους ηλικιωμένους (Pollock 2002: 220, Belyea & Lobao 1990: 71).

2. Οι αυτοκτονίες των αγροτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση⁴⁵

Η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίζεται από μεγάλες αλλαγές στην Κοινή Αγροτική Πολιτική της ΕΕ (Gray 1988, Poter & Tilzey 2005), που συχνά οδηγούν σε διαδοχικές «κρίσεις» τα επιμέρους αγροτικά παραγωγικά συστήματα (Pérez Yruela 1995, Capo 1995, Damnianakos 1997, Brouwer & Lowe 2000), τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης

---

⁴⁵ . Αυτοκτονίες αγροτών κάτω από την επίδραση των οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών της γεωργικής παραγωγής παρατηρούνται και στους αγροτικούς χώρους άλλων χωρών, όπως, για παράδειγμα, της Ιαπωνίας (Korosu 1991), της Αυστραλίας (Baume & Clinton 1997, Page & Fragar 2002, Caldwell 2004, Judd et al. 2006a, Judd et al. 2006b, Judd et al. 2006c, Komiti et al. 2006, Aalston 2010), των ΗΠΑ (Turvey 2002), της Ινδίας (Kumar 2003, Aaron et al. 2004), της Κίνας (Phillips et al. 2002, Yip et al. 2005), των χωρών της πρώην ΕΣΣΔ (Värnik & Wasserman 1992, Wasserman et al. 1998, Lester 1998, Mäkinen & Stickley 2006, Gailiené 2004). Στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσουν οι αυτοκτονίες των αγροτών στην ΕΕ και στο πλαίσιο των αλλαγών της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ).

(Shucksmith & Chapman 1998, Cloke et al. 2001, Commins 2004) αλλά και την ψυχική συγκρότηση των αγροτών (Wonneberger et al. 1994, Herrera Castanedo et al. 1996, Peck 2002, Pollock 2002, Melberg 2003, Sanne et al. 2004, Kringlen 2006).

Η σύνθετη αυτή δυναμική έχει ως αποτέλεσμα σε ορισμένες χώρες και περιοχές της Ευρώπης οι αυτοκτονίες των αγροτών να αυξάνουν τόσο σε σχέση με το παρελθόν όσο και σε σχέση με τις άλλες επαγγελματικές ομάδες, τον γενικό πληθυσμό ή τους κατοίκους των πόλεων (Gallagher & Sheeshy 1994).

Τα βασικά προβλήματα που συχνά οδηγούν τους αγρότες στην αυτοκτονία οφείλονται:

- στους μετασχηματισμούς στην αγροτική πολιτική. Πρόκειται για μετασχηματισμούς στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες τόσο στη γεωργία όσο και στους τομείς που ήταν συνδεδεμένοι με τη γεωργία (μεταποίηση, εμπόριο). Οι σύνθετοι αυτοί μετασχηματισμοί οδηγούν σημαντικές κοινωνικές ομάδες της αγροτικής κοινωνίας (μικρούς αγρότες, εργάτες γης, εργάτες στη μεταποίηση, ηλικιωμένους) σε φαινόμενα απελπισίας και κατάθλιψης (Gallagher & Sheeshy 1994, Malmberg 1997, Boulanger et al. 1999, Hawton 1999).

- στους μετασχηματισμούς στα κριτήρια «βιωσιμότητας» των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Πρόκειται για τις διαδικασίες ορθολογικοποίησης και εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, που οδηγούν στην παρακμή, καταστροφή ή συγχώνευση των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, στην οικονομική και κοινωνική περιθωριοποίηση ορισμένων περιοχών, στη μείωση των αγροτών, στη μείωση της απασχόλησης στον αγροτικό χώρο, και στην κοινωνική περιθωριοποίηση. Παράλληλα όμως αναπτύσσονται νέες μορφές σχέσεων πόλης-υπαίθρου, νέες μορφές απασχόλησης και εισοδήματος, καθώς και νέες προσωπικές και κοινωνικές ταυτότητες (Gallagher & Sheeshy 1994, Lyster-Youssef 1995, Inskip 1996, Cullen & Connolly 1997, Malmberg 1997, Middleton et al. 2004, Aalston 2003).

- στους μετασχηματισμούς στον οικογενειακό χαρακτήρα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Πρόκειται κυρίως για αντιπαραθέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας ή των γονιών με τα παιδιά που οφείλονται σε ζητήματα όπως η «παραμονή» ή η «φυγή» από τη γεωργία καθώς και ζητήματα «διαδοχής» και γαμήλιας αγοράς (Dahlstrom 1996, Malmberg 1999, Ni Laroire 2001). Έτσι, συχνά ο αγρότης ως παραγωγός, ως κάτοικος και ως πολίτης των επαρχιακών

περιοχών γίνεται όλο και λιγότερο σημαντική φιγούρα και βιώνει ως «στίγμα» την παραμονή στη γεωργία (Villa 1999).

— στους μετασχηματισμούς στην «ανδρική ταυτότητα και κυριαρχία».

Πρόκειται κυρίως για τη μείωση του αισθήματος της αυτοεκτίμησης και της κοινωνικής επιδοκίμασias τόσο στο πλαίσιο της οικογένειας (οικογενειάρχης, σύζυγος, πατέρας) και της εργασίας (αφεντικό, ανεξάρτητος αγρότης, ελεύθερος παραγωγός) όσο και στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων (συναντήσεις, κοινωνικές εκδηλώσεις, εθιμοτυπικές ανταλλαγές) και των δραστηριοτήτων κατά τον ελεύθερο χρόνο (Gallagher & Sheeshy 1994, Brandth 1995, Malmberg 1997, Little & Jones 2000, Aalston 2003).

Τα ανωτέρω σύνθετα προβλήματα συχνά εντείνονται και από καταστάσεις που συνδέονται με τη γεωγραφική διασπορά των κοινωνικών υπηρεσιών και των υπηρεσιών υγείας στις αγροτικές περιοχές, την προσβασιμότητά τους, τη διαθεσιμότητά τους, την επάρκειά τους και τη στελέχωσή τους από ιατρικό και εξειδικευμένο προσωπικό. Σε κάθε περίπτωση σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζουν και τα προβλήματα που εξαρτώνται από γενετικούς παράγοντες, το ψυχιατρικό ιστορικό, το πολιτισμικό περιβάλλον και τις προσωπικές εμπειρίες των ατόμων (Gallagher & Sheeshy 1994, Malmberg 1997, Kelleher et al. 1997, Malmberg 1999).

Διαπιστώνονται διαφοροποιήσεις ως προς τη συχνότητα των αυτοκτονιών ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και άλλα χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, οι άνδρες αυτόχειρες είναι περισσότεροι από τις γυναίκες (Kelleher 1997, Cullen & Connolly 1997, Hawton 1998), όπως και τα άτομα μέσης ηλικίας. Επίσης, είναι πιο εκτεθειμένοι στο φαινόμενο οι άνεργοι, οι έχοντες ψυχιατρικό ιστορικό, οι άγαμοι, οι χήροι, οι ηλικιωμένοι, οι διαζευγμένοι, οι μόνοι, οι γεωγραφικά απομονωμένοι, οι χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης και οι εξαρτημένοι από κρατικά επιδόματα (Gallagher & Sheeshy 1994, Cullen & Connolly 1997, Kelleher et al. 1997, Hawton 1999, Sutton 2005, Gunnell & Lewis 2005, Kapusta 2008).

Σε ό, τι αφορά τα μέσα αυτοκτονίας οι αγρότες συνήθως αξιοποιούν τα πλέον διαθέσιμα μέσα, δηλαδή αυτά στα οποία έχουν ευκολότερη πρόσβαση (απαγχονισμός, πνιγμός), αυτά που δεν υπόκεινται σε αυστηρούς νομικούς περιορισμούς ως προς την κατοχή, τη φύλαξη και τη χρήση (πυροβόλα όπλα και φυτοφάρμακα) καθώς και αυτά που κυριαρχούν στα επιμέρους κοινωνικά ή συμβολικά συστήματα (Hawton 1998, Malmberg 1999, Inskip 1996, Sutton 2005, Kapusta 2007, Kapusta 2008). Γενικότερα παρατηρείται ότι ο αυτοπυροβολισμός και ο απαγχονισμός κυριαρχεί στους άνδρες και ο πνιγμός στις γυναίκες (Cullen & Connolly 1997).

Συνοψίζοντας, τα αίτια, τα μέσα και οι διαφοροποιήσεις των αυτοκτονιών των αγροτών στην Ευρώπη εξαρτώνται τόσο από τους μετασχηματισμούς της εθνικής ή ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής όσο και από τις αλλαγές που αυτή προκάλεσε στις επιμέρους αγροτικές κοινωνίες, τα παραγωγικά συστήματα, τα κοινωνικά στρώματα, τις οικογένειες και τις ταυτότητες των δύο φύλων.

3. Οι αυτοκτονίες στην Ελλάδα

3.1. Η μεγάλη διάρκεια

Στην Αρχαία Ελλάδα δεν υπάρχει ειδικός όρος για την αυτοκτονία, η οποία κατά κανόνα ονομάζεται «ανθρωποκτονία του εαυτού» και η στάση απέναντί της κυμαίνεται από τη φρίκη και την αποδοκιμασία μέχρι τον οίκτο και τη συμπόνια, χωρίς να αναγνωρίζεται κάποιος «δικαίωμα» στην αυτοκτονία, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Σύμφωνα με τον Πλάτωνα προβλέπεται τιμωρία για όσους θέτουν τέρμα στη ζωή τους «από τεμπελιά και δειλία»: εκτός από τις θρησκευτικές τελετουργίες εξαγνισμού, για τις οποίες πρέπει να φροντίσουν οι συγγενείς τους, οι τάφοι των ατόμων αυτών πρέπει να είναι μοναχικοί, μακριά από οποιαδήποτε άλλο μνήμα. Τους αρμόζει να θάβονται σε ερημικές περιοχές, άδοξα, χωρίς καμία επιτάφια στήλη να διαιώνίζει το όνομά τους. Η αυτοκτονία κατά τον Πλάτωνα θεωρείται δικαιολογημένη σε τρεις περιπτώσεις:

α) όταν το επιβάλλει η πόλη, β) όταν το άτομο πιέζεται από κάποια οδυνηρή και αναπόφευκτη συμπεριφορά, γ) όταν έχει υποστεί τέτοια ντροπή που δεν μπορεί άλλο να ζήσει (Πλάτωνος, *Νόμοι*, 9, 873c-d). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη «εκείνος ο οποίος σφάζει ο ίδιος τον εαυτό του, εκούσια, λόγω οργής, ενεργεί αντίθετα προς τον ορθό λόγο, πράγμα που δεν επιτρέπει ο νόμος, επομένως αδικεί... Γι' αυτό και η πόλη τον τιμωρεί και επιβάλλει μια μορφή ατιμίας σ' αυτόν που καταστρέφει τον εαυτό του, θεωρώντας ότι αδικεί την πόλη (*Ηθικά Νικομάχεια*, 5, 1138a).

Με άλλα λόγια τόσο ως προς τα κίνητρα όσο και ως προς τις κυρώσεις, η νομική αντιμετώπιση της αυτοκτονίας στην ελληνική Αρχαιότητα διακρίνεται από την προσπάθεια της πόλης να παρέμβει, όσο ήταν δυνατόν, στον ενδόμυχο κόσμο των πολιτών της. Εάν οι τελευταίοι με την αυτοκτονία θεωρούν ότι μπορούν να εξουσιάσουν τον ίδιο τους τον θάνατο, η πόλη υπενθυμίζει τη δική της εξουσία πάνω τους (Χέλμης 2010: 520).

Σε ό,τι αφορά την αρχαία τέχνη εκτιμάται ότι η απεικόνιση της αυτοκτονίας (σχεδιαστικές αναπαραστάσεις σε αγγεία και στήλες) παρουσιάζει με εμπλουτισμένο, συμπυκνωμένο τρόπο το αρχαίο

πρότυπο της αυτοκτονίας ως εσκεμμένης, τολμηρής και ηρωικής πράξης (Δεληγιώργη 2006, Van Hooff 2006).

Στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους πολλές αυτοκτονίες λαϊκών και ιερωμένων χριστιανών, ανδρών και γυναικών, κατά κάποιο τρόπο θεωρούνται αναπόφευκτες στον βαθμό που αποτελούσαν ένδειξη πίστης και αξιοπρέπειας των χριστιανών έναντι των πιέσεων, των εξευτελισμών και των διωγμών προκειμένου να αλλάξουν πίστη (Βουλγαράκης 1992: 22-27, 34-39, 50-54). Τη Βυζαντινή περίοδο η Εκκλησία καταδίκασε την αυτοκτονία και αρνιόταν να παρέχει στους νεκρούς χριστιανική ταφή, εφόσον οι δράστες είχαν τα λογικά τους. Εξαιρούνταν μόνο οι διανοητικά διαταραγμένοι –σύμφωνα με μια απόφαση (κανόνας 14) που είχε εκδώσει ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Τιμόθεος (Πιτσάκης 2006)⁴⁶. Στη σύγχρονη περίοδο η Εκκλησία της Ελλάδος με την Εγκύκλιο 2712 (12/3/2001) επιτρέπει την κήδευση των αυτοχειρών: «Τας περιπτώσεις της ένεκα αλλοιώσεως και παθήσεως των φρενών ελλείψεως της συνειδήσεως των πραττομένων και όταν ο αυτόχειρ “δεν έχει εαυτόν”, βεβαιούν εγγράφως δύο τουλάχιστον Επιστήμονες Ιατροί, δόντες τον δι’ ιατροδικαστικές πράξεις νενομισμένον όρκον».

Στη λογοτεχνία της νεότερης ελληνικής κοινωνίας η αυτοκτονία δεν αποτελεί συχνό θέμα. Ο Σολωμός σε πέντε από τα έργα του αναφέρει μορφές θανάτου που αφορούν την αυτοκτονία άλλοτε από κακία (*Η γυναίκα της Ζάκυνθος*), άλλοτε από ηρωισμό (*Στον Λόρδο Μπάυρον*, στροφές 101-104), άλλοτε από ντροπή (*Η φαρμακωμένη*) και άλλοτε από άρνηση των κοινωνικών κανόνων και πιέσεων (*Στο θάνατο της ανεψιάς*). Σε άλλα λογοτεχνικά έργα, όπως του Αλ. Παπαδιαμάντη «Ο αυτοκτόνος» (1891)⁴⁷ και «Απόλαυσις στη γειτονιά»⁴⁸ και του Μιχαήλ Μητσάκη *Αυτόχειρ*⁴⁹, ο απόηχος της αυτοκτονίας άλλοτε χάνεται μέσα στο βουητό και τις δραστηριότητες της πόλης (*Αυτόχειρ*), άλλοτε γίνεται αντικείμενο ποικίλων σχολίων στη γειτονιά («Απόλαυσις στη γειτονιά») και άλλοτε ακολουθεί τη σιωπή και τις δυσκολίες που χαρακτήριζαν τον ίδιο τον αυτόχειρα («Ο αυτοκτόνος»).

---

⁴⁶ . Από την άλλη πλευρά το ρωμαϊκό δίκαιο του 3ου αιώνα π.Χ. τιμωρούσε την αυτοκτονία, επιβάλλοντας την κατάσχεση της περιουσίας του δράστη. Αργότερα η απόφαση αυτή άλλαξε και η αυτοκτονία τιμωρούνταν με κατάσχεση, μόνο αν η πράξη είχε ως στόχο τη διαφυγή από τον νόμο και εφόσον αποδεικνυόταν η εγκληματική πρόθεση (Καρπόζηλος 2006). Γενικότερα θεωρείται ότι η αυτοκτονία δεν αντιμετωπιζόταν δογματικά από τους Ρωμαίους. Κάθε άνθρωπος, είτε ρωμαίος πολίτης, είτε δούλος, είχε το δικαίωμα να θέσει τέλος στη ζωή του γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι αναλόγως των περιστάσεων θα μπορούσε να κριθεί θετικά ή αρνητικά από το κοινωνικό σύνολο (Κυριαζή 2006: 77).

⁴⁷ . *Αρχαιολογία*, 100, 2006: 15-16.

⁴⁸ . Α. Παπαδιαμάντης, *Ναυαγίων ναύαγια*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1990, σ. 65-74.

⁴⁹ . Μ. Μητσάκης, *Αυτόχειρ*, εκδ. Ιστός, Αθήνα 1996.

Στην καθημερινή ζωή σημαντικό μέρος της αμφισημίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τις αυτοκτονίες οφείλεται και στις ποικίλες ερμηνείες σχετικά με τα υποθετικά, τα προφανή ή τα αθέατα αίτια της αυτοκτονίας επώνυμων λογοτεχνών και επιστημόνων του αστικού χώρου (Χαρτοκόλης 2003).

3.2. Η σύγχρονη περίοδος

Στην Ελλάδα ο αγροτικός χώρος, μετά την είσοδο της χώρας στην τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (1981) και ειδικότερα μετά τις διαδοχικές αναθεωρήσεις της ΚΑΠ⁵⁰ (1992, 2000, 2003) (Παπαγεωργίου & Δαμιανός 2005: 142-144, 155-156), υπέστη σημαντικές αλλαγές που καταδεικνύονται κυρίως από τη μείωση των αγροτών, τη μείωση της απασχόλησης στον αγροτικό χώρο, την παρακμή των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, την οικονομική και κοινωνική κρίση ορισμένων περιοχών, την αύξηση της πολυαπασχόλησης, τη φυγή των νέων, τον μετασχηματισμό της γαμήλιας αγοράς και την αξιοποίηση των αλλοδαπών εργατών (Louloudis & Maraveyas 1997, Kovani 1997, Gidaraku 1999, Kazakoroulos & Gidaraku 2003, Kasimis 2005). Οι αλλαγές αυτές συχνά οδηγούν στη φτώχεια και την κοινωνική περιθωριοποίηση (Ιωσηφίδης & Παπαδόπουλος 2004, Σαφιλίου 2004) αλλά και σε φαινόμενα κοινωνικής και ψυχικής παθολογίας (Σακελλαρόπουλος κ.ά. 1988, Ζαφειριάδης κ.ά. 1996, Μπιλανάκης 2003).

Στο επιστημονικό επίπεδο οι πρώτες συστηματικές έρευνες για τις αυτοκτονίες στην Ελλάδα διεξάγονται μετά τη δεκαετία του 1970. Από έρευνα για τα χαρακτηριστικά των αυτοκτονιών στην Ελλάδα την περίοδο 1959-1975 προκύπτει ότι:

- α) η θνησιμότητα από αυτοκτονίες είναι μεγαλύτερη στους άνδρες παρά στις γυναίκες,
- β) η θνησιμότητα από αυτοκτονίες αυξάνει σε συνάρτηση με την ηλικία και στα δύο φύλα αλλά η σχέση αυτή είναι πιο έκδηλη στους άνδρες,
- γ) η θνησιμότητα από αυτοκτονίες είναι μεγαλύτερη στις αγροτικές παρά στις αστικές περιοχές,
- δ) υπάρχει μια εξαιρετικά σημαντική εποχική διακύμανση των αυτοκτονιών που ακολουθεί τον τύπο της αρμονικής καμπύλης με έξαρση τον Ιούνιο (Μπάζας κ.ά. 1978, Bazas 1979).

---

⁵⁰ . Το βασικό στοιχείο της αναμόρφωσης του 1992 ήταν η μετατόπιση του κέντρου βάρους της πολιτικής από τη στήριξη των τιμών στις άμεσες εισοδηματικές ενισχύσεις, γνωστές και ως εισοδηματικές αντισταθμίσεις. Το 1999 αποφασίστηκε νέα αναμόρφωση της ΚΑΠ και βασίστηκε σε έναν συνδυασμό μείωσης των τιμών στήριξης για ορισμένα επιλεγμένα προϊόντα και καταβολής εισοδηματικών ενισχύσεων ως αντιστάθμισμα της απώλειας εισοδήματος που αναμενόταν λόγω της μείωσης των τιμών.

Ως προς τη χώρα μας, από μια άλλη έρευνα, η οποία στηρίζεται στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για τις περιόδους 1956-1960, 1976-1980 και 1985-1989 συνάγεται ότι:

- α) οι άνδρες αυτοκτονούν πιο συχνά από τις γυναίκες,
- β) οι αυτοκτονίες είναι πιο συχνές στις αγροτικές περιοχές,
- γ) οι άνω των 45 ετών, χήροι ή διαζευγμένοι, που συχνά πάσχουν από σοβαρά ψυχικά ή σωματικά νοσήματα έχουν κάνει και άλλη απόπειρα στο παρελθόν,
- δ) οι συνηθέστεροι τρόποι αυτοκτονίας, κατά σειρά συχνότητας, είναι στους άνδρες ο απαγχονισμός, ο αυτοπυροβολισμός, η λήψη ουσιών και ο πνιγμός, ενώ στις γυναίκες είναι ο απαγχονισμός, ο πνιγμός, η λήψη ουσιών και η πτώση από ύψος (Δημητρίου 1995).

Πάλι στο επίπεδο της χώρας μας και για την περίοδο 1980-1985 άλλη έρευνα διαπιστώνει ότι:

- α) οι άνδρες αυτοκτονούν πιο συχνά από τις γυναίκες, η αυτοκτονικότητά τους αυξάνει με την ηλικία και εμφανίζει έξαρση στις ηλικίες 45-54,
- β) οι γυναίκες εμφανίζουν μειωτικές τάσεις αυτοκτονίας στις ηλικίες 15-24 και 75-84,
- γ) οι έγγαμοι άνδρες και γυναίκες εμφανίζουν μικρότερα ποσοστά αυτοκτονιών,
- δ) οι αυτοκτονίες στις αγροτικές περιοχές είναι υπερδιπλάσιες από αυτές των αστικών κέντρων,
- ε) ο απαγχονισμός εμφανίζεται ως το κυρίαρχο μέσο αυτοκτονίας (Zacharakis et al. 1996).

Μια ακόμη έρευνα που αναφέρεται στην επιδημιολογία της αυτοκτονίας στην Ελλάδα για την περίοδο 1980-1997 επιβεβαιώνει τα παραπάνω συμπεράσματα, και ειδικότερα ότι:

- α) οι άνδρες αυτοκτονούν πιο συχνά από τις γυναίκες και η αυτοκτονι κότητά τους εμφανίζει έξαρση στις ηλικίες 45-54,
- β) οι έγγαμοι άνδρες και γυναίκες εμφανίζουν μικρότερα ποσοστά αυτοκτονιών, ενώ υψηλά ποσοστά εμφανίζουν οι χήροι άνδρες ηλικίας 25-34,
- γ) οι αυτοκτονίες στις αγροτικές περιοχές είναι υπερδιπλάσιες από αυτές των αστικών κέντρων,
- δ) ο απαγχονισμός εμφανίζεται ως το κυρίαρχο μέσο αυτοκτονίας (Ζαχαράκης κ.ά. 2003).

Ορισμένες άλλες έρευνες εξετάζουν τα χαρακτηριστικά των αυτοκτονιών σε επιμέρους περιοχές. Για παράδειγμα, έρευνα η οποία εξετάζει με βάση το ψυχιατρικό ιστορικό τα χαρακτηριστικά των 105 αυτοκτονιών που έλαβαν χώρα στον νομό Αχαΐας την περίοδο 1 Ιανουαρίου 1970 - 31 Δεκεμβρίου 1984 διαπιστώνει ότι:

- α) οι 63 αυτόχειρες με ψυχιατρικό ιστορικό: σε ποσοστό 82,5% είχαν μια χρόνια ψυχική διαταραχή, σε ποσοστό 52,4% είχαν εισαχθεί μία ή περισσότερες φορές σε ψυχιατρείο, σε ποσοστό 46% τα αίτια της αυτοκτονίας αποδίδονται σε ψυχικές διαταραχές και σε ποσοστό 80% χρησιμοποίησαν βίαιες μεθόδους αυτοκτονίας,
- β) οι 42 αυτόχειρες χωρίς ψυχιατρικό ιστορικό: σε ποσοστό 78,5% ήταν θύματα χρόνιων στρεσογόνων παραγόντων, ενδοπροσωπικών συγκρούσεων και σωματικών ασθενειών και σε ποσοστό 35,7% χρησιμοποίησαν καυστικές ουσίες ή φυτοφάρμακα (Gabriel & Paschalidis 1991).

Τα χαρακτηριστικά των αυτοκτονιών στον νομό Αχαΐας την περίοδο 1 Ιανουαρίου 1979 - 31 Δεκεμβρίου 1984 εξετάζει και μια άλλη έρευνα από την οποία προκύπτει ότι:

- α) οι αυτοκτονίες των ανδρών αυξάνονται μετά την ηλικία των 65 ετών, ενώ οι αυτοκτονίες των γυναικών παραμένουν σχεδόν οι ίδιες σε όλες τις ηλικίες,
- β) οι άγαμοι άνδρες και οι γυναίκες τείνουν προς την αυτοκτονία σε νεότερη ηλικία από τους έγγαμους,
- γ) οι χήροι άνδρες και γυναίκες εμφανίζουν μεγαλύτερη συχνότητα αυτοκτονιών σε σχέση με τους έγγαμους και τους άγαμους. Πιο εκτεθειμένοι είναι οι χήροι άνδρες. Η μεγαλύτερη συχνότητα αυτοκτονιών στους χήρους και τις χήρες εμφανίζεται μετά τα 62 χρόνια,

- δ) η πιο συχνή μέθοδος αυτοκτονίας ήταν ο απαγχονισμός, η πτώση από υψηλά σημεία και ο πνιγμός. Οι άνδρες χρησιμοποίησαν πιο συχνά τον απαγχονισμό από ό,τι οι γυναίκες. Ο απαγχονισμός ήταν πιο συχνός στους άνδρες (27%) και στις γυναίκες (10%) στις αστικές περιοχές, ενώ στις αγροτικές περιοχές ήταν πιο συχνός στις γυναίκες (50%) παρά στους άνδρες (32%). Ο πνιγμός και η πτώση από ύψος εμφανίζονται πιο συχνά στις αστικές περιοχές. Ο αυτοπυροβολισμός εμφανίζεται κυρίως στις αγροτικές περιοχές και έρχεται δεύτερος σε σειρά μετά τον απαγχονισμό. Στις αγροτικές περιοχές εμφανίζεται επίσης πιο συχνά και η χρήση φυτοφαρμάκων,
- ε) οι ψυχολογικές διαταραχές αποτελούσαν την κυρίαρχη αιτία στους άνδρες (66%) και στις γυναίκες (61%), έπονται τα οικογενειακά προβλήματα για τις γυναίκες και οι σωματικές ασθένειες για τους άνδρες.

Σύμφωνα με την ίδια έρευνα τα χαμηλά ποσοστά των αυτοκτονιών στην Ελλάδα αποδίδονται:

- α) στην ικανότητα των Ελλήνων να εκφράζουν τις εντάσεις και τον θυμό τους,
- β) στις στενές οικογενειακές σχέσεις και το ζεστό οικογενειακό περιβάλλον,
- γ) στη δημιουργία σχέσεων αλληλεπίδρασης, συνεργασίας και στήριξης με συγγενείς και φίλους (Beratis 1986).

Σύμφωνα με έρευνα για τα χαρακτηριστικά των αυτοκτονιών στην Πελοπόννησο την περίοδο 1970-1984 επισημαίνεται ότι σε κάποιες περιοχές της αγροτικής ενδοχώρας (Λακωνία, Μάνη, Αρκαδία) ο αριθμός των αυτοχειρών γυναικών είναι μεγαλύτερος σε σχέση με άλλες περιοχές, προσεγγίζοντας τον αριθμό των αυτοχειρών ανδρών, και επιπλέον στις περιοχές αυτές οι αυτοκτονίες των γυναικών εμφανίζονται σε πολύ νεαρή ή προχωρημένη ηλικία, σε σχέση με τις περιοχές που βρίσκονται κοντά σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο (Γαβριήλ 1986: 74-76).

Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας, και ειδικότερα για τον νομό Αχαΐας, έγινε μια ψυχιατρική προσέγγιση διακρίνοντας τους αυτόχειρες σε αυτούς που είχαν ψυχιατρικό ιστορικό (προηγούμενες ψυχιατρικές θεραπείες, απόπειρες αυτοκτονίας) και σε αυτούς που δεν είχαν (άτομα σε διαδικασία κατάθλιψης επηρεασμένα από ενδο-οικογενειακές αντιθέσεις και σωματικές ασθένειες) και διαπιστώθηκε ότι οι έχοντες ψυχιατρικό ιστορικό, σε αντίθεση με τους

άλλους, είναι πιο ευάλωτοι στους πρόσφατους θανάτους οικείων προσώπων και συνήθως αυτοκτονούν με βίαια και αποτελεσματικά μέσα (Gabriel & Paschalidis 1991).

Σε ό,τι αφορά το λεγόμενο «αυτοκτονικό σημείωμα» σε μια πρώτη έρευνα στην Πελοπόννησο, την περίοδο 1970-1984, επισημαίνεται ότι αυτό το αφήνουν συνήθως οι άνδρες και πρόκειται για αποχαιρετιστήριο μήνυμα προς αγαπημένα πρόσωπα του περιβάλλοντος, συμβουλή ή τελευταία επιθυμία προς κάποιο μέλος της οικογένειας ή κάποια έκφραση μεταμέλειας για την πράξη της αυτοκτονίας (Γαβριήλ 1986: 80). Αρκετά χρόνια αργότερα, την περίοδο 1994-1995, και σε νομό που ο συγγραφέας δεν αναφέρει, έρευνα σχετικά με τα αυτοκτονικά σημειώματα επιβεβαιώνει ότι το αυτοκτονικό σημείωμα έχει συνήθως ύφος απολογητικό ή περιέχει οδηγίες και ευχές προς τους συγγενείς και επισημαίνει ότι:

- α) έπεται διαφόρων προειδοποιήσεων για την αυτοκτονική πράξη,
- β) οι άνδρες το αφήνουν πέντε φορές πιο συχνά από τις γυναίκες (μεγαλύτερη ευαισθησία των ανδρών σε θέματα υστεροφημίας),
- γ) διαφοροποιείται ως προς την έκταση και το περιεχόμενο μεταξύ των ατόμων με διαφορετικές ψυχικές διαταραχές.

Δηλαδή, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στην πλειονότητα των περιπτώσεων η αυτοκτονία δεν ήταν μια πράξη παρορμητική αλλά μια πράξη προσχεδιασμένη, αντικείμενο σκέψης και προεργασίας, στη διάρκεια των οποίων ο υποψήφιος αυτόχειρας εκφράζει με άμεσο ή έμμεσο τρόπο τις αυτοκτονικές του σκέψεις και προσχεδιάζει την αυτοκτονική πράξη (Ζαχαράκης κ.ά. 2004). Την ύπαρξη «προειδοποιητικών σημείων» από τον υποψήφιο αυτόχειρα και μάλιστα σε μεγάλο ποσοστό (80%) επισημαίνει και άλλη έρευνα (Μουσσάς κ.ά. 2009: 136).

Σε έρευνα βασισμένη στις απόπειρες αυτοκτονιών που καταγράφηκαν από τα εφημερεύοντα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης την περίοδο Σεπτέμβριος 1982 - Αύγουστος 1984 διαπιστώνεται ότι οι σοβαρές, δηλαδή, οι πλέον επικίνδυνες απόπειρες εμφανίζονται περισσότερο:

- α) στους άνδρες παρά στις γυναίκες,
- β) στους ηλικιωμένους παρά στους νεότερους,
- γ) στους διαζευγμένους και τους χήρους παρά στους άγαμους και τους
έγγαμους,
- δ) σε όσους δεν θρησκευούνται παρά στους θρησκευόμενους,
- ε) σε αυτούς που έχουν σοβαρά προβλήματα με τη δουλειά τους,
- στ) σε αυτούς που έχουν επισκεφτεί ψυχίατρο ή έχουν για κάποιο διάστημα νοσηλευτεί.

Επιπλέον αυτοί που κάνουν σοβαρές απόπειρες αυτοκτονίας:

- α) τακτοποιούν τις εκκρεμότητες της διαδοχής (διαθήκη, κ.λπ.),
- β) επιλέγουν χώρους έξω από το σπίτι,
- γ) αφήνουν κάποιο αυτοκτονικό σημείωμα.

Από την άποψη αυτοί οι σοβαρές απόπειρες αυτοκτονίας, σύμφωνα με τους συγγραφείς, έχουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τις τετελεσμένες αυτοκτονίες (Δημητρίου 1986: 211-213).

Η συνθετότητα των σχέσεων που ενέχονται στις «ενδείξεις», τα αίτια, τις διαδικασίες και τα αποτελέσματα του «αυτοτραυματισμού», της απόπειρας και της τετελεσμένης αυτοκτονίας καθιστά άμεσα αναγκαία την προώθηση της ενημέρωσης, της εκπαίδευσης και της κατάρτισης τόσο του νοσηλευτικού και ιατρικού προσωπικού, κάθε ειδικότητας και βαθμίδας, όσο και των οικείων και του κοινωνικού περιβάλλοντος (Δημητρίου 1977: 104, Δημητρίου 1980: 61, Γαβριήλ 1986: 82, Ζαχαράκης κ.ά. 2004: 51, Μουσσάς κ.ά. 2009: 159). Οι ανωτέρω προτάσεις αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη ότι η εν γένει στάση του νοσηλευτικού προσωπικού απέναντι στους αυτόχειρες εξαρτάται από μια σειρά αισθημάτων και κοινωνικοεπισημονικών ιδιαιτεροτήτων που συνδέονται όχι μόνο με την ειδικότητα και το φύλο των μελών του προσωπικού, αλλά και με τις απόψεις τους τόσο για τον ρόλο του ψυχιάτρου όσο και για την ηθική ή θρησκευτική υπόσταση των ιδίων (Βαλεργάκη κ.ά. 2008).

Στην περίοδο που διανύουμε, τη λεγόμενη «περίοδο της κρίσης», η αύξηση της ανεργίας, της υποαπασχόλησης και της φτώχειας καθώς και η μείωση των κονδυλίων για την υγεία και την κοινωνική ασφάλιση (Κυριόπουλος & Τσιάντου 2010, Οικονομου & Τountas 2011, Μπούρας & Λύκουρας 2011, Ευθυμίου 2013) επιδείνωσαν το αίσθημα της ανησυχίας για την υγεία και την ίδια την υγεία των ατόμων (Zavras 2012: 3-4), με αποτέλεσμα να αυξηθεί η παρουσία τους στα νοσοκομεία (μεταξύ του 2009 και 2010 κατά 24%) (Kentikelenis & Papanikolas 2012: 4), στα Κοινωνικά Ιατρεία (περίπου 30% μετά την κρίση) (Kentikelenis et al. 2011: 1458), στη «Γραμμή βοήθειας για την Κατάθλιψη» (Οικονόμου κ.ά. 2012: 22), ενώ παράλληλα αυξήθηκαν η κατάθλιψη (Madianos et al. 2011, Οικονόμου κ.ά. 2013: 255) και οι αυτοκτονίες (Γιωτάκος 2010: 199, Γιωτάκος κ.ά. 2011: 116, Economou et al. 2011, Γιωτάκος κ.ά. 2012: 31, Kontaxakis et al. 2013, Antonakakis & Collins 2014: 50). Σε ό, τι αφορά τις απόπειρες αυτοκτονιών εκτιμάται ότι μεταξύ του 2009 και 2011 αυξήθηκαν κατά 36% (Economou et al. 2011: 1459, Economou et al. 2013). Ανάλογα ποσοστά προκύπτουν και από έρευνα για τις απόπειρες αυτοκτονιών που την περίοδο 2007-2011 αντιμετωπίστηκαν από τις Παθολογικές

Κλινικές του Νοσοκομείου «Η Σω τηρία» (Σταυριανάκος κ.ά. 2014: 106).

Σε ό, τι αφορά τις αυτοκτονίες των αγροτών στην Ελλάδα μέχρι σήμερα δεν υπάρχουν έρευνες που να καταγράφουν τον συνολικό αριθμό και τα βασικά τους κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά.

Απουσιάζουν επίσης εντελώς και οι έρευνες που να εξετάζουν τις αυτοκτονίες των αγροτών σε μια ορισμένη περιοχή, σε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και να συνδέονται με ορισμένο γεωργικό προϊόν ή τρόπο παραγωγής.

4. Οι αυτοκτονίες των αγροτών στον νομό Αιτωλοακαρνανίας

4.1. Ποσοτική προσέγγιση

4.1.α. Στατιστική περιγραφή δείγματος και ανάλυση

Τα στοιχεία σχετικά με τις αυτοκτονίες στον νομό Αιτωλοακαρνανίας συγκεντρώθηκαν από τον συγγραφέα για την περίοδο 1994-2008⁵¹ με βάση τα σχετικά αρχεία των Αστυνομικών Διευθύνσεων Αγρινίου και Μεσολογγίου. Καταγράφηκαν το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, ο χώρος και ο τρόπος αυτοκτονίας καθώς και το έτος, ο μήνας, η ημέρα και η ώρα⁵². Πρόσθετα στοιχεία αναζητήθηκαν από τις σχετικές υπηρεσίες.

Στον νομό Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1994-2008 αυτοκτόνησαν 111 άτομα, από τα οποία 69 (62,16%) ήταν αγρότες, οι 9 (8,1%) ήταν εργάτες, οι 6 (5,4%) ήταν άνεργοι και οι υπόλοιποι προέρχονταν από άλλες επαγγελματικές κατηγορίες (υπάλληλοι, συνταξιούχοι, έμποροι, νοικοκυρές)⁵³.

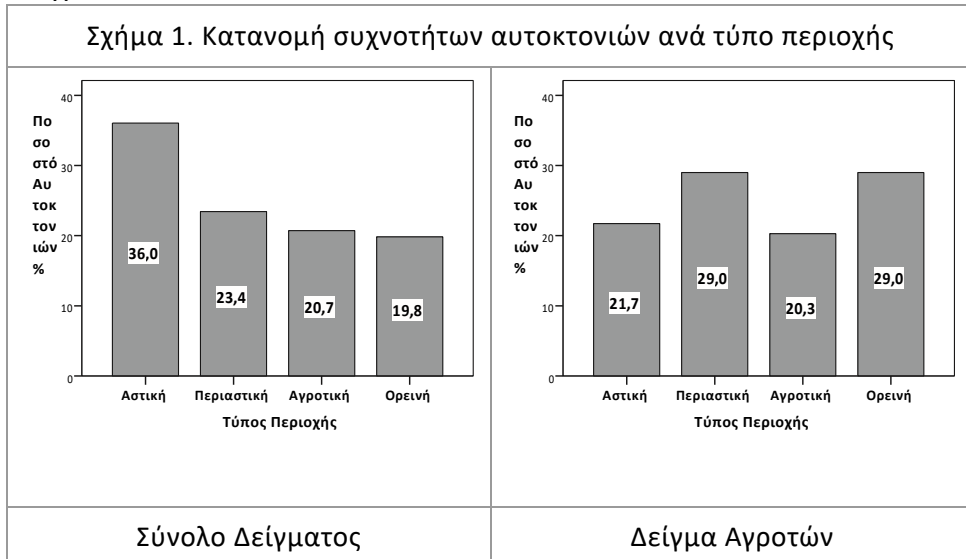
⁵¹ . Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων έγινε από τον υποψήφιο διδάκτορα του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου Φραγκίσκο Μπερσίμη.

Το έτος 1994 επιλέχτηκε γιατί έπεται της αναθεώρησης της ΚΑΠ και της Κοινής Οργάνωσης της Αγοράς του Καπνού (1992), που επέτεινε την κρίση και ουσιαστικά έφερε το «τέλος του καπνού». Το 2008 επιλέχτηκε γιατί έπεται του «τέλους του καπνού», το οποίο αφορά την ολική σχεδόν παύση της παραγωγής του καπνού και λαμβάνει χώρα την περίοδο 2004-2005.

⁵² . Επιλέχτηκαν τα αρχεία των δύο Αστυνομικών Διευθύνσεων του νομού (στο Αγρίνιο και το Μεσολόγγι), διότι παρέχουν, στο μέτρο του δυνατού, στοιχεία σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση, τον χώρο και τον τρόπο αυτοκτονίας, τον μήνα, την ημέρα και την ώρα. Αντίθετα η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΣΥΕ) καταγράφει τις αυτοκτονίες στον όρο «αυτοκτονία και αυτοεπιβαλλόμενη κάκωση», και επομένως δίνει άλλους αριθμούς αυτοκτονιών σε σχέση με την Αστυνομία. Επιπλέον η ΕΣΥΕ καταγράφει μόνο το φύλο και τις ομάδες ηλικιών των αυτοχειρών.

⁵³ . Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ την περίοδο 1994-2008 στον νομό και στην κατηγορία «αυτοκτονία- αυτεπιβαλλόμενη κάκωση» καταγράφονται 124 άτομα.

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν και θα σχολιαστούν τα βασικά χαρακτηριστικά του συνόλου των αυτοκτονιών σε σχέση με αυτά των αγροτών.

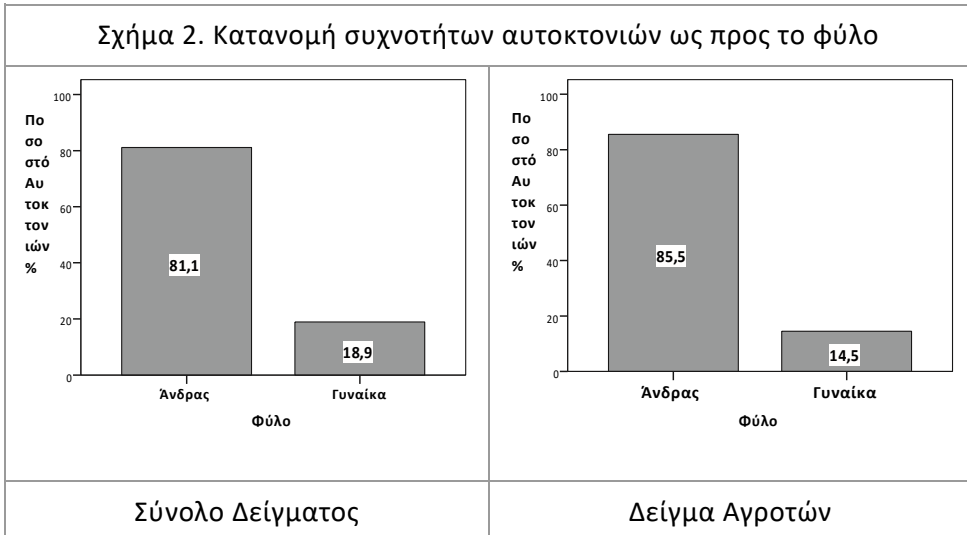

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού οι περισσότεροι αυτόχειρες διέμεναν σε αστικές περιοχές (ποσοστό 36%). Αρκετά μικρότερο είναι το ποσοστό των αυτοχειρών που ζούσαν σε περιαστικές περιοχές (ποσοστό 23,4%), σε αγροτικές περιοχές της ενδοχώρας (ποσοστό 20,7%) και σε ορεινές περιοχές (ποσοστό 19,8%).

2. Στο υποσύνολο των αυτοχειρών αγροτών οι περισσότεροι διέμεναν σε περιαστικές και ορεινές περιοχές (ποσοστό 29% και για τα δύο είδη περιοχών). Μικρότερο είναι το ποσοστό των αυτοχειρών που ζούσαν σε αστικές περιοχές (ποσοστό 21,7%) και σε αγροτικές περιοχές της ενδοχώρας (ποσοστό 20,3%).

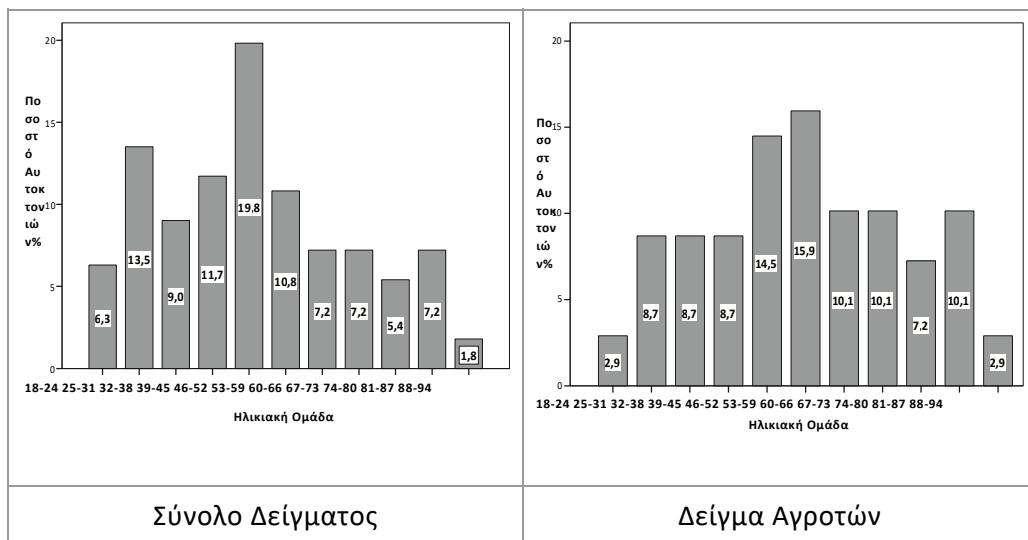
Το ποσοστό των αυτοχειρών αγροτών που διέμεναν σε ορεινές περιοχές (ποσοστό 29%) είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό του συνόλου των αυτοχειρών (ποσοστό 19,8%). Αντιστοίχως, το ποσοστό των αυτοχειρών αγροτών που διέμεναν σε αστικές περιοχές (ποσοστό 21,7%) είναι μικρότερο από το ποσοστό των αυτοχειρών του συνολικού πληθυσμού που επίσης διέμεναν σε αστικές περιοχές (ποσοστό 36%).

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Το ποσοστό των ανδρών αυτοχειρών είναι σαφώς μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των γυναικών, είτε πρόκειται για το σύνολο των αυτοχειρών, είτε για το υποσύνολο που αναφέρεται στους αγρότες. Μικρότερη απόκλιση των ποσοστών μεταξύ ανδρών και γυναικών αυτοχειρών, συναντάται στο σύνολο του πληθυσμού (62,2%) και μεγαλύτερη απόκλιση των ποσοστών μεταξύ ανδρών και γυναικών αυτοχειρών που ήταν αγρότες (71%).
2. Το ποσοστό των ανδρών αυτοχειρών του πληθυσμού των αγροτών (85,5%) είναι λίγο μεγαλύτερο από το ποσοστό των ανδρών αυτοχειρών του συνολικού πληθυσμού (81,1%). Αντιστοίχως, το ποσοστό των γυναικών αυτοχειρών του πληθυσμού των αγροτών (14,5%) είναι λίγο μικρότερο από το ποσοστό των γυναικών αυτοχειρών αυτούχειρων του συνολικού πληθυσμού (18,9%).

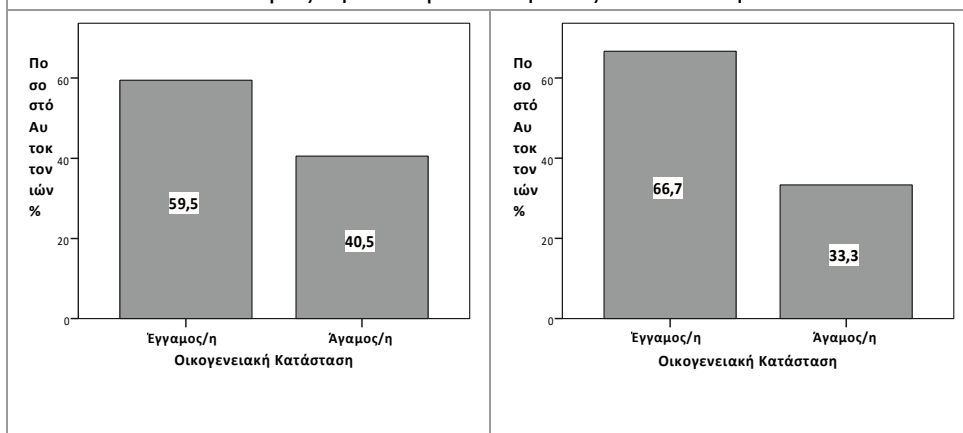
Σχήμα 3. Κατανομή συχνότητων αυτοκτονιών ως προς την ηλικιακή ομάδα

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού το μεγαλύτερο ποσοστό (19,8%) αντιστοιχεί στην ηλικιακή κλάση 46-52. Οι ηλικιακές κλάσεις που έπονται, σε φθίνουσα σειρά ως προς τη συχνότητα, είναι: 25-31 (ποσοστό 13,5%), 39-45 (ποσοστό 11,7%) και 53-59 (ποσοστό 10,8%).
2. Στο υποσύνολο των αυτοχείρων αγροτών το μεγαλύτερο ποσοστό (15,9%) αντιστοιχεί στην ηλικιακή κλάση 53-59. Η ηλικιακή κλάση που έπεται, σε φθίνουσα σειρά ως προς τη συχνότητα, είναι εκείνη που περιέχει τους αυτόχειρες που είχαν ηλικία από 46 έως 52. Η μέση ηλικία του αυτόχειρα στο συνολικό πληθυσμό είναι 50,58 έτη, ενώ η μέση ηλικία του αυτόχειρα αγρότη είναι λίγο μεγαλύτερη, με τιμή 56,51 έτη.

Σχήμα 4. Κατανομή συχνοτήτων αυτοκτονιών ως προς την οικογενειακή τους κατάσταση

Σύνολο Δείγματος	Δείγμα Αγροτών
------------------	----------------

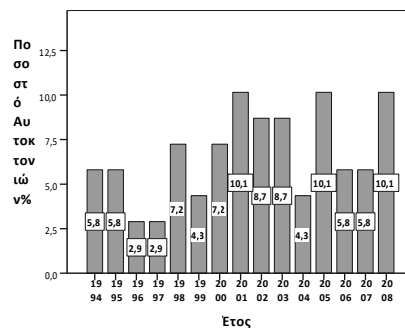
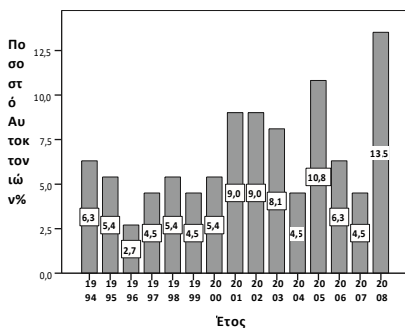
Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού οι περισσότεροι αυτόχειρες ήταν έγγαμοι (ποσοστό 59,5%) και οι λιγότεροι άγαμοι (ποσοστό 40,5%).
2. Στο υποσύνολο των αυτοχείρων αγροτών οι περισσότεροι αυτόχειρες ήταν έγγαμοι (ποσοστό 66,7%) και οι λιγότεροι άγαμοι (ποσοστό 33,3%).

Το ποσοστό των έγγαμων αυτοχείρων είναι σαφώς μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των άγαμων, είτε πρόκειται για το σύνολο των αυτοχείρων είτε για το υποσύνολο που αναφέρεται στους αγρότες. Ωστόσο η διαφορά των ποσοστών μεταξύ έγγαμων και άγαμων αυτοχείρων είναι μικρότερη στο σύνολο του πληθυσμού (59,5% & 40,5%) και μεγαλύτερη στους αγρότες (66,7% & 33,3%).

Το ποσοστό των έγγαμων αυτοχείρων του πληθυσμού των αγροτών (66,7%) είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό των έγγαμων αυτοχείρων του συνολικού πληθυσμού (59,5%). Αντιστοίχως, το ποσοστό των άγαμων αυτοχείρων του πληθυσμού των αγροτών (33,3%) είναι μικρότερο από το ποσοστό των άγαμων αυτοχείρων του συνολικού πληθυσμού (40,5%).

Σχήμα 5. Κατανομή συχνοτήτων αυτοκτονιών ανά έτος

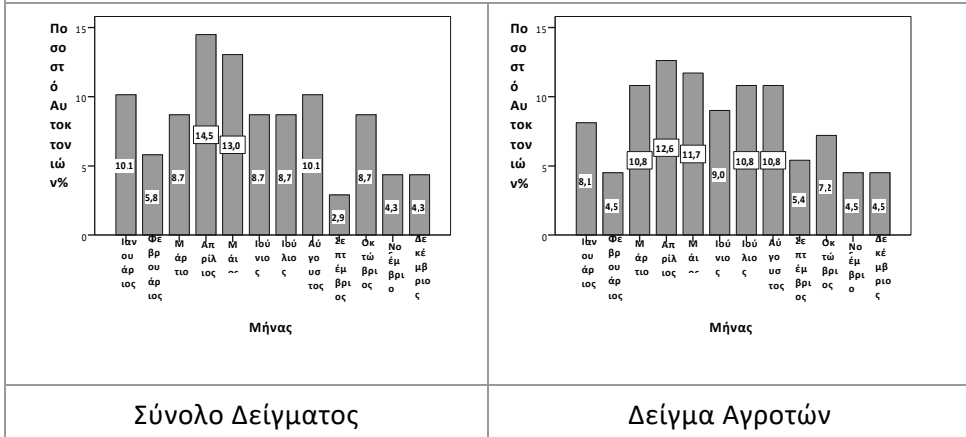
Σύνολο Δείγματος	Δείγμα Αγροτών
------------------	----------------

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού οι περισσότεροι αυτόχειρες αυτοκτόνησαν το έτος 2008 (ποσοστό 13,5%). Έπεται σε συχνότητα αυτοκτονιών στο σύνολο του πληθυσμού το έτος 2005 (ποσοστό 10,8%). Τα ποσοστά των αυτοχείρων που αυτοκτόνησαν τα έτη 2001 και 2002 είναι λίγο χαμηλότερα από τα προαναφερθέντα έτη (ποσοστό 9% αντίστοιχα).

2. Στο υποσύνολο των αυτοχείρων αγροτών οι περισσότεροι αυτοκτόνησαν τα έτη 2001, 2005 και 2008 (ποσοστό 10,1% και για τα τρία διακριτά έτη). Έπονται σε συχνότητα αυτοκτονιών των αγροτών τα έτη 2002 και 2003 (ποσοστό 8,7%).

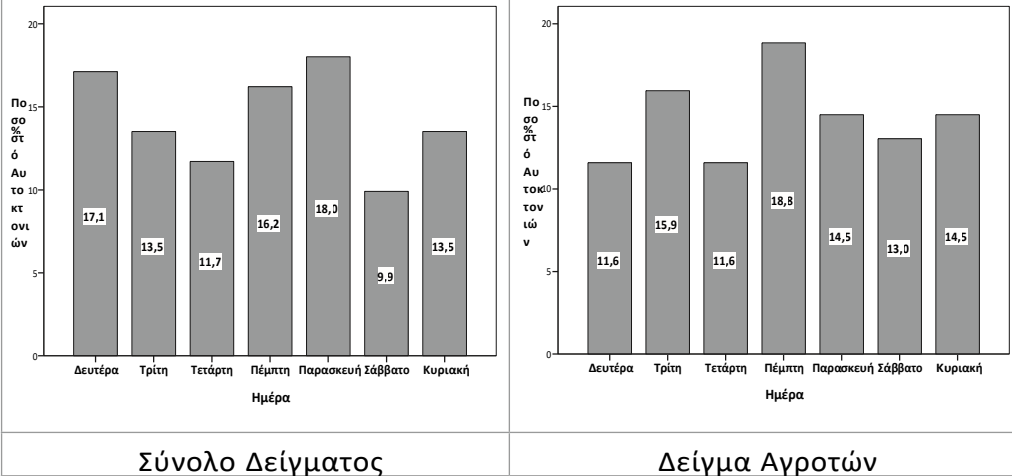
Σχήμα 6. Κατανομή συχνότητων αυτοκτονιών ανά μήνα

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού οι περισσότεροι αυτόχειρες αυτοκτόνησαν τον μήνα Απρίλιο (ποσοστό 14,5%). Αμέσως μικρότερο είναι το ποσοστό των αυτοχείρων που αυτοκτόνησαν τον μήνα Μάιο (13%). Το χαμηλότερο ποσοστό των αυτοχείρων αντιστοιχεί στον μήνα Σεπτέμβριο (2,9%).
2. Στο υποσύνολο των αυτοχείρων αγροτών οι περισσότεροι αυτοκτόνησαν τον μήνα Απρίλιο (ποσοστό 12,6%). Αμέσως μικρότερο είναι το ποσοστό των αυτοχείρων που αυτοκτόνησαν τον μήνα Μάιο (11,7%). Οι μήνες με τα χαμηλότερα ποσοστά αυτοκτονιών στους αγρότες είναι οι: Φεβρουάριος, Νοέμβριος και Δεκέμβριος.

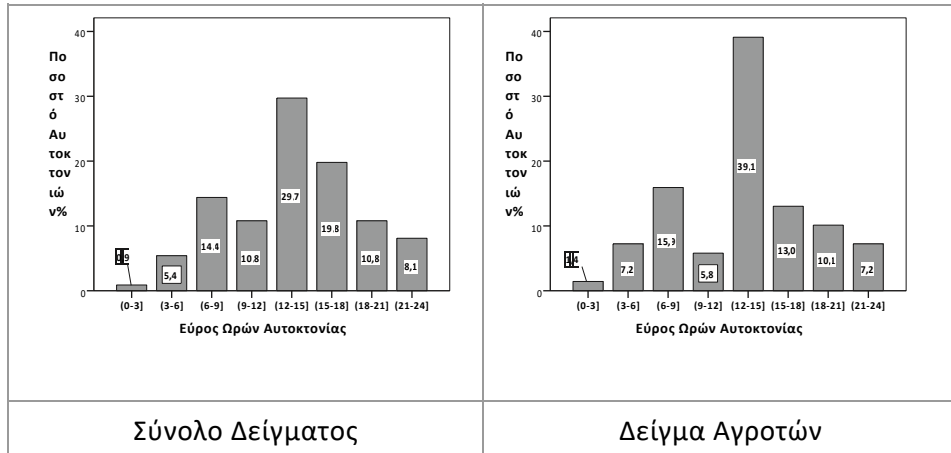
Σχήμα 7. Κατανομή συχνοτήτων αυτοκτονιών ανά ημέρα

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού οι περισσότεροι αυτόχειρες αυτοκτόνησαν ημέρα Παρασκευή (ποσοστό 18%). Αμέσως μικρότερο είναι το ποσοστό των αυτοχειρών που αυτοκτόνησαν ημέρα Δευτέρα (17,1%). Επόμενο είναι το ποσοστό των αυτοχειρών που αυτοκτόνησαν ημέρα Πέμπτη (ποσοστό 16,2%). Τα ποσοστά των αυτοχειρών που αυτοκτόνησαν τις ημέρες Τρίτη και Κυριακή είναι λίγο χαμηλότερα από τα προαναφερθέντα (13,5% αντίστοιχα). Το Σάββατο είναι η ημέρα με το χαμηλότερο ποσοστό αυτοκτονιών (9,9%).
2. Στο υποσύνολο των αυτοχειρών αγροτών οι περισσότεροι αυτόχειρες αυτοκτόνησαν ημέρα Πέμπτη (ποσοστό 18,8%). Αμέσως μικρότερο είναι το ποσοστό των αυτοχειρών που αυτοκτόνησαν ημέρα Τρίτη (15,9%). Τα ποσοστά των αυτοχειρών που αυτοκτόνησαν τις ημέρες Παρασκευή και Κυριακή είναι λίγο χαμηλότερα από τα προαναφερθέντα (14,5% αντίστοιχα). Οι ημέρες Δευτέρα και Τετάρτη είναι οι μέρες με τα χαμηλότερα ποσοστά αυτοκτονιών (11,6%).

Σχήμα 8. Κατανομή συχνοτήτων αυτοκτονιών ως προς τις ωριαίες ζώνες

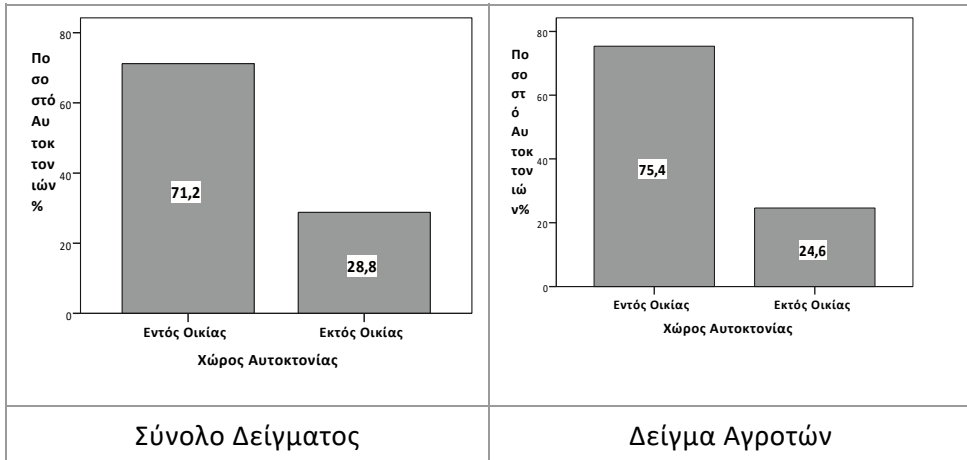

Σύνολο Δείγματος Δείγμα Αγροτών

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού τρεις στους δέκα αυτόχειρες (ποσοστό 29,7%) αυτοκτόνησαν μεταξύ 12.00 και 3.00 μ.μ., δηλαδή μεσημεριανές ώρες. Σχεδόν δύο στους δέκα αυτόχειρες (ποσοστό 19,8%) αυτοκτόνησαν μεταξύ 3.00 μ.μ. και 6.00 μ.μ., δηλαδή απογευματινές ώρες. Χαρακτηριστικό είναι ότι περίπου οι μισοί αυτόχειρες διέπραξαν την αυτοκτονία στο εξάωρο 12.00 έως 6.00 μ.μ. Σχετικά υψηλό είναι το ποσοστό των αυτοκτονιών (ποσοστό 14,4%) που αντιστοιχεί στο τρίωρο 6.00 π.μ. έως 9.00 π.μ.
2. Στο υποσύνολο των αυτοχείρων αγροτών σχεδόν τέσσερις στους δέκα αυτόχειρες (ποσοστό 39,1%) αυτοκτόνησαν μεταξύ 12.00 και 3.00 μ.μ., δηλαδή μεσημεριανές ώρες. Το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αυτοκτονιών (15,9%) αντιστοιχεί στην κλάση 6.00 π.μ. έως 9.00 π.μ. Το ποσοστό των αυτοχείρων αγροτών που αυτοκτόνησαν 12.00-3.00 μ.μ. (39,1%) είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό των αυτοχείρων του συνολικού πληθυσμού που επίσης αυτοκτόνησαν 12.00-3.00 μ.μ. (29,7%).

Σχήμα 9. Κατανομή συχνοτήτων αυτοκτονιών ως προς τον χώρο διάπραξής τους

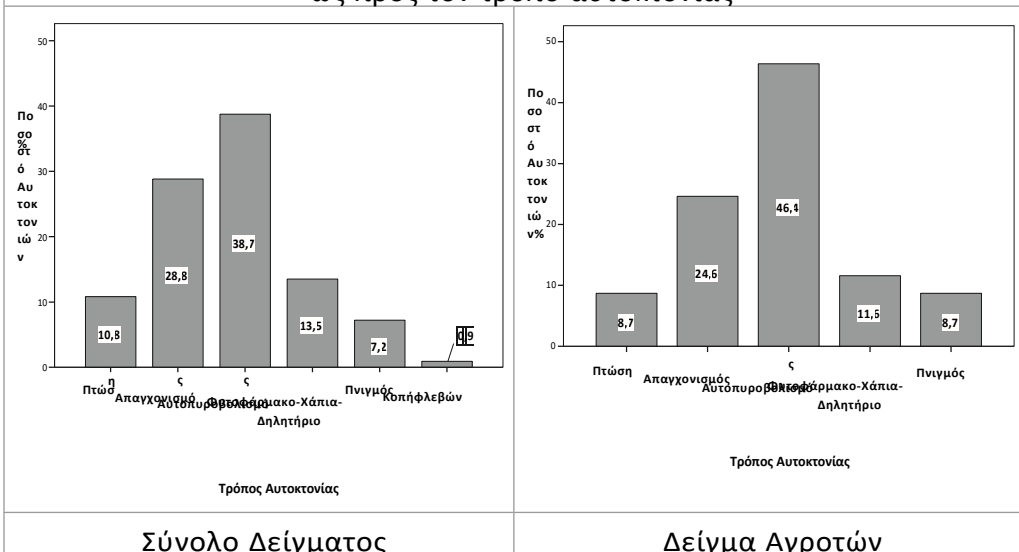

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού οι περισσότεροι αυτόχειρες (ποσοστό 71,2%) αυτοκτόνησαν εντός οικίας και λιγότεροι (ποσοστό 28,8%) εκτός οικίας.
2. Στο υποσύνολο των αυτοχείρων αγροτών οι περισσότεροι αυτόχειρες (ποσοστό 75,4%) αυτοκτόνησαν εντός οικίας και λιγότεροι (ποσοστό 24,6%) εκτός οικίας.

Το ποσοστό των αυτοχείρων αγροτών που επέλεξαν ως τόπο αυτοκτονίας κάποιο χώρο εντός της οικίας (75,4%) είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό των αυτοχείρων του συνολικού πληθυσμού που επίσης επέλεξαν ως τόπο αυτοκτονίας κάποιο χώρο εντός της οικίας (71,2%).

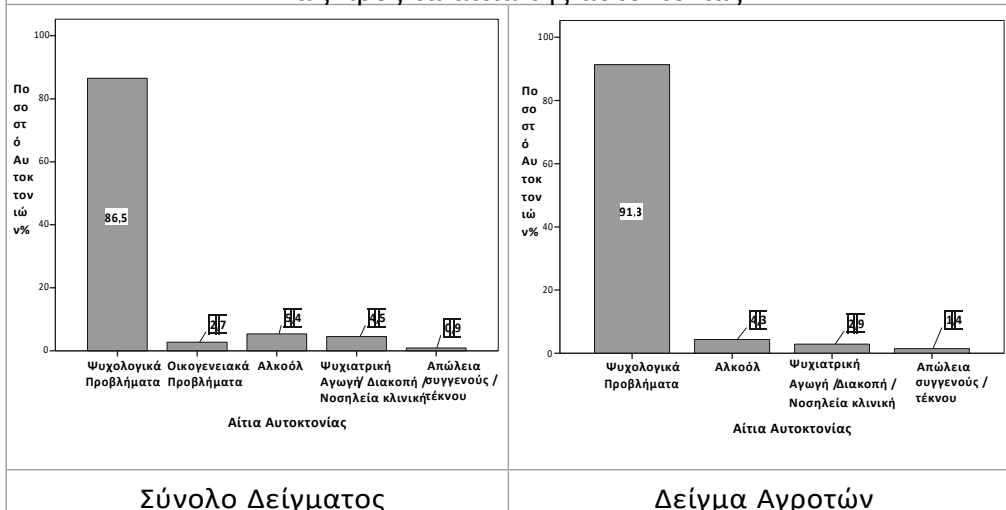
Σχήμα 10 Κατανομή συχνοτήτων αυτοκτονιών ως προς τον τρόπο αυτοκτονίας

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού οι περισσότεροι αυτόχειρες (ποσοστό 38,7%) αυτοκτόνησαν με αυτοπυροβολισμό. Αμέσως μικρότερο είναι το ποσοστό (28,8%) των αυτοχείρων που αυτοκτόνησαν με απαγχονισμό. Αρκετά χαμηλότερα ποσοστά παρουσιάζουν οι μέθοδοι κατάποσης φυτοφάρμακου ή δηλητηρίου (13,5%), πτώσης από κάποιο υψηλό σημείο (ποσοστό 10,8%) και πνιγμού (ποσοστό 7,2%).
2. Στο υποσύνολο των αυτοχείρων αγροτών οι περισσότεροι αυτόχειρες (ποσοστό 46,4%) αυτοκτόνησαν με αυτοπυροβολισμό. Αμέσως μικρότερο είναι το ποσοστό (24,6%) των αυτοχείρων που αυτοκτόνησαν με απαγχονισμό. Αρκετά χαμηλότερα ποσοστά παρουσιάζουν η κατάποση φυτοφάρμακου ή δηλητηρίου (ποσοστό 11,6%), η πτώση από κάποιο υψηλό σημείο (ποσοστό 8,7%) και ο πνιγμός (ποσοστό 8,7%).

Σχήμα 11 Κατανομή συχνοτήτων αυτοκτονιών ως προς τα αίτια της αυτοκτονίας

Με βάση τα ανωτέρω γραφήματα παρατηρούμε ότι:

1. Στο σύνολο του πληθυσμού οι περισσότεροι αυτόχειρες (ποσοστό 86,5%) αυτοκτόνησαν λόγω ψυχολογικών προβλημάτων. Έπονται σε ποσοστά οι αυτόχειρες που αυτοκτόνησαν λόγω της υπερβολικής κατανάλωσης αλκοόλ (5,4%), λόγω διακοπής της ψυχιατρικής αγωγής (4,5%), λόγω οικογενειακών προβλημάτων (2,7%) και λόγω απώλειας συγγενών (0,9%).

2. Στο υποσύνολο των αγροτών οι περισσότεροι αυτόχειρες (ποσοστό 91,3%) αυτοκτόνησαν λόγω ψυχολογικών προβλημάτων. Έπονται σε ποσοστά οι αυτόχειρες που αυτοκτόνησαν λόγω της υπερβολικής κατανάλωσης αλκοόλ (4,3%), λόγω διακοπής της ψυχιατρικής αγωγής (2,9%) και λόγω απώλειας συγγενών (1,4%). Το ποσοστό των αυτοχείρων αγροτών που αυτοκτόνησαν λόγω ψυχολογικών προβλημάτων (91,3%) είναι λίγο μεγαλύτερο από το ποσοστό των αυτοχείρων στο σύνολο του πληθυσμού που επίσης αυτοκτόνησαν λόγω ψυχολογικών προβλημάτων (86,5%).

4.1.β. Ερμηνείες και σχόλια

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να συσχετίσουμε τις βασικές τάσεις που αναδείχθηκαν από την προηγούμενη στατιστική περιγραφή του δείγματος με επιμέρους κοινωνιολογικά και ανθρωπολογικά στοιχεία της περιοχής όπου διεξήχθη η έρευνα:

1. Οι αυτοκτονίες των αγροτών αντανακλούν ως προς τη γεωγραφική τους κατανομή την κρίση της κοινωνικής γεωγραφίας του καπνού, καθώς, όπως είδαμε, τα ποσοστά των αυτοκτονιών είναι υψηλότερα στις ορεινές και περιαστικές περιοχές. Απειλούνται, δηλαδή, περισσότερο αφενός οι περιαστικές περιοχές, που χαρακτηρίζονται από την πολυαπασχόληση, την εποχική εργασία, την ανεργία και τις μεγάλες αλλαγές στην αγροτική παραγωγή, και αφετέρου οι ορεινές περιοχές, που χαρακτηρίζονται από τη δημογραφική κρίση, τη γήρανση του πληθυσμού, την εγκατάλειψη και την απομόνωση, τη μηδαμινή οικονομική ανάπτυξη και το περιορισμένο δίκτυο κοινωνικών και ιατρικών υπηρεσιών. Οι αστικές περιοχές έχουν λιγότερη εξάρτηση από τα αγροτικά εισοδήματα και άρα είναι λιγότερο, προς το παρόν, εκτεθειμένες στους μετασχηματισμούς του αγροτικού χώρου. Στο μέλλον όμως, καθώς αναμένεται επιπλέον μείωση των αγροτικών εισοδημάτων (με μείωση επιδοτήσεων, αλλαγή κριτηρίων επιδότησης, φορολογικό έλεγχο αγροτικής ιδιοκτησίας, κ.λπ.), τα αστικά κέντρα του νομού, και ιδιαίτερα το Αγρίνιο, θα υποστούν σημαντικότερη κρίση από αυτήν της αγροτικής ενδοχώρας, από την οποία είναι εξαρτημένα (κρίση που θα πλήξει εμπορικές δραστηριότητες, μεταποίηση και κατανάλωση). Η αγροτική ενδοχώρα εμφανίζει λιγότερη κρίση, γιατί στις περιοχές αυτές οι μετασχηματισμοί της αγροτικής παραγωγής και κοινωνίας συντελέστηκαν στις προηγούμενες δεκαετίες, δηλαδή στις δεκαετίες 1970 και 1980.
2. Ως προς την κατά φύλο κατανομή τους, οι αυξημένες αυτοκτονίες των ανδρών αγροτών αντανακλούν το γεγονός ότι οι άνδρες είναι

πιο εκτεθειμένοι στην αυτοκτονία, γιατί, ενώ ηγούνται συμβολικών συστημάτων που τους δίνουν, κατά περίπτωση, την αίσθηση του «αφεντικού» ή της «ανδρικής κυριαρχίας», τα συστήματα αυτά, διαχρονικά αλλά και συγχρονικά, χαρακτηρίζονται από πολλαπλότητα, ετερογένεια και αντιφάσεις («άδεια καπνού», «όνομα», «σπίτι», «διαδοχή», «τιμή»). Έτσι, σε περιόδους «κρίσης» ή «μετάβασης» οι άνδρες υφίστανται πρώτοι τα αποτελέσματα της αύξησης του μόχθου, της καθημερινότητας, του αισθήματος κατωτερότητας και της αβεβαιότητας, που συνεπάγεται η διαρκής προσπάθεια τόσο για την αξιοπρεπή διαβίωση και την κοινωνική ανέλιξη των μελών της οικογένειας, όσο και για την αντιμετώπιση της κριτικής «για ό,τι καλό ή κακό συμβαίνει». Άλλοτε η ντροπή των ανδρών για τους «ρόλους που έχασαν», άλλοτε η ταπείνωση «για τις γραφειοκρατικές εκδουλεύσεις και τις παρατυπίες», άλλοτε ο φόβος ή ο πανικός «για τις χαμένες ευκαιρίες για ένα νέο ξεκίνημα», άλλοτε η μειονεξία «για όσα δεν έμαθε ή δεν έκανε σε καλύτερες εποχές», άλλοτε η δειλία απέναντι στις «νέες ευκαιρίες και προκλήσεις» και άλλοτε η καχυποψία και η μνησικακία προς το πολιτικό περιβάλλον που «οδήγησε στα σημερινά αδιέξοδα» συνθέτουν την προσωπική και κοινωνική οδύνη των ανδρών και ενισχύουν, ενδεχομένως, τον αυτοκτονικό ιδεασμό τους.

3. Ως προς την ηλικιακή τους κατανομή διαπιστώσαμε ότι τα υψηλότερα ποσοστά αυτοκτονιών εμφανίζονται σε αγρότες ηλικίας 53-59 ετών. Πρόκειται για τους αγρότες εκείνους που στις αρχές της δεκαετίας του 1980 εισέρχονται στην παραγωγική διαδικασία και θα μπορούσαν να ευνοηθούν τόσο από τις οικονομικές πολιτικές που τίθενται σε εφαρμογή (ευνοϊκές τιμές, δάνεια, επιδοτήσεις, διευκολύνσεις) όσο και από τις φαντασιακές διαστάσεις της αγροτικής ανάπτυξης, της προόδου και της ευημερίας. Τα αγροτικά στρώματα που προηγουμένως αυτοπροσδιορίζονταν ως «φτωχά», «φτωχολογιά» ή «κοσμάκης» αποδέχτηκαν τον όρο «μη προνομιούχοι», καθώς ταίριαζε καλύτερα στη νέα τους κατάσταση.
4. Ως προς την οικογενειακή κατάσταση, το υψηλό ποσοστό των αυτοκτονιών στους έγγαμους αγρότες συνδέεται με το γεγονός ότι η γαμήλια αγορά, κάτω από τις ανάγκες της παραγωγής και της «κουλούρας του καπνού», οδηγούσε τους αγρότες να παντρεύονται και μάλιστα σε σχετικά νεαρή ηλικία, αφού ο γάμος για τον άνδρα ήταν η συμβολική εκκίνηση της «διαδοχής» (γυναίκα, προίκα,

- παιδιά) και για τη γυναίκα η συμβολική επικύρωση της αξίας και της ικανότητάς της.
5. Η αύξηση του ποσοστού των αυτοκτονιών στους αγρότες τα έτη 2001, 2005 και 2008 αντανακλά τους ρυθμούς της «κρίσης του καπνού» (2001), του «τέλους του καπνού» (2005) και των αυξανόμενων συνεπειών της κρίσης στον αγροτικό και τον αστικό χώρο (2008). Το 2005 δημιουργείται η ψευδαίσθηση ότι η κατάσταση μπορεί να διασωθεί κάπως με τη λεγόμενη «κατοχύρωση των ιστορικών δικαιωμάτων», τις δήθεν εναλλακτικές προτάσεις και τις υποσχέσεις των αγροσυνδικαλιστών για πιθανότητα επιστροφής στην καλλιέργεια του καπνού ή άλλες καλλιέργειες υπό καλύτερες συνθήκες και τιμές ή ακόμα και για επιδοτήσεις των παραγωγών στο διηνεκές με βάση τα «ιστορικά δικαιώματα». Οι αυταπάτες αυτές διαλύονται οριστικά το 2008-2009 με την περικοπή των επιδοτήσεων των πρώην καπνοκαλλιεργητών στο μισό, οπότε διαψεύδονται οι προοπτικές ή οι ελπίδες για επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς καπνοκαλλιέργειας, που εξασφάλιζε σίγουρη παραγωγή και πώληση του προϊόντος, προστασία από αντίξοες συνθήκες, απρόσκοπτο δανεισμό για την αντιμετώπιση των καλλιεργητικών και οικογενειακών αναγκών με ενέχειρο το προϊόν ή την «άδεια παραγωγής». Με άλλα λόγια, μετά το 2008-2009 οι αγρότες αφήνονται χωρίς υποδομές και υποστήριξη, στο έλεος των αγορών και των τραπεζών⁵⁴.
  6. Ως προς την κατανομή των αυτοκτονιών ανά μήνα, τα αυξημένα ποσοστά των αυτοκτονιών των αγροτών τους μήνες Μάρτιο, Απρίλιο και Μάιο συνδέονται με τις περιόδους αιχμής, δηλαδή τη σπορά και τις προετοιμασίες του χωραφιού για το φύτεμα του καπνού (Μάρτιος) και τις εντατικές προσπάθειες για την άρδευση, τη φυτοπροστασία και τη συλλογή του καπνού (Μάιος). Μετά το «τέλος του καπνού» (2004-2005) οι ίδιες περίοδοι συχνά κυριαρχούνται από την απραξία και το αδιέξοδο που προκαλεί, παρά την οικονομική ενίσχυση με βάση τα «ιστορικά δικαιώματα», η έλλειψη παραγωγής, εναλλακτικών σχεδίων και προοπτικής στο μέλλον.
  7. Ως προς την κατανομή τους μεταξύ των ημερών της εβδομάδας, τα αυξημένα ποσοστά των αυτοκτονιών των αγροτών τις ημέρες

---

⁵⁴ . Οι επισημάνσεις αυτές θα ήταν πιο ολοκληρωμένες, εάν διαθέταμε στοιχεία για τις αυτοκτονίες στον νομό από την Αστυνομία και για την περίοδο 1980-1993. Όμως οι Αστυνομικές Διευθύνσεις του νομού δεν διαθέτουν επαρκή στοιχεία για την περίοδο πριν από το 1994 λόγω απώλειας ή καταστροφής των σχετικών αρχείων κατά τις αλλαγές των εγκαταστάσεών τους.

Πέμπτη και Τρίτη αντανακλούν τον βιορρυθμό του «μεσοβδόμαδου». Δηλαδή μετά τις λιγότερο υποχρεωτικές, κοπιαστικές και παραγωγικές δραστηριότητες που ολοκληρώνονται το Σαββατοκύριακο, το «μεσοβδόμαδο» αποτελεί την αιχμή της οργάνωσης των υποχρεώσεων, της προσπάθειας και της κούρασης (πριν από το «τέλος του καπνού») και της απραξίας ή της πλήξης (μετά το «τέλος του καπνού»).

8. Ως προς την κατανομή τους μεταξύ των ωρών της ημέρας, οι περισσότερες αυτοκτονίες αγροτών διαπράττονται μεταξύ 12.00 και 3.00 μ.μ. Πρόκειται για ένα χρονικό διάστημα για το οποίο χρειαζόμαστε επιπλέον ανθρωπολογικές πληροφορίες προκειμένου να το εξηγήσουμε.
9. Ως προς τον χώρο όπου διαπράττονται οι αυτοκτονίες των αγροτών, το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό που καταλαμβάνει το σπίτι ως χώρος αυτοκτονίας αιτιολογείται από τη μεγάλη σημασία που έχει το «σπίτι» για τον αγρότη-καπνοκαλλιεργητή. Το «σπίτι» δεν είναι η απλή προέκταση του αισθήματος της ιδιοκτησίας ή ένας χώρος κατοικίας αλλά το σύνθετο παραγωγικό και συμβολικό σύμπλεγμα στο οποίο εγγράφονται οι μνήμες της οικογένειας, οι στρατηγικές αναπαραγωγής, η γαμήλια αγορά και τα γονεϊκά σχέδια. Παράλληλα στο σπίτι βρίσκονται τα εργαλεία και τα μηχανήματα που χρησιμοποιούνται στις εργασίες τις σχετικές με τον καπνό. Η συμβολική αυτή πολλαπλότητα καθιστά, σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, τα σπίτια των αυτοχείρων «στοιχειωμένα σπίτια», δηλαδή σπίτια που δεν μπορούν πλέον να κατοικηθούν, σπίτια των οποίων η ερημιά και η εγκατάλειψη συνδέεται με την απειλή, τον φόβο και τον θάνατο.
10. Ως προς τα μέσα και τους τρόπους που χρησιμοποιούνται για την αυτοκτονία, τα αυξημένα ποσοστά των αυτοκτονιών των αγροτών με όπλα (αυτοπυροβολισμός) αντανακλούν την πολλαπλότητα των συμβολισμών που συνδέονται με την κατοχή και τη χρήση των όπλων. Η κατοχή του όπλου διακρίνει τον άνδρα από τη γυναίκα («οι μάχιμοι» και ο «άμαχος πληθυσμός»), παρέχει ασφάλεια («μπορεί κάτι να συμβεί»), καταδεικνύει ανωτερότητα (ο οπλισμένος και ο άοπλος) και υπονοεί δεξιότητες (τεχνογνωσία, ταχύτητα, σκόπευση, ακρίβεια). Το όπλο ως μέσο κυνηγιού συνδέεται με το «ταξίδι», την «περιπέτεια» και την «ελευθερία», αποτελεί κριτήριο του «ανταγωνισμού» σε σχέση με τους άλλους άνδρες, οριοθετεί τις περιόδους εργασίας από αυτές του κυνηγιού, συνιστά κύριο «θέμα»

στις συζητήσεις στο καφενείο. Το όπλο ως μέσο αυτοκτονίας (ή ανθρωποκτονίας) επισφραγίζει τον «ανδρικό κόσμο», δηλαδή τον κόσμο που δεν φοβάται τον θάνατο, δεν υποχωρεί, δεν καθυστερεί, δεν μετανιώνει, δεν «δοκιμάζει», με άλλα λόγια δεν χρησιμοποιεί «γυναικίους τρόπους». Είναι ενδεικτικό στην παρούσα έρευνα ότι οι περισσότερες αυτοκτονίες με αυτοπυροβολισμό γίνονται σε περιόδους που απαγορεύεται το κυνήγι (Φεβρουάριος - Σεπτέμβριος).

Σχετικά με την πτώση από ύψος αυτή πρέπει να συσχετισθεί με ορισμένες παραδόσεις της περιοχής όπως το «στεφάνιασμα», δηλαδή την πτώση, κυρίως στις ορεινές περιοχές, από ψηλούς βράχους που σχημάτιζαν το σχήμα της «στεφάνης».

11. Ως προς τα αίτια της αυτοκτονίας των αγροτών, το υψηλότερο ποσοστό καταλαμβάνουν τα «ψυχολογικά προβλήματα», τα οποία ενδεχομένως συνδέονται αφενός με την επίταση της κρίσης των «στρατηγικών» και των «ταυτοτήτων», και αφετέρου με την τάση να αποδίδονται κοινωνικά και άλλα προβλήματα σε «ψυχολογικά αίτια». Επειδή όμως δεν γνωρίζουμε με βάση ποια πληροφορία ή ποιο κριτήριο καταχωρήθηκε ως αιτία της αυτοκτονίας ένα «ψυχολογικό πρόβλημα», δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε επαρκώς τα δεδομένα που προκύπτουν γενικότερα από τις καταγραφές των αιτιών της αυτοκτονίας.

4.2. Ποιοτική προσέγγιση – Στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής και «γονεϊκά σχέδια»

Οι βασικές τάσεις και τα χαρακτηριστικά της αυτοκτονίας των αγροτών, που αναδείχτηκαν μέσα από την ποσοτική προσέγγιση και τη στατιστική ανάλυση σε μια συγκεκριμένη περιοχή (Αιτωλοακαρνανία), για μια συγκεκριμένη περίοδο (1994-2008) και με μια χαρακτηριστική παραγωγική και κοινωνική κουλτούρα (καλλιέργεια του καπνού), καταδεικνύουν τις σύνθετες σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στους οικονομικούς, κοινωνικούς και συμβολικούς μετασχηματισμούς και την «κανονικότητα» ή την «παθολογία» των αναπαραστάσεων, των αντιλήψεων και των πρακτικών των ατόμων. Με άλλα λόγια, τα συνειδητά ή ασυνειδητά «περάσματα» των ατόμων και των ομάδων από τη μια εποχή στην άλλη, από τη μια κοινωνική οργάνωση στην άλλη, από το ένα κοινωνικό στρώμα στο άλλο και από τη μια προσωπική και κοινωνική ταυτότητα στην άλλη συνοδεύονται από ποικίλα αισθήματα (διαψεύσεις, αυτοκαταναγκασμούς, εντάσεις, φόβους απώλειας ή μείωσης του κοινωνικού γοήτρου) μπορούν, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να μετασχηματισθούν σε προσωπικά ή κοινωνικά δράματα.

Από την πλευρά μας υποθέτουμε ότι τα δράματα αυτά δεν περιορίζονται και δεν ταυτίζονται με τα γενικά χαρακτηριστικά και τις τάσεις της «κρίσης» ούτε με τις ιδιαιτερότητες και τις προθέσεις του ατόμου. Εξαρτώνται κυρίως από τη θέση που λαμβάνει το άτομο απέναντι στις διαφορές, τις διακρίσεις, τις ανισότητες και τις αντιθέσεις που δημιουργούνται από τις στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής⁵⁵ και τα λεγόμενα «οικογενειακά σχέδια»⁶¹.

Στο πλαίσιο αυτό η «διαδοχή» αποτελεί μια εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία, αν λάβουμε υπόψη ότι στις αγροτικές κοινωνίες η κληρονομική μεταβίβαση της εκμετάλλευσης από τον πατέρα στον διάδοχο συχνά περιλαμβάνει όχι μόνο τα μέσα παραγωγής (γη και εργαλεία-μηχανήματα-κτίσματα) και τη σχετική με αυτά τεχνογνωσία (παραγωγικές γνώσεις, ατομικές δεξιότητες, μακρόχρονες βεβαιότητες, δοκιμές και αποτυχίες, παρατηρήσεις και δοξασίες) αλλά και μια κοινωνική θέση, ένα «όνομα», μια «αποστολή». Με άλλα λόγια, το «σχέδιο της διαδοχής» αποτελεί ένα διαρκές οικονομικό, κοινωνικό αλλά και ψυχικό διακύβευμα με την έννοια ότι συχνά οι κοινωνικοί παράγοντες που υποστηρίζουν τη διαδοχή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων εμφανίζονται πιο ισχυροί από αυτούς που προσδιορίζουν την οικονομική επιτυχία των αγροτών (Champagne 1987: 47).

Από την άποψη αυτή η ταύτιση του νέου με τον πατέρα και «το σχέδιό του», ενώ φαίνεται να αποτελεί μία από τις αναγκαίες συνθήκες της καλής διαδοχής, δεν αποτελεί και την απαραίτητη συνθήκη για την επιτυχία του εγχειρήματος της διαδοχής (Bourdieu 1993: 1085). Συνήθως η «διαδοχή» χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις ανάμεσα στις προσδοκίες και τις δομές, τα συναισθήματα και τις υποχρεώσεις, τα ενδιαφέροντα και τα υπαρκτά ή επιβαλλόμενα κοινωνικά όρια (Bourdieu

---

⁵⁵ . Πρόκειται για ένα σύνολο φαινομενικά πολύ διαφορετικών πρακτικών μέσω των οποίων τα άτομα ή οι ομάδες επιδιώκουν, συνειδητά ή ασυνειδητά, να νομιμοποιήσουν τη θέση τους σε ένα πεδίο ή να βελτιώσουν τη θέση τους στη δομή των ταξικών σχέσεων. Η προσπάθεια αυτή δε γίνεται στη βάση ενός εξαρχής συνειδητού στόχου και σχεδιασμού (Μπουρντιέ 2000: 168) αλλά διαμορφώνεται με βάση τόσο τη «θέση» τους στο κάθε επιμέρους κοινωνικό πεδίο όσο και τον συσχετισμό δύναμης ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, η οποία καθορίζει το σύστημα των λιγότερο ή περισσότερο θεσμισμένων ή διαθέσιμων μέσων κοινωνικής ανέλιξης (Bourdieu 2002: 179). 61. Τα «γονεϊκά σχέδια», δηλαδή οι προσδοκίες των γονιών για το μέλλον των παιδιών, ενώ από πρώτη άποψη φαίνεται να ευθυγραμμίζονται με τα ρητά ή άρητα περιεχόμενα της «διαδοχής», στην πραγματικότητα εμπεριέχουν στόχους που δεν είναι σταθεροί, ομοιογενείς και δεν επιδιώκονται πάντα με τους ίδιους τρόπους. Με άλλα λόγια οι προσδοκίες των γονιών μοιάζουν να έχουν διαμορφωθεί σε ένα προηγούμενο στάδιο του κοινωνικού κόσμου (εποχή της ακμής του καπνού), να ενέχουν διαφορές ανάμεσα σε πατρικές και μητρικές προσδοκίες (καθώς αυξάνονται και διαφοροποιούνται οι κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων) και επιπλέον να καταδεικνύουν αντιφάσεις μέσα στο ίδιο το «πατρικό σχέδιο», καθώς η θέση του πατέρα, για παράδειγμα, φαίνεται να επηρεάζεται από τα νέα συστήματα της κρατικής παρέμβασης (επιδοτήσεις, πρόωρη συνταξιοδότηση, κ.λπ.).

1980: 258, De Gaulejac 1994: 97). Σε ένα γενικότερο πλαίσιο αναφοράς θα λέγαμε ότι στη σύγχρονη εποχή η αγροτική οικογένεια, λόγω της σημαντικής της θέσης στους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής, μετασχηματίζει τα προβλήματα της διαδοχής σε οικογενειακές κρίσεις, που σταδιακά φαίνεται να μειώνουν το κοινωνικό κύρος του αιτήματος της διαδοχής: για να επιθυμεί κάποιος να αναπαραχθεί κοινωνικά πρέπει να πιστεύει ως «έγκυρη» την κοινωνική θέση που πρόκειται να αναπαραγάγει (Champagne 1986: 59-60).

Στο πλαίσιο αυτό θεωρούμε ότι ο αυτόχειρας αθροίζει, συνοψίζει, συνθέτει και εκφράζει με δραματικό τρόπο τους στόχους, τα ερωτήματα, τα διλήμματα αλλά και τους μετασχηματισμούς τόσο των στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής όσο και των «γονεϊκών σχεδίων». Επιχειρώντας να διερευνήσουμε τις παραπάνω υποθέσεις, ώστε –με βάση τα αποτελέσματα αυτής της διερεύνησης και σε συνδυασμό με την προηγηθείσα στατιστική προσέγγιση– να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τους παράγοντες κινδύνου, τις διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα επακόλουθα μιας αυτοκτονίας, θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια τρία «οδοιπορικά ή ιδεότυπους αυτοκτονίας». Πρόκειται για ιδεότυπους που εντοπίσαμε ήδη από τις επιτόπιες παρατηρήσεις και από τις προαναφερθείσες περιγραφές των κυρίαρχων ανδρικών ρόλων, και τους οποίους στη συνέχεια περιγράφουμε αναλυτικότερα βασιζόμενοι σε αποσπάσματα συνεντεύξεων που ο συγγραφέας της παρούσας εργασίας πραγματοποίησε με μέλη της οικογένειας, συγγενείς και φίλους τριών αυτοχείρων ανδρών.

Σε κάθε περίπτωση λάβαμε υπόψη ότι οι επισημάνσεις και οι αξιολογήσεις, οι αποκαλύψεις και οι αποκρύψεις σχετικά με τον αυτόχειρα διαμορφώνουν τις διαφορετικές «βιογραφίες του αυτόχειρα», οι οποίες σε σημαντικό βαθμό είναι και «αυτοβιογραφίες των οικείων», με την έννοια ότι οι αφηγητές αφηγούνται και συμπεριφέρονται κυρίως με βάση τη δική τους κοινωνική θέση και ταυτότητα. Με άλλα λόγια οι τρόποι με τους οποίους αφηγούνται τα γεγονότα και τη σχέση τους με αυτά μπορούν να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν ως συνειδητές ή ασυνειδητές «στρατηγικές συμβολικής αποκατάστασης» που εκκινούν από τη δική τους κοινωνική θέση και ταυτότητα.

Σε ό, τι αφορά την επιλογή των αυτοχείρων επιλέχτηκαν οι άνδρες, γιατί σε σχέση με τις γυναίκες είναι πιο ενδεδειγμένοι «ιδεότυποι», προκειμένου να διερευνήσουμε αν η κρίση της παραγωγής και της κουλτούρας του καπνού μετασχηματίζει τις στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής (όνομα, διαδοχή, κοινωνική άνοδος) και τον ανδρικό κόσμο (πατέρας, πρωτότοκος, σύζυγος, οικογενειάρχης, αφεντικό) με τρόπους συχνά δραματικούς.

Έτσι, με βάση τις επιτόπιες παρατηρήσεις, τις αφηγήσεις και τα διαθέσιμα στοιχεία θεωρούμε ότι μπορούμε να συνοψίσουμε την ποικιλότητα των στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής, των

«γονεϊκών σχεδίων» και του ανδρικού κόσμου σε τρεις «αντιπροσωπευτικούς» ιδεότυπους:

- ο πρώτος ιδεότυπος θα παρουσιαστεί με τον τίτλο «ο αταίριαστος»: αυτός που κατέληξε να μην είναι απαραίτητος, να δημιουργεί διαρκώς προβλήματα, να περισσεύει,
- ο δεύτερος ιδεότυπος θα παρουσιαστεί με τον τίτλο «ο παγιδευμένος»: αυτός που κατέληξε να είναι ανεπαρκής, κατώτερος, ανήμπορος,
- ο τρίτος ιδεότυπος θα παρουσιαστεί με τον τίτλο «ο σόγαμπρος»: αυτός που κατέληξε να εγκαταλείψει και να προδώσει αυτό που έπρεπε και μπορούσε να κάνει.

4.2.α. Ο «αταίριαστος»

Ο παππούς του Α. ήταν ένας μέσος αγρότης, καπνοπαραγωγός με «καλό όνομα», κυρίως επειδή στο χωριό με το δικό του επώνυμο υπήρχαν πολλές οικογένειες που είχαν ισχυρά συγγενικά και υποστηρικτικά δίκτυα. Είχε τρία αγόρια, τον Κ. τον πρωτότοκο, τον Χ. τον μεσαίο και τον Γ., πατέρα του Α., που ήταν και ο πιο μικρός. Τα τρία αδέρφια μετά το τέλος της στρατιωτικής τους θητείας, και ενώ ήταν ακόμα άγαμοι, άνοιξαν ένα κρεοπωλείο. Όπως στα «γονεϊκά σχέδια» έτσι και στην κατανομή των εργασιών, στο κρεοπωλείο, ο πρωτότοκος, ο Κ., «κρατούσε το ταμείο», ενώ ο Χ. έψαχνε στις γύρω περιοχές να αγοράσει ζώα και ο πατέρας του Α. είχε αναλάβει να φροντίζει τα λίγα ζώα της οικογένειας και να κάνει τις «αγγαρείες» του κρεοπωλείου. Το κρεοπωλείο, μέσα από τα συγγενικά και φιλικά δίκτυα της ευρύτερης περιοχής, σύντομα απέκτησε πελατεία, φήμη και αρκετά εισοδήματα. Ο Κ. ως πρωτότοκος, με την ανοχή ή και τη συμβολή του πατέρα, κάποια στιγμή ανάγκασε τους άλλους δύο να αποσυρθούν και κράτησε μόνος του το κρεοπωλείο. Μετά την πράξη αυτή, που λογικά ήταν αρκετά συναφής με το «έθος της διαδοχής και του πρωτότοκου», από το κοινωνικό περιβάλλον αποδόθηκαν στα τρία αδέρφια ορισμένα ψυχολογικά και συμπεριφορικά χαρακτηριστικά που δικαίωναν τις πρωτοβουλίες του πρωτότοκου. Θεωρήθηκε ότι ο Κ. «ήταν ο πιο κωλοπετσωμένος», «πιο δυναμικός», αν και «άξεστος», ενώ ο Γ. ήταν «συνεσταλμένος... δεν ήταν άντρας... σαν άρρωστος ήταν». Οι κοινωνικές αντιλήψεις και αναπαραστάσεις για τον «άντρα - πρωτότοκο» και τους «λιγότερο άντρες - αδέρφια» δικαίωσε αρχικά το γεγονός ότι δεν μοίρασαν τίποτα από την περιουσία που είχε αποκτηθεί από το κρεοπωλείο –τα πήρε όλα ο πρωτότοκος– και στη συνέχεια το γεγονός ότι ο πατέρας έδωσε στον πρωτότοκο το «πατρικό σπίτι» μαζί με το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου. Ο πατέρας του Α. πήρε το πιο μικρό κομμάτι χωρίς ωστόσο να διαμαρτυρηθεί, αφού όπως έλεγαν ήταν «καλός, αγαθός».

Κάποιες αντιθέσεις μεταξύ των αδελφών –που ενισχύθηκαν όταν παντρεύτηκαν, γιατί πήραν μέρος στις διεκδικήσεις και οι γυναίκες σύζυγοι– υπήρξαν, όταν μοιράστηκαν τα χωράφια της οικογένειας και διαπίστωσαν ότι και πάλι ευνοήθηκε ο πρωτότοκος. Η προνομιακή θέση στο σπίτι, τα κτήματα και την επιχείρηση, που δόθηκε στον πρωτότοκο, είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσει παρεμβατική ικανότητα, εξουσία και αρκετά χρήματα, με τα οποία στη συνέχεια αποκατέστησε αρκετά καλά τα τρία του παιδιά (σπουδές, σπίτι, γάμος, εργασία).

Σε ό,τι αφορά το εκπαιδευτικό του επίπεδο ο πατέρας του Α., σε σχέση με τα δύο του αδέρφια, φαίνεται ότι είχε το χαμηλότερο, σε σημείο που να διαβάζει με δυσκολία. Μετά το «πέταγμα έξω από το κρεοπωλείο» ο πατέρας του Α. μαθήτευσε σε έναν ράφτη του χωριού. Στο ραφτάδικο ο πατέρας του Α. έμεινε αρκετά χρόνια, απέκτησε καλές σχέσεις με τον «μάστορα» και τη γυναίκα του, οι οποίοι ενδιαφέρθηκαν να τον παντρέψουν. Παρά το ότι ήταν πια μεγάλος σε ηλικία, είχε «καλό όνομα», «ήταν νοικοκυρόπαιδο», όπως χαρακτηριστικά έλεγε η γυναίκα του ράφτη, και στην περιοχή επικρατούσε η άποψη πως οι άνθρωποι της οικογένειάς του ήταν «νοικοκυραίοι και προκομμένοι».

Έτσι, του «προξένεψαν» μια γυναίκα, την Π., που θεωρούσαν ότι του ταίριαζε στο χαρακτήρα αλλά και την ηλικία, και η οποία δέχτηκε. Η Π. προερχόταν από μια ορεινή και αρκετά μακρινή περιοχή του νομού, η οποία χαρακτηρίζεται από κοινωνικο-πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, πατριαρχικές δομές, κλειστές οικογενειακές σχέσεις και ελεγχόμενες γαμήλιες συναλλαγές. Σε ό,τι αφορά την οικογένεια της «νύφης», οι αφηγητές μάς πληροφορούν ότι ήταν μια πολιτικά συντηρητική οικογένεια (ψήφιζαν το τότε ακροδεξιό κόμμα, την ΕΠΕΝ), οι γονείς της είχαν αρκετή διαφορά ηλικίας (μικρότερος ο πατέρας), είχε δύο αδέρφια μεγαλύτερα (ο ένας έγγαμος και ο άλλος άγαμος που ζούσε με τους γονείς) και ότι η ίδια δεν παντρεύτηκε στην περιοχή της (όπως συνηθιζόταν), γιατί είχε «μεγαλώσει αρκετά». Ο πατέρας της περιγράφεται ως «ήσυχος άνθρωπος», «καλός άνθρωπος». Η Π. περιγράφεται ως «έμπιστος άνθρωπος» και καλή νοικοκυρά αλλά που συχνά γινόταν «κλειστή», ήταν «μελαγχολική», «λιγομίλητη», «απόμακρη» αλλά συνάμα και «δυναμική». Ήξερε να διαβάζει και είχε ιδιαίτερα στενές σχέσεις με την εκκλησία.

Μετά τον γάμο οι αφηγητές λένε ότι η Π. έγινε ακόμα πιο κλειστή, αμίλητη, δύσπιστη και δεν έδειχνε κάποια εκτίμηση για τον πατέρα του Α., σε σημείο να «αδιαφορεί» γι' αυτά που έλεγε και να τον «υποτιμά» ακόμα και δημόσια.

Αλλά και ο πατέρας του Α. μετά τον γάμο γίνεται πιο κλειστός και αμίλητος. Ήδη από την αρχή της μαθητείας στον τοπικό ράφτη είχε αρχίσει να εμφανίζει σημεία «κατάθλιψης». Όπως θυμάται η γυναίκα του ράφτη:

Στο ραφείο φαινόταν σαν άρρωστος. Ενώ ήταν καλό παιδί, κλεινόταν στον εαυτό του... δεν ήταν ένας ζωηρός άντρας, όπως ήταν ούλοι οι φυσιολογικοί άντρες. Ήταν έτσι ένας μαλακός, ένας μελαγχολικός άντρας, κατάλαβες; Έδειχνε έναν μελαγχολικό νέο.

Όσον αφορά στη δημόσια εικόνα της, η νέα οικογένεια χαρακτηρίζεται ως «ήσυχη και ολιγαρκής» με πολύ περιορισμένες κοινωνικές σχέσεις και ελάχιστη συμμετοχή στις εκδηλώσεις του χωριού, όπως τα πανηγύρια.

Στην πραγματικότητα οι γονείς του Α. συνέχισαν μαζί και ξεχωριστά τον δρόμο της απόστασης και της σιωπής.

Ο Α. γεννιέται εννιά χρόνια μετά την αδελφή του και χαρακτηρίζεται ως ένα αγόρι ζωηρό, που ο πατέρας του του έκανε «όλα τα χατίρια», «δεν τον έβαζε για καπνό, δεν τον πίεζε», με λίγα λόγια «τον είχε χαϊδεμένο», «του είχε αδυναμία».

Στην πραγματικότητα όμως ο Α. μεγάλωνε με δύο «κλειστούς γονείς».

(αφηγητής Β) Ο πατέρας του ήτανε πολύ κλειστός και εκείνη η γυναίκα που πήρε πολύ κλειστή. Κλειστή, κλειστή κι αυτή, είχε εγωισμό, είχε πολύ εγωισμό.

(γυναίκα του ράφτη) Ήτανε ένα ζωηρό παιδί αλλά ήταν μέσα σε κλειστούς ανθρώπους, σε κλειστούς ανθρώπους. Όταν οι γονείς είναι κλειστοί απέναντι στο παιδί, τι θα κάνει το παιδί; Το παιδί θέλει ζωή... Εγώ ένα έχω καταλάβει μέσα σ' αυτήν την οικογένεια. Παντρευτήκανε δυο κλειστοί άνθρωποι, έφεραν ένα παιδί στο κόσμο, το παιδάκι ήταν ζωηρό... ήτανε κλειστοί και κάτι είχανε και το παρέδωσαν στο παιδί. Αυτό έχω καταλάβει και τίποτα άλλο. Δεν έκατσαν με το παιδί να καταλάβουμε ότι, εμείς κάτι έχουμε και ο ένας και ο άλλος. Βλέπουμε πως το παιδί είναι ζωηρό. Έλα εδώ παιδάκι μου σ' αρέσει αυτό;

Όταν ο Α. είναι μικρός, βιώνει μέσα στο σπίτι μια σειρά από ασθένειες και θανάτους με έντονα τα στοιχεία των ψυχικών διαταραχών. Πιο συγκεκριμένα, η μητέρα του φιλοξενεί και περιποιείται αρχικά την άρρωστη μητέρα της (για τέσσερα περίπου χρόνια), η οποία πεθαίνει στο σπίτι τους. Στη συνέχεια φιλοξενεί τον άγαμο αδελφό της (για έναν περίπου χρόνο), που και αυτός πεθαίνει στο σπίτι, αφήνοντας στην αδελφή του, τη μητέρα του Α., ένα σημαντικό χρηματικό ποσό. Η φιλοξενία της μητέρας και του αδελφού θεωρείται αποτέλεσμα των περιουσιακών διεκδικήσεων και συγκρούσεων στην ορεινή κοινότητα από την οποία κατάγονται.

Την ίδια περίοδο οξύνονται τα ψυχικά προβλήματα του πατέρα του, «άλλαζε το βάδισμά του, η φωνή του, έλεγε ασυναρτησίες». Ο Γ. επισκέπτεται συχνά σχετικούς γιατρούς στην Αθήνα και παίρνει φαρμακευτική αγωγή.

Τα επόμενα χρόνια, χρόνια της εφηβείας για τον Α., οι ψυχικές διαταραχές του πατέρα αυξάνουν. Για ένα διάστημα νοσηλεύεται σε σχετικό ψυχιατρικό τμήμα του Νοσοκομείου Πατρών.

(αφηγητής Β) *Φοβόταν ότι θα πεθάνει... Φοβότανε, όλο φοβότανε. Είχε ένα φόβο, δηλαδή φοβίες μέσα του. (Ερώτηση: Τι έλεγε, για παράδειγμα;) Θα πεθάνω, θα πεθάνω. Δεν ήρθες να με δεις, θα πεθάνω. Έκλαιγε από το φόβο του...*

Οι φόβοι του θανάτου τον στρέφουν στην εκκλησία, με την οποία στο παρελθόν δεν είχε ιδιαίτερες σχέσεις, «σαν να ζητούσε βοήθεια». Αν και δέχεται ψυχιατρική βοήθεια, η ψυχική του υγεία χειροτερεύει.

(αφηγητής Α) *Θυμάμαι κάποιες φορές έλεγε, κάτι έχω στο στόμα μου, έχω το διάολο στο στόμα μου, αυτό έλεγε, έχω το διάολο στο στόμα μου.*

(αφηγητής Γ) *Περπατούσε πάρα πολύ αργά, πολύ αργά, έπαιρνε τα ψυχοφάρμακα και καθόταν όλη μέρα στο κρεβάτι. (Ερώτηση: Υπήρχε στην οικογένεια παρόμοιο περιστατικό;) Είχα ακούσει όμως ότι ήτανε κληρονομικό. Δηλαδή ότι κι ο πατέρας του είχε τέτοιες τάσεις.*

(αφηγητής Α) *Δεν μπορούσε να περπατήσει καλά, πήγαινε πάρα πολύ σιγά και μίλαγε πάρα πολύ σιγά... τον έβλεπες να μην μπορεί να σηκώσει το πόδι, πήγαινε σβαρνιστό το πόδι, είχε πρηστεί απ' τα φάρμακα... μελαγχολία, κατάθλιψη, αυτό έπαθε. Μελαγχολικός, δε μίλαγε, μετά κατέπεσε... είχε πρηστεί, είχε γίνει διπλάσιος από τα φάρμακα.*

Τελικά η κατάσταση οξύνεται και στο τέλος ο Γ. πεθαίνει. Ο θάνατος του πατέρα βύθισε στη λύπη, στη σιωπή και στην απομόνωση την οικογένεια. (γυναίκα του ράφτη) *Πρώτα η αρρώστια, μετά ο θάνατος μέσα στο σπίτι, το ένα έφερε τ' άλλο, ήτανε ψυχοπλακωμένοι όλοι, δεν είχε μια χαρά, ένα γέλιο.*

Παρά τα προβλήματα, τις αρρώστιες και τους θανάτους, όλο το προηγούμενο διάστημα ο Α. ως άνδρας «εκπαιδεύεται για διάδοχος» σύμφωνα με τα «σχέδια της οικογένειας» και με βάση τις διαθέσιμες στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής. Από την άποψη αυτή η οικογένεια, και ειδικότερα ο πατέρας του, δεν δείχνει κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις περιπέτειες του Α. στο σχολείο ούτε και γι' αυτές από την πρώτη συμμετοχή στον «ανδρικό κόσμο».

(αφηγητής Α) Στο σχολείο ξέρεις θύμιζε έτσι αλανάκι, πώς να το πω. Όχι αλήτης. Αλανάκι, ότι εντάξει πάμε σχολείο, είμαστε μάγκες, κάνουμε μαγκιές στο σχολείο, ένα τέτοιο στιλ ήτανε... αντί, όπως κάνουμε συνήθως, να ντραπούμε και τα λοιπά, μπορεί να αντιμιλούσε για να δείξει μαγκιά στους συμμαθητές του, ότι εγώ δε μασάω, δεν κάνω, δε φοβάμαι, ένα τέτοιο στιλ. (Ερώτηση: Πότε άρχισε να χάνει χρονιές;) Από την πρώτη χρονιά. (Ερώτηση: Πόσες χρονιές έχασε;) Αν δεν κάνω λάθος πήγε από δύο χρόνια σε κάθε τάξη... οι γονείς του δεν ενδιαφέρθηκαν να πούνε σε έναν καθηγητή, σε έναν γυμνασιάρχη, βοηθήστε τον να φύγει από δω πέρα. (Ερώτηση: Μετά το τέλος του γυμνασίου μέχρι και το φανταρίστικο τι έκανε;) Καθόταν εδώ. Καφετέρια, ξέρεις αυτά. Ύπνο. Κάποιο ξενύχτι, ύπνο μέχρι το μεσημέρι... Δεν είχε, δεν είχε διάθεση. Δεν είχε όρεξη για να διαβάσει... (Ερώτηση: Όταν έπαιρνε μια εφημερίδα, πολιτική, αθλητική, οτιδήποτε, μπορούσε να διαβάσει;) Διάβαζε, αλλά κάποια να πούμε με δυσκολία. Ξέρεις καμιά φορά καθόταν κι έλεγε «τι λέει εδώ, ααα», το συλλαβίζει λίγο και μετά το 'βγαζε... (Ερώτηση: Ο πατέρας του πώς αντέδρασε;) Είχε δεχθεί, είχε, είχε δεχθεί μάλλον το ότι έμενε μία, έμενε δύο, ότι δεν πρόκειται να περάσει ξέρω 'γώ, να πετάξει, δεν πρόκειται να πάει παραπέρα, δεν πρόκειται να προχωρήσει. Μάλλον το είχε δεχτεί.

Έξω από το σχολείο, ο Α. περιγράφεται σαν «καλό παιδί», «εύθυμο», «χαρούμενο», «ευχάριστο», «παιδί της πιάτσας, αλλά χωρίς παραβατικές σχέσεις... ούτε αλήτης», αλλά συχνά «κλειστό». Στην πραγματικότητα η εφηβεία και η μετά τον στρατό πορεία του Α. είναι μια σειρά από επάλληλα προβλήματα κυρίως στις σχέσεις του με τα αυτοκίνητα και την οδήγηση. Από πολύ νωρίς αρχίζει να οδηγεί αυτοκίνητο και σε αρκετά μεγάλες αποστάσεις χωρίς να έχει άδεια οδήγησης.

(αφηγητής Α) Δεν πήρε ποτέ δίπλωμα. Με το μηχανάκι, με τα αυτοκίνητα, τον σταματήσανε, τον γράψανε αλλά αυτός δεν μπορούσε να πάρει δίπλωμα. Πήρε αναβολή από το δικαστήριο με σκοπό να βγάλει δίπλωμα, αλλά δεν μπόρεσε... Προσπαθούσε όλο αυτό το διάστημα να βγάλει το δίπλωμα και δεν μπορούσε. Δε διάβαζε; Δεν ήξερε να διαβάσει; Δεν ξέρω τι, πάντως δεν κατάφερε να το βγάλει το δίπλωμα... (Ερώτηση: Ήταν καλός οδηγός;) Κάποιος τον είχε βγάλει Σουμάχερ, γιατί έκανε σουζες, έκανε το 'να, τ' άλλο, και τον φώναζαν Σουμάχερ.

Μετά τον στρατό ο Α. δούλεψε για ένα διάστημα και με τα χρήματα πήρε δικό του αμάξι, που συνέχισε να το οδηγεί ως τις γύρω πόλεις του νομού χωρίς άδεια οδήγησης.

Παρά το ότι τον αποκαλούσαν Σουμάχερ ο Α., πριν και μετά τον στρατό, είχε μια σειρά από ατυχήματα θέτοντας μερικές φορές σε σοβαρό κίνδυνο τόσο τον εαυτό του όσο και άλλους.

(αφηγητής Α) Παίρνει ένα μηχανάκι από έναν φίλο του, πάει από κάτω περιφερειακά να μην τον δει ο... η αστυνομία κ.λπ., γιατί δεν έχει δίπλωμα, και πάει σε ένα βενζινάδικο κάτι να πάρει. Και παραβίασε αυτός... παραβίασε ο άλλος, δεν το θυμάμαι... πέφτει πάνω σε ένα αυτοκίνητο. Δε χτυπάει πολύ, χτύπησε λίγο στο πόδι του.

(αφηγητής Β) Έμπλεξε και με τους φίλους του. Παίρνουν ένα αυτοκίνητο αυτός και δυο άλλοι φίλοι του, να πάνε βόλτα, ένα μερσεντές, και πήγαν μια βόλτα προς τα πάνω. Στο γύρισμα έτρεχε ο φίλος του, έχασε τον έλεγχο... πέσανε πάνω σε μια ελιά. Ο ένας απ' τους φίλους του ανοίγει την πόρτα, τα είχε χάσει... καταλαβαίνεις τώρα μετά από ένα τροχαίο. Ο ένας απ' τους φίλους του, ο οδηγός, ανοίγει την πόρτα και όπως ανοίγει την πόρτα λέει, γύρισε, μου χαμογέλασε και έπεσε κάτω. Είχε εσωτερική αιμορραγία.

(αφηγητής Γ) Είχε τρεις κοπέλες μέσα στο αμάξι, επειδή ήξερε το δρόμο ότι δεν έχει στοπ, δεν σταμάτησε καθόλου. Δεν σκέφτηκε μάλλον ότι η άλλη από κει, που έχει στοπ, μπορεί να... να ξεκινήσει, ή μπορεί να έχει ξεκινήσει ήδη. Μάλλον δε φυλάχτηκε. Παραβίασε το στοπ, είχε βγει αρκετά στο δρόμο, θα μπορούσε δηλαδή να το αποφύγει...

Ωστόσο το πιο σημαντικό ατύχημα ήταν όταν έπεσε πάνω σε ένα κοπάδι πρόβατα.

(αφηγητής Α) *Τη συγκεκριμένη μέρα με τα ζώα, με τα πρόβατα, μπορώ να πω ότι*

κάπου ταξίδευε το μυαλό του. Μπορεί κάτι να σκεφτόταν, μπορεί να ήταν αφηρημένος, να 'τυχε... ήταν ένα κοπάδι που είχε ξεκινήσει να... να βγαίνει στο δρόμο κι αυτός έπεσε πάνω. Σκότωσε 6-7 προβατίνες.

Το ατύχημα αυτό έδειξε ότι ήταν οικονομικά εξαρτημένος από την οικογένεια (η οποία πλήρωσε τα ζώα προκειμένου να μη γίνει το δικαστήριο) και αφετέρου, σε συμβολικό επίπεδο, μετά τα προηγούμενα ατυχήματα, φάνηκε ότι δεν είναι πια ο «Σουμάχερ», αλλά ένας παράνομος οδηγός που σκοτώνει χωρίς λόγο αθώα ζώα.

(αφηγητής Β) (Ερώτηση: *Τον ενόχλησε που έπεσε πάνω στα ζώα;)* *Αν τον ενόχλησε; Ναι. Τον ενόχλησε το μετά. Ότι έβγαινε π.χ. στην αγορά και λέγανε, καλά ρε, βάρεσες τα πρόβατα;, αυτό, που πειράζουμε ο ένας τον άλλο. (Ερώτηση: *Κι αυτός τι απαντούσε;)* *Τίποτα δεν απαντούσε. Μπορεί να χαμογελούσε ξέρω 'γώ, να, και καλά να το προσπεράσω όσο γίνεται περισσότερο. Φαινόταν ότι τον πείραζε πολύ.**

Το ατύχημα αυτό στάθηκε η αφορμή για να ενισχυθούν μια σειρά από σύνθετα οικονομικά, κοινωνικά, συμβολικά και προσωπικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Α.

Σε ό, τι αφορά την εργασία, αναφέρθηκε ότι μετά τη διακοπή του σχολείου και μέχρι τον στρατό δεν έμαθε κάποια τέχνη ούτε και έκανε κάποια εργασία πέρα από την περιστασιακή και ολιγοήμερη απασχόληση σε τοπικά μαγαζιά.

Μετά τον στρατό και με τη μεσολάβηση ενός φίλου του βρήκε δουλειά σε ένα μαγαζί μπρούιλινγκ σε κοντινό αστικό κέντρο, αλλά, όπως είχε πει, «τον έφαγαν», δηλαδή τον απέλυσαν για να προσλάβουν κάποιον γνωστό τους.

Οι περιστασιακές εργασίες και η ανεργία επηρέασαν σημαντικά τις προσωπικές του σχέσεις και γενικότερα τη θέση του στη γαμήλια αγορά.

(αφηγητής Α) *Ήταν μια κοπέλα από 'δώ αλλά δεν τους άρεσε, αυτοί ήθελαν άλλα για την κόρη τους... Ο ίδιος δε μας μίλησε ποτέ γι'*

αυτό, δε μίλαγε γι' αυτά τα θέματα. (Ερώτηση: Γιατί δεν τον ήθελε η κοπέλα;) Ήθελε κάποιον άλλο.

Την άρνηση αυτή ο Α. προσπάθησε να τη φέρει στα δικά του μέτρα, υποστηρίζοντας πως ο ίδιος ήταν αυτός που την απέρριψε, γιατί ήταν μικρή και δεν ήθελε να την «περιμένει να μεγαλώσει για να το κάνουμε».

Μετά την Ε. ο Α. γνώρισε μια κοπέλα που δούλευε στο ίδιο μαγαζί με αυτόν. Το γεγονός ότι δούλευε επιτέλους σε μια δουλειά και είχε τα δικά του χρήματα τον έκαναν να ξεχνά τις αποστάσεις, τα κυλιόμενα ωράρια και τις σχετικές με αυτά συνθήκες κούρασης και αβεβαιότητας. «Είχε πάρει τα πάνω του», «προσπαθούσε να φτιάξει τη ζωή του». Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, με τα χρήματα αυτής της δουλειάς αγόρασε και αυτοκίνητο.

Η δουλειά, τα χρήματα και το αμάξι, έστω και χωρίς άδεια οδήγησης, έδωσαν στον Α. τη δυνατότητα μιας προσωπικής σχέσης, η οποία τον έκανε πιο αποδεκτό στο κοινωνικό, φιλικό και οικογενειακό περιβάλλον. Αργότερα όμως, όταν απολύθηκε από τη δουλειά, θεώρησε την κοπέλα υπαίτια για όλα.

(αφηγητής Α) Μετά έλεγε ότι από τότε που γνώρισε αυτή την κοπέλα όλα πάνε στραβά. Λοιπόν, έλεγε, με πιάσανε τότε, με γράψανε, έφυγα από τη δουλειά, τράκαρα μες στ' Αγρίνιο, χτύπησα το σκύλο, ξανατράκαρα με τα πρόβata... (Ερώτηση: Γιατί τα απέδιδε σε αυτή την κοπέλα;) Δεν ξέρω. Όμως ένα βράδυ ο Α. σηκώθηκε, μία, δύο, τρεις η ώρα τη νύχτα, τι ώρα ήτανε, πήρε κάτι πράγματα και τα πήγε σε αυτή την κοπέλα. Πράγματα προφανώς που ήτανε εδώ, που τα είχε κάνει δώρο στον Α. και της τα πήγε πίσω. Και της λέει της μάνας του, της τα πήγα, λέει, πίσω, δε θέλω να τα 'χω, δε μου χρειάζονται, δεν ξέρω τι.

Στην νέα περίοδο ο Α. βρίσκεται χωρίς δουλειά, χωρίς εισοδήματα, χωρίς μια προσωπική και υποστηρικτική σχέση και κάτω από το βάρος ενός ατυχήματος (το περιστατικό με τα πρόβata) που μείωσε την αποδοχή του από την τοπική κοινωνία και έφερε ξανά στο προσκήνιο τη δικαστική του εκκρεμότητα με την άδεια οδήγησης.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε σημαντικό αφενός να υπενθυμίσουμε ότι ο πατέρας του Α. πεθαίνει, ενώ αυτός υπηρετεί τη στρατιωτική του θητεία, και αφετέρου να δείξουμε τον ρόλο που έπαιξαν στην πορεία του Α. οι στρατηγικές της οικογένειας σχετικά με την αδελφή του.

Η κατά εννιά χρόνια μεγαλύτερη αδελφή του τελείωσε χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα το Λύκειο της περιοχής. Στην αρχή εργάστηκε σε ένα φοροτεχνικό γραφείο της περιοχής και στη συνέχεια σε ένα κατάστημα υποδημάτων στην Αθήνα. Στη διάρκεια αυτής της εργασίας γνώρισε τον μέλλοντα σύζυγό της, έναν στρατιωτικό με καταγωγή από τη Βόρειο Ήπειρο. Ο γάμος έγινε στην Αθήνα. Για τους συγγενείς του Α. ο γαμπρός ήταν ένας «Αλβανός», δηλαδή κάτι που δεν περίμεναν να επιλέξει η αδελφή του, «τους ενόχλησε». Για τη μητέρα του Α. όμως ο γαμπρός ήταν μια ουσιαστική παρουσία, ειδικότερα σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από τον θάνατο του άνδρα της και τα αυξημένα προβλήματα εργασίας και παραβατικότητας του γιου της.

(αφηγητής Β) *Είδα ότι η μάνα του Α. τον αγαπά πολύ.*

Ήδη από τον πρώτο καιρό «ο Αλβανός γαμπρός» ενδιαφέρθηκε για την οικογενειακή περιουσία και μάλιστα ανέλαβε να κάνει μια σειρά εργασίες, που θα έπρεπε με βάση το σχήμα της «διαδοχής» να αναλάβει ο Α., όπως το σπίτι και αγροτικές εργασίες στα χωράφια της οικογένειας.

Σε ό,τι αφορά την περιουσία αναφέρεται ότι ο Α. δεν έδειξε κάποια επιθυμία να πάρει «αυτά που του αναλογούν», λέγοντας συχνά: «δε θέλω, δώσε, δώσε και το σπίτι και τα χωράφια στην αδελφή μου». Η συχνή αναγόρευση του γαμπρού σε «αρχηγό της οικογένειας» μεταξύ των άλλων είχε ως συνέπεια να «πληρώνει και τα σπασμένα» του Α. Αρχικά πλήρωσε τα χρήματα για τα ζώα που σκοτώθηκαν στο σχετικό ατύχημα. Στη συνέχεια ο γαμπρός κάλεσε τον Α. στο νησί όπου πλέον υπηρετούσε με σκοπό να «βγάλει το δίπλωμα» και να βρει δουλειά. Ο Α. πήγε στο νησί, αλλά ούτε δουλειά βρήκε ούτε και πήρε το δίπλωμα οδήγησης, γιατί παντού ζητούσαν εκπαιδευτικά προσόντα που δεν τα είχε.

(αφηγητής Α) *Έκατσε ένα μήνα, ενάμιση, πόσο έκατσε εκεί, ή παραπάνω... πήγε στην αρχή για να βρει δουλειά, δεν έβρισκε, γιατί λογικό είναι, 'ντάξει είναι τουριστικό κέντρο, για γκαρσόνι, για παράδειγμα, που είχε κάνει, δύσκολα θα τον παίρνανε, γιατί τουλάχιστον εκεί, έχει, έχει τουρισμό, πρέπει να ξέρεις αγγλικά και δεν ξέρω εγώ τι άλλο... προσπάθησε να πάει και σε μια σχολή· δεν τον πήρανε. Είχε πρόβλημα με τα γράμματα.*

(αφηγητής Β) *Θυμάμαι, όταν είχε απολυθεί από φαντάρος, ε, ξεκίνησε να πάει σχολείο πάλι, να βγάλει το λύκειο, αλλά τα παράτησε πάλι στη μέση. Διάβαζε δηλαδή στην αρχή, πήγε κάνα μήνα, ενάμιση, και μετά τα παράτησε.*

Σύμφωνα με άλλο συνομιλητή μας, ίσως περίμενε από την αδελφή του να του βρει μια «έτοιμη δουλειά», καθώς είχαν «πολύ καλή σχέση, καθημερινά τηλέφωνο».

Όταν ο Α. επέστρεψε στο χωριό, άρχισε να κλείνεται στον εαυτό του και στο σπίτι, αρνούμενος κάθε ευκαιρία που δινόταν για πιθανή εργασία. (αφηγητής Β) *Δεν έβγαινε έξω, δεν, ούτε για καφέ ούτε για ποτό, τίποτα. (Ερώτηση: Τι έκανε στο σπίτι;)* *Κάπνιζε, έβλεπε τηλεόραση, ξέρω 'γώ, κοιμότανε;* (Ερώτηση: *Τι του έλεγες όταν τον έπαιρνες τηλέφωνο;)* *Του έλεγα, έλα για καφέ –Δεν έχω όρεξη. Έλα να δουλέψεις, παράδειγμα, σε παρέλαση που θα 'χει κόσμος. Στην αρχή ήρθε μια δυο φορές, μετά δεν ερχότανε. (Ερώτηση: Έβγαινε καθόλου;)* *Όχι, σπάνια. Μια φορά στο τόσο... (Ερώτηση: Πόσον καιρό έμεινε κλεισμένος έτσι;)* *Πρέπει να 'τανε γύρω στον ένα ενάμιση χρόνο... Έβαζα και τον άλλο τον φίλο του, του λέω, πάρ' τον τηλέφωνο, είχε έρθει –Πάσχα ήτανε, τι ήτανε– με την κοπέλα του ο άλλος, λέω, πάρ' τον τηλέφωνο να δούμε θα 'ρθει; Γιατί τον παίρνω εγώ και δεν έρχεται. Τον παίρνει τηλέφωνο, θα 'ρθεις να πιούμε καφέ;, λέει θα 'ρθω. (μικρή παύση) Δεν ήρθε. (μικρή παύση) Την άλλη μέρα τον ξαναπήρε πάλι, τίποτα... (Ερώτηση: Του έκανες κάποια πρόταση για δουλειά;)* *Τίποτα, τίποτα. Του λέω, με το θέμα αυτό, λέω, τι θα κάνεις για τη δουλειά;, λέει, θα το ψάξω, λέει, θα, θα δω, λέει. Όπως σου είπα, του λέω πάλι, αν δε θες να πας εκεί, θα βρούμε κάτι άλλο. Μου λέει, 'ντάξει, θα δούμε. Του λέω, θα βγεις το βράδυ, λέω, να πάμε σ' ένα μαγαζί στις Π., λέω, και να το κουβεντιάσουμε πάλι το θέμα. Λέει, 'ντάξει. Ξαναπαίρνω τηλέφωνο το βράδυ, τίποτα...*

(αφηγητής Α) *Όλη μέρα καθόταν στο μπαλκόνι μέχρι το βράδυ μες στο σπίτι του, δεν έβγαινε έξω. Έφερνε μάλλον φαγητό απ' έξω και τις μπίρες μέσα στο σπίτι του... Δεν έβγαινε απ' το σπίτι του καθόλου. Ενώ τον παρασέρναν εκεί κάτι φίλοι. Αυτούς τους γνώριζα εγώ, το παιδί το είχα δει φατσικά εκεί μια δυο φορές. Αλλά κάτι φίλοι εκεί μου λέγανε, βρε του λέγαμε, ξέρω 'γώ, και κάτι ξαδέρφια από 'κει, πάμε έξω σε ένα πάρτι, μια καφετέρια. Δα, χωριό είναι εδώ, πάμε σε μια καφετέρια. Δεν έβγαινε έξω, ενώ παλιά αυτό δε μαζευότανε. Με την έννοια ότι ήτανε φυσιολογικός άνθρωπος, έξω με τα ξενύχτια του, μ' αυτά, και δούλευε μάλιστα σ' όλα αυτά, δούλευε σε μπαράκι. Και ήταν άνθρωπος δηλαδή, δεν ήταν κανέναν μαμούχαλος.*

(αφηγητής Γ) *Τον βγάζανε καμιά φορά έξω, τον πιέζανε και ερχόταν, αλλά ερχόταν με κακά κέφια, και πάλι μέσα στο σπίτι. Λοιπόν, μια δόση ενδιαφέρθηκα κι εγώ, ας πούμε, πάρα πολύ, επειδή έχω επαφές με τα ναυτιλιακά και τα λοιπά, του λέω, πάρ'τον τηλέφωνο, να του πεις να 'ρθει*

εδώ, τον θέλω επειγόντως. Τελικά ήρθε. Κάτσαμε εκεί πέρα σε μια γωνία, μιλήσαμε ας πούμε, λέγαμε έτσι χαζά πράγματα, όχι τίποτα ουσιαστικά. Του λέω, κοίταξε να δεις εγώ έχω καπετάνιο, ο οποίος είναι σε μια εταιρεία... Και μείναμε εκεί. Του λέω, κοίταξε να δεις, του λέω, μη με εκθέσεις στον άνθρωπο, αυτό έγινε σου λέω δυο μέρες πριν. Του λέω, θέλω να ξέρω σίγουρα ότι όντως, γιατί του λέω, αν έρθει κάποιο άλλο παιδάκι και μου ζητήσει, μη χάσει, λέω, το παιδάκι τη δουλειά και ενώ περιμένω να πας εσύ. Θα σου απαντήσω σε δυο μέρες, μου λέει και δεν μου απάντησε ποτέ... Μένοντας στο σπίτι ο Α. πάχυνε αρκετά. Κάποιοι πιστεύουν ότι ήταν και λόγω της «κατάθλιψης». Παράλληλα με το κλείσιμο στο σπίτι απενεργοποίησε τα δύο κινητά του τηλέφωνα θεωρώντας ότι κάποιοι τον παρακολουθούν, τον κυνηγούν και τον απειλούν να τον σκοτώσουν.

(αφηγητής Β) Κάποια, κάποια βράδια που είχε βγει, μου 'λεγε, αυτός λέει για μένα. Γιατί να πει για σένα; του λέω. Πάλι, κάτι λέει για μένα, λέει. Πώς το βγάζεις αυτό το συμπέρασμα; του λέω. Έτσι, μου λέει.

(αφηγητής Α) Ήρθε ένα βράδυ και μου λέει, με παίρνουνε τηλέφωνα και μου λένε θα σε σκοτώσουμε και θα σε κάνουμε και τα λοιπά. Και λέω, ποιος τι γιατί, έχεις κάνει κάτι; Τίποτα με διακίνηση, χρωστάς λεφτά να πάμε να τα δώσουμε; Όχι, τίποτα, δεν έχω πειράξει κανένα δεν, δεν, δεν... το μόνο, λέει, που κάνω είναι ότι ξέρω πολλά πράγματα... Μια άλλη φορά μου λέει, βλέπω παντού αστυνομία, και του ξαναλέω, ρε παιδάκι μου, αυτό;... αυτό; -Όχι, τίποτα. Είναι το διάστημα που κλείνεται στον εαυτό του πλέον και φοβάται να βγει έξω. (Ερώτηση: Τι φοβάται; Τι σου λέει;) Φοβάται ότι τον παρακολουθούν, ότι τον καταδιώκουν, τον κυνηγάνε... Όπου και να πάω νομίζω ότι με παρακολουθούν, νομίζω ότι με απειλούν, ότι με κυνηγούν μάλλον, όχι ότι με απειλούν. (Ερώτηση: Ονόμαζε ποιοι τον απειλούν;) Όχι, όχι. Ονόματα δεν έδωσε ποτέ. (Ερώτηση: Ξέρεις πώς περνούσε τη μέρα του κλεισμένος στο σπίτι;) Όλο το βράδυ ήτανε άπνους, κοιμότανε το πρωί, μέχρι το μεσημέρι-απόγευμα, τι ώρα ξυπνούσε, μετά ξανακοιμόταν πάλι το πρωί. (Ερώτηση: Τι έκανε το βράδυ, που δεν κοιμόταν;) Το βράδυ, από ό,τι μου είπαν, καθότανε στη σκάλα έξω, σαν να περίμενε, σαν να φύλαγε

*σκοπιά... στην κεντρική πόρτα του σπιτιού δηλαδή, καθότανε
κάτω, κάπνιζε.*

Κι ενώ η κατάσταση του Α. επιδεινώνεται καθημερινά, η οικογένεια, οι φίλοι και το συγγενικό περιβάλλον, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, δεν σκέφτονται ή δεν προτείνουν την αναζήτηση βοήθειας από έναν εξειδικευμένο γιατρό.

Κάποια στιγμή ο Α. απουσιάζει από το σπίτι. Οι οικείοι του τον αναζητούν και κάνουν δήλωση εξαφάνισης. Δύο μέρες αργότερα κάποιος τηλεφωνεί στην Αστυνομία και τους ενημερώνει ότι τον βρήκαν απαγχονισμένο σε ένα δένδρο ελιάς σε κοντινή απόσταση από το σπίτι του.

Μετά το τραγικό συμβάν άρχισαν τα ερωτήματα. Γιατί επέλεξε αυτό τον τρόπο και όχι κάποιον άλλο;

*(αφηγητής Δ) Πιστεύω για θέμα του τρόπου ότι... αυτό που θα κάνει
να το πετύχει.*

*Γιατί τώρα να πάρει το αυτοκίνητο και να πέσει απάνω σε μια νταλικά ή
σε έναν γκρεμό, μπορεί να τον αφήσει ανάπηρο. Οπότε θα συνεχίσει να
ζει και θα 'ναι ακόμη πιο άσχημο –π.χ. σε μία καρέκλα ή σε ένα κρεβάτι–,
για τη μάνα του, που θα καθηλωθεί πλέον εκεί, ή για κάποιον άλλον...*

Γιατί επέλεξε αυτό το κτήμα;

*(αφηγητής Β) Από συζητήσεις που κάναμε ξέρεις κ.λπ., λέγαμε ότι πήγε σε
αυτό το σημείο ούτως ώστε να τον βρούμε, να μην τον ψάχνουμε. Γιατί,
αν ήθελε να κρυφτεί, θα είχε επιλέξει κάποιο ρέμα, θα είχε επιλέξει
κάποια χαράδρα 500 ή ενός χιλιομέτρου βάθος. Εε, πήγε λοιπόν, έτσι
πιστεύω και εγώ, ότι μόνο και μόνο για να τον βρούμε. Ή μάλλον για να
τον βρούμε, ε, σ' ένα χώρο που θεωρούσε και δικό του, ότι δίπλα ακριβώς
ήταν το δικό του το χωράφι, όπου δεν μπορούσε να το κάνει αυτό εκεί. Εε,
και πιστεύω και ένα άλλο. Ότι ο Α., απ' τη στιγμή που περνούσε πολλές
ώρες εκεί πέρα, το είχε σκεφτεί πολλές φορές να το κάνει.*

Ο επόμενος αφηγητής έχει άλλη γνώμη.

*(αφηγητής Α) Κατά τη γνώμη μου επέλεξε το κτήμα αυτό, γιατί ήταν το μόνο
σημείο που θα μπορούσε να το μελετήσει, γιατί δεν ήταν καθαρό, δεν
ήταν φωτεινό κτήμα, ήταν δηλαδή... είχε βάτα και από τις δύο πλευρές,*

κατά συνέπεια θα μπορούσε με την ησυχία του... ή εάν το μετάνιωνε, εάν, να μην φαίνονταν ότι υπήρχε μια τριχιά ή τέλος πάντων κάτι που να τον προδώσει.

Γιατί επέλεξε αυτό το κλαδί του δένδρου;

(αφηγητής Γ) Πρέπει να το ήξερε το δέντρο. Γιατί διάλεξε δηλαδή ένα κλαδί το οποίο... εγώ τις γύρισα όλες τις ελιές, λοιπόν διάλεξε ένα κλαδί που σίγουρα το 'χε ξαναδεί, σίγουρα το 'χε ξαναδεί.

Πού βρήκε το σκoinί;

(αφηγητής Β) Το σκoinί, ρωτήσαμε εδώ στα μπακάλικα, δεν ξέρουν. Ε, ίσως να έφυγε και να πήγε σε κάποιο άλλο χωριό ή σε σουπερμάρκετ και να πήρε σκoinί. Πάντως εδώ στα μπακάλικα δεν είχε περάσει. (Ερώτηση: Από το σπίτι, από την αποθήκη;) Ούτε από το σπίτι. Το σκoinί ήτανε καινούργιο, άρα αγοράστηκε πρόσφατα. Δεν ήταν χρησιμοποιημένο.

Πώς έδεσε το σκoinί;

(αστυνομικός Α) Δεν ήταν τριχιά που λέμε, ήταν σκoinί μονό, αυτό που χρησιμοποιούν συνήθως οι αγρότες. Στηρίχθηκε κάπου και μετά το κλότσησε ή πρέπει να το τράβηξε με τα χέρια του; Πάντως ήταν επιμελημένα δεμένο, μελετημένο.

(αστυνομικός Β) (Ερώτηση: Πώς έγινε κατά τη γνώμη σας;) Δεν ήτανε, δεν ήτανε πολύ δύσκολο, ήταν ένα δέντρο με διχάλα. Μπορούσε άνετα να ανέβει, και προεξείχε ένα κλωνάρι εκεί, δηλαδή πάτησε στη διχάλα αυτός, έτσι, κι έπεσε. Τόσο από το έδαφος. 50 πόντους. Ούτε 50 πόντους, τόσο. Ίσα που δεν πάταγε δηλαδή. Είχε κάνει την αγχόνη, το 'χε δέσει απ' το κλωνάρι. Μια απλή θηλιά, μια απλή θηλιά είχε κάνει. Και το παιδάκι μικρό μπορεί να την κάνει. Δεν ήταν σαν αυτά που βλέπουμε στις ειδήσεις εν πάση περιπτώσει. Μια απλή θηλιά, τίποτα.

(αφηγητής Δ) Ο κόμπος ήταν ερασιτεχνικός. Δεν ήξερε και πώς να τον φτιάξεις να πάει ακαριαία. Αυτό γδάρθηκε, υπέφερε, τραβιόταν εκεί επάνω, να, ξανά, το μετάνιωσε, όπως έρχονταν οι διαλείψεις στο μυαλό, κατάλαβες; Ε, βέβαια κι αυτό πάνω στον πόνο του φαίνεται.

Ποια εικόνα εμφανίζει;

(αφηγητής Γ) *Απ' ό, τι μου λέγανε, ήτανε στο πρόσωπο, ήτανε χάλια, δεν ήθελα να τον δω για να μην έχω αυτήν την εικόνα, ήθελα να θυμάμαι τη χαρούμενη εικόνα που είχε.*

(αφηγητής Β) *Ήταν με παραμορφωμένο το πρόσωπό του, παραμορφωμένο εντελώς το πρόσωπό του... είχε φυσαλίδες εδώ από το στόμα, που αργότερα εξηγήθηκαν ότι ήταν στην προσπάθειά του να πάρει αέρα.*

(αφηγητής Δ) *Είδα έναν άνθρωπο κρεμασμένο σε μια ελιά. Με μια θηλιά. Το ύψος, τα πόδια του ήτανε περίπου 50-60 πόντους, κάπου εκεί, κάπου τόσο. Ο οποίος ήτανε σε προχωρημένη... εν πάση περιπτώσει είχε δύο μέρες ο άνθρωπος εκεί πέρα, και ζέστη, ήταν καλοκαίρι... μάλιστα το στόμα του ήταν ανοιχτό και έβγαιναν μυρμήγκια. Κυριολεκτικά γεμάτος στα μυρμήγκια. Κι αυτός μαυρισμένος, η γλώσσα του έξω. Μαυρισμένος, αυτό το μελάνιασμα που παθαίνεις, και το πρόσωπο κι αυτά.*

Μπορούσε και να αποτύχει η απόπειρά του να απαγχονιστεί;

(αφηγητής Β) *Μου έκανε φοβερή εντύπωση η θηλιά που έφτιαξε. Δεν υπήρχε περίπτωση να λυθεί με τίποτα. Δεν υπήρχε περίπτωση να κρεμαστεί και να φύγει η θηλιά. Όχι να κοπεί το σκοινί, να φύγει η θηλιά. Δεν υπήρχε περίπτωση, με τίποτα. Είχε δέσει τόσο καλά, τόσο όμορφα, και τα λοιπά, και ήτανε και ωραία. Ήτανε θηλιά δηλαδή που μπορείς να δεις και σε ταινίες και τα λοιπά, ή πώς φτιάχνουνε, ξέρω 'γώ, στο στρατό σκοινιά. Πού την έμαθε; Μπορεί να την έμαθε στο στρατό;*

Κι ενώ συνεχίζουν να διατυπώνονται ποικίλες απόψεις σχετικά με την επιλογή του τόπου, του τρόπου και του μέσου της αυτοκτονίας, ο αυτόχειρας φωτογραφίζεται από την αρμόδια αστυνομική αρχή, μεταφέρεται στον υπεύθυνο για την περιοχή ιατροδικαστή και ετοιμάζεται η κήδευσή του.

Για να γίνει όμως η κηδεία και κυρίως να είναι νόμιμη η ενέργεια του ιερέα, έπρεπε να καταφέρουν να βρουν κάποιον ειδικό γιατρό για να βεβαιώσει ότι ο Α. είχε «πρόβλημα». Όπως και έγινε. Το «χαρτί» είχε γραμμένη τη διάγνωση: «σύνδρομο κατάθλιψης».

Και στη διάρκεια της κηδείας και μετά από αυτή η τοπική κοινωνία συνέχισε να μιλά για υπεύθυνους και ευθύνες. Με βάση το υλικό από τις συζητήσεις και την επιτόπια εμπειρία μπορούμε να πούμε ότι ευθύνες αποδίδονται τόσο στην οικογένεια όσο και τους συγγενείς, τους γνωστούς και φίλους. Από την πλευρά τους βέβαια οι συγγενείς και οι φίλοι έχουν τη δική τους λογική σχετικά με αυτό που έκαναν, που δεν έκαναν ή που έπρεπε να κάνουν.

Θα παρακολουθήσουμε αυτή την «αλλαγή των αφηγήσεων» και τη μεταφορά ευθυνών» μέσα από τα βασικά επιχειρήματα.

Ένα σημαντικό μέρος των ευθυνών αποδίδεται στα μέλη της οικογένειας και δευτερευόντως στους κοντινούς συγγενείς, επειδή δεν ζήτησαν τη βοήθεια κάποιου ειδικού ή γιατρού, ενώ έβλεπαν την κατάσταση του Α. Ο ίδιος ο Α. φαίνεται ότι ποτέ δεν επισκέφθηκε κάποιον ειδικό ούτε και πήρε κάποια αγωγή, καθώς, όπως έλεγαν στο χωριό «ούτε ήθελε να ακούει για όλα αυτά».

Η μητέρα και η αδελφή του δεν μπορούσαν να δουν ή αρνούσαν να αποδεχτούν τη σοβαρότητα του προβλήματος και να ζητήσουν τη βοήθεια κάποιου ειδικού.

(αφηγήτρια Α) Πολλοί είπαν ότι φταίει. Πολλοί είπαν ότι φταίει αυτή. Η ίδια η μάνα του, γιατί ήταν μες στο σπίτι, έβλεπε ότι το παιδί της, και δεν το έλεγε. Κάτι τέτοια ακουστήκανε.

Από συνομιλητή μας πιθανολογείται ότι αυτή η σχεδόν ανεξήγητη άρνηση της οικογένειας να αποταθεί σε κάποιο σχετικό γιατρό οφείλεται στις επώδυνες εμπειρίες από τις περιπέτειες του πατέρα (επάλληλες επισκέψεις σε ειδικούς ψυχικής υγείας, θεραπείες, φάρμακα, αλλαγή συμπεριφοράς) και ενδεχομένως στον βαθύτερο φόβο κάποιας κληρονομικής επιρροής.

(αφηγητής Γ) Μπορεί να έχει παιχτεί κάτι με την κληρονομικότητα, γιατί η μάνα του και ο πατέρας του είχε μια δόση τρέλας κι αυτός. Κάποια στιγμή κι ο πατέρας του ήταν κι αυτός λίγο... λέει, δεν άταγε και τόσο καλά... υπάρχει κληρονομικότητα σε αυτά τα πράγματα.

Όμως η έμμονη άρνηση για την αξιοποίηση ενός σχετικού γιατρού εκφράστηκε και για άλλα πρόσωπα που ασκούσαν σημαντική επιρροή στην οικογένεια.

(αφηγητής Α) Αυτός ήταν ξύπνιος, ήταν μορφωμένος κι έβλεπε ότι το παιδί μελαγχολούσε, δεν έβγαινε έξω. Δεν μπορούσε να το πάει στο γιατρό; Κάποιος το πρότεινε κι αυτός είπε, μας έλειψε, λέει, να πάμε και στον ψυχίατρο. Δεν τον άφηνε κι αυτόν ο εγωισμός.

Μετά τις σκέψεις για το πόσο η παρέμβαση ενός ειδικού ή γιατρού θα βοηθούσε και θα απέτρεπε την τραγική κατάληξη ακολουθούν άλλες

σκέψεις και υποθέσεις σχετικά με τους πραγματικούς και τους αναμενόμενους ρόλους που έπαιξαν ή θα έπρεπε να παίξουν οι συγγενείς και οι φίλοι.

(αφηγητής Α) (Ερώτηση: *Εσείς ως συγγενής δεν μιλήσατε με τη μητέρα του για το ζήτημα;*) *Εγώ όχι. Είχα την εντύπωση ότι μας απέφευγε κι η μάνα του. (Ερώτηση: Σκέφτεσαι κάτι άλλο;)* *Ναι, ότι όλα αυτά που κάναμε εμείς ήτανε λάθος. Προσωπικά πιστεύω είναι λάθος χειρισμών, χειρισμοί και αυτουνών και από μας.*

(αφηγητής Δ) *Αυτό το παιδί το ξέρω από μικρό, εμείς ήμασταν σα φίλοι κατά κάποιο τρόπο, ας πούμε. Λέω, ρε γαμώτο, αν επέμενα, αν το είχα πάρει χαμπάρι πριν... γιατί δεν τον πιάζα πιο πριν, αλλά δεν το 'ξέρα, δεν το κατανόησα και λιγάκι κατηγορώ τον εαυτό μου κι εγώ, ας πούμε.*

Η ανεργία του Α. και η σχετική οικογενειακή ανέχεια θεωρείται ένας από τους λόγους που απομακρύνθηκε από τους φίλους του –«μας είχε κάνει όλους πέρα»– καθώς και σημαντικό αίτιο του τραγικού τέλους.

(αφηγητής Γ) *Νομίζω η ανέχεια τον σκότωσε. Ανέχεια, δεν είχανε χρήματα στην οικογένεια και τώρα η μάνα του τι να 'χε, τη σύνταξη του πατέρα του. Λοιπόν θα 'βλεπε και τη μάνα του μες στη μαύρη κατάθλιψη μες στο σπίτι, εκεί πέρα δεν είχε παρέες. Η σκέψη των περισσότερων εδώ στο χωριό είναι το θέμα ότι δεν είχε δουλειά και γι' αυτό απελπίστηκε. Δεν υπάρχει τίποτε άλλο, δηλαδή δε βγήκε τίποτα, ότι ξέρεις τι ερωτική απογοήτευση και τα λοιπά, γιατί η ερωτική απογοήτευση... ό,τι ήταν να κάνει, θα το κάνει αμέσως, δε θα περίμενε ένα χρόνο μέσα στο σπίτι κλεισμένος για να πάει να αυτοκτονήσει, νομίζω. Ίσως και το περιβάλλον το οικογενειακό, ίσως να 'βλεπε τη μάνα του ας πούμε.*

Τα σχόλια, οι κριτικές και οι υπαινιγμοί συνεχίζονται.

(αφηγητής Α) (Ερώτηση: *Στο χωριό τι ειπώθηκε μετά τον θάνατό του;*) *Ω καλά! Μίσος, πολύ μίσος. Ο καθένας λέει το μακρύ του και το κοντό του. Άλλος λέει ότι φταίω εγώ, άλλος έλεγε ότι φταίει ο πατέρας του, η μάνα του. Εε, άλλος λέει ότι τον... ε, άκουσα ότι τον πιάσανε και τον κρεμάσανε... γιατί είχαν γίνει κάτι κλοπές εκείνη τη στιγμή... την προηγούμενη μέρα, πριν δυο μέρες... (Ερώτηση: *Περισσότερο ποιον δείχνανε ως υπαίτιο;*) *Τη μάνα του. Δεν το πρόσεξε το παιδί. (Ερώτηση:**

Είπαν κάτι για τον γαμπρό;) Κι αυτός φταίει, κι αυτός φταίει. Ότι αυτός φταίει που ήρθε εδώ. Ναι, και μόνο που ήρθε. Ότι το 'φαγε το παιδί... δεν υπήρχε κάποιο γεγονός δηλαδή, αλλά άμα δε σε χωνεύει ο άλλος, θα το πει.

(αφηγητής Δ) Έπρεπε να το πάνε το παιδί κάπου σε ειδικό, ώστε να μπορέσει σιγά σιγά να επανενταχθεί πάλι στην κοινωνία.

(αφηγητής Α) Ο καθένας αποδίδει την ευθύνη σ' αυτόν που δεν γουστάρει, με την έννοια δηλαδή ότι μπορεί να ρίξει την ευθύνη σε τρίτο βαθμό συγγένειας, επειδή ήταν ο πιο έξυπνος, ο πιο δραστήριος και δεν κινήθηκε. Ο άλλος δεν μπορεί να κατηγορήσει τη μάνα. Ήταν μια γυναίκα της σειράς, του χωριού, και πιθανόν να μην έβλεπε και το πρόβλημα σαν μάνα.

(αφηγήτρια Α) Η μάνα, χάθηκε το παιδί, δεν ενδιαφέρθηκε, παράδειγμα το βράδυ, πού είναι το παιδί. Εξαφανισμένο από το απόγευμα, από το μεσημέρι, από το μεσημέρι έφευγε αυτό, άφησε τα κινητά, τα τσιγάρα, έφυγε. Το βράδυ δεν ανησύχησε να πει, πού είναι; γιατί το 'κανε, φαίνεται, συνέχεια και δεν ανησύχησε. Το πρωί όμως ξημέρωνε του Αγίου Πνεύματος. Αυτή ντύθηκε, πήγε στ' Άγιο Πνεύμα. Να πει, για παράδειγμα, στα ξαδέρφια, στα κουινιάδια εκεί, ο Α. λείπει... πάντως για μένα η μάνα έσφαλε. Πάει ο άντρας της, έπρεπε να πει, έλα δω, παιδί μου, τι θέλεις; Πού θέλεις να πας; Θέλεις να πας πουθενά; Θέλεις τη γυναίκα; Να πας! Πάρε λεφτά και τράβα. Ναι, ναι. Έτσι πρέπει να κάνουν οι γονείς για να κρατήσουν

τα παιδιά τους. Δεν πρόσεξε, δεν πρόσεξε. Είσαι εσύ κλειστός και κοιτάς να τα κλείσεις, τα παιδιά θέλουν κουβέντα... Τι κάνουν οι γονείς για το παιδί, όταν το παιδί δεν πάει το βράδυ στο σπίτι; Ωραία, η ζωή άλλαξε από τη νεολαία, αλλά εσύ τι κάνεις όμως;

Ορισμένες σκέψεις και επιχειρήματα των συνομιλητών μας επικεντρώνονται στη στάση που κράτησε πριν και μετά την αυτοκτονία ο «Αλβανός γαμπρός». Η παρουσία του στην οικογένεια αξιολογήθηκε από τους συγγενείς και φίλους σαν «κάτι το απρόσμενο, όχι το καλύτερο». Αυτή η επιφυλακτική ή και αρνητική στάση προς τον γαμπρό ενισχύθηκε από ορισμένες συμπεριφορές του ίδιου σε κάποια ζητήματα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν σημαντικά, σύμφωνα με τους τοπικούς συμβολικούς κώδικες.

(αφηγητής Α) Σου είπα για τον γαμπρό, εμένα δε μου αρέσει ο γαμπρός. Μπορεί να ήθελε να λείψει από τη μέση ο Α. για να πάρει την περιουσία. Το έβαλα κι αυτό στο μυαλό μου.

Η υποψία αυτή στην τοπική κοινωνία βρήκε μερικά στηρίγματα. Σύμφωνα με όσα κυκλοφόρησαν, κάποια στιγμή έθεσε ζητήματα σχετικά με το μοίρασμα της περιουσίας.

Σε άλλη στιγμή ο γαμπρός, βλέποντας την κατάσταση, απείλησε να χαστουκίσει τον Α. με σκοπό να «συνέλθει».

(αφηγητής Α) Είπε, λένε, ο γαμπρός στην αδελφή του, ο Α. θέλει δυο τρία κατακέφαλα για να στρώσει. Μπορεί και άλλες φορές να τον φώναζε, ίσως να του έλεγε, κάνε αυτό, και να το έλεγε με κάποιο αυστηρό τρόπο. Σαν διαταγή. Και μπορεί και αυτά να τον επηρέασαν.

(αφηγητής Δ) (Ερώτηση: Εσύ πού αποδίδεις αυτό που ακούστηκε;) Το έπαιζε άντρας και στρατιωτικός και όλοι μάλλον τον ακούγανε.

Ιδιαίτερη θέση στις σκέψεις και στα επιχειρήματα των συνομιλητών μας κατέχουν το «βάρος» και η «ντροπή» που ένιωθε ο Α. σε σχέση με την οικογένεια και τους φίλους. Οι περιορισμένοι πόροι της οικογένειας, η ανεργία καθώς και επάλληλα «ατυχήματα» αύξησαν στον Α. την αίσθηση ότι συχνά στηρίζεται στη βοήθεια των άλλων (μητέρα, αδελφή, φίλοι) και ότι αυτή η βοήθεια μπορεί να είναι και ένα είδος οίκτου.

(αφηγητής Β) Έκανε, έτσι να το πούμε με χοντρά γράμματα, έκανε τη μια γκάφα μετά την άλλη. Για την γκάφα με τα πρόβατα η αδελφή του λένε ότι απέσυρε λεφτά από το μηχάνημα για να πληρώσει όλα αυτά. Μήπως αυτό τους ενοχλούσε πάρα πολύ;... ε, δεχότανε να πάει ο γαμπρός του να πάρει τα χρήματα τα δικά του ή η αδερφή του, να πάρουν χρήματα δικά τους να τον βοηθήσουν;... δεν το δεχότανε. Αλλά τελικά αυτοί βγάλανε απ' το μηχάνημα χρήματα και τα δώσανε στον άνθρωπο με τα πρόβατα.

(αφηγητής Α) Ένιωθε ότι γινόταν βάρος σ' εμένα που θα τον πάρω, ξέρω 'γώ και θα του πω, έλα, πάμε να πιούμε έναν καφέ και θα τον πληρώσω εγώ, ή θα σε κεράσω. Δεν το έλεγα ποτέ, έλα πάμε και θα σε κεράσω. Το 'ξερε από μόνος του. Μπορεί να ένιωθε βάρος, σε όλους... προσπαθούσαμε να τον στηρίξουμε, να τον βοηθήσουμε, από καλή θέληση κι όχι από λύπηση.

Το αίσθημα της εξάρτησης από τους άλλους και της λύπησης γίνεται πιο επώδυνο, όταν μετά τον θάνατο του πατέρα του ο Α. γίνεται ή πρέπει να γίνει ο διάδοχος, δηλαδή αυτός που θα αναλάβει τις «ευθύνες της οικογένειας».

(αφηγητής Γ) *Τον επηρέασε ο θάνατος του πατέρα του, ένιωσε ότι τώρα αναλαμβάνω ευθύνες, ευθύνες του σπιτιού, και όταν αυτό το ένιωθε ένα εικοσάχρονο παιδάκι, φαντάζομαι ότι αυτό είναι μεγαλύτερη πίεση...*

(αφηγητής Β) *Πιέστηκε ψυχικά, αλλιώς ήταν μαθημένος μέχρι ένα χρονικό σημείο, μετά συντέλεσε και ο θάνατος του πατέρα του, δηλαδή τα βάρη της οικογένειας. Δε φαντάζομαι να του είπε η μάνα του, τράβα βγες έξω να κάνεις μεροκάματο, να φέρεις ψωμί να φάμε, αλλά ίσως τα ένιωθε μέσα στο κεφάλι του, όλα αυτά τον ώθησαν εκεί πέρα.*

Οι συνομιλητές μας, μαζί με τις σκέψεις ότι ο Α. ένιωθε «βάρους στους άλλους», αναφέρουν και κάποιες ενδείξεις ότι ήταν πράγματι βάρους στους οικείους του και ότι ο θάνατός του ήταν ένα είδος «ξεφορτώματος ενός βάρους».

(αφηγητής Δ) *Δεν ξέρω αν ήτανε ο χαρακτήρας αυτής της γυναίκας έτσι, αλλά δείχνει ότι, ε, δεν πέθανε το παιδί της, πέθανε ξάδερφός της. Ε, μάλλον, το ότι... δεν την πήρε τόσο από κάτω. Δεν μπορώ να πω ότι ήτανε τόσο δυνατή ώστε να πει ότι 'ντάξει, έγινε ό,τι έγινε, προχωράμε. Η ζωή συνεχίζεται, αλλά δε μου δείχνει την εικόνα της μάνας δηλαδή που έχασε το παιδί της.*

(αφηγήτρια Α) *Η αδελφή του δε φαινότανε ως άνθρωπος που έχασε τον αδερφό της. Να ήταν τόσο δυνατός χαρακτήρας; Δε νομίζω. Την επόμενη μέρα ας πούμε από την κηδεία βγήκε στην αγορά, πήγε να τακτοποιήσει κάποιες υποθέσεις, που μπορούσε άνετα να τα αφήσει να τα κάνει την άλλη βδομάδα. Μέσα απ' αυτά, από τις κινήσεις της, έτσι που μου περνάει από το μυαλό, ίσως να νιώθει ότι έφυγε ένα βάρος.*

Όταν οι οικείοι κλήθηκαν να καταθέσουν στην αστυνομία, προσπάθησαν να παρουσιάσουν μια άλλη εικόνα της οικογένειας και να αποδώσουν σε άλλους τα αίτια της αυτοκτονίας του Α.

(αστυνομικός Α) Στην κατάθεσή τους δεν είπαν τίποτα για την προηγούμενη ψυχική διαταραχή του πατέρα. Αντίθετα, είπαν ότι ήταν άνθρωπος του γλεντιού, ένας τέτοιος άνθρωπος... (Ερώτηση: Ποιον θεώρησαν ως υπεύθυνο;) Παρόλο που η κατάθεση ήταν δυο σελίδες και τη ρώταγα, και τη ρώταγα, το μόνο ενδιαφέρον ήταν να πει, αυτή, η άλλη κοπέλα φταίει. Είπαν, κατά τη δήλωσή τους, ότι υπάρχει μια κοπέλα, είχε μια κοπέλα, τα χαλάσανε, από τότε έπεσε λέει σε λίγο μελαγχολία, ε, τώρα τελευταία λέει ήταν στον κόσμο του τελείως. (Ερώτηση: Νομίζετε ότι έχει κάποια βάση αυτός ο ισχυρισμός;) Δε νομίζω, γιατί όταν καλέσαμε την κοπέλα να καταθέσει, είπε ότι ήταν μια απλή γνωριμία, ότι δεν είχε προχωρήσει τίποτα, μόνο εκεί που δουλεύανε παρέα λέγανε ένα καλημέρα, ένα χαίρεται, τίποτ' άλλο.

Την προσπάθεια συνεχούς απόδοσης ευθυνών στην «άλλη κοπέλα» επιβεβαιώνει και ένας συνομιλητής μας. Παρά την άρνηση, την υποτίμηση ή την αντιστροφή της πραγματικότητας, τη λύπη και το πένθος, οι διάφορες μορφές κοινωνικού στιγματισμού ρύθμιζαν σημαντικό μέρος της καθημερινής τους ζωής. Μετά τον θάνατο του Α. η μητέρα του «κλείστηκε μέσα... δεν ξαναπήγε πουθενά... ούτε στην εκκλησία» είτε γιατί θεωρεί ότι ήταν η «αιτία και ντρέπεται τον κόσμο» είτε «για να αποφύγει τις ευθύνες». Μάλιστα, τελικά εγκατέλειψε το χωριό και πήγε να ζήσει με την κόρη και τον γαμπρό της. Δεν έλειψαν βέβαια και οι παθολογικές επιπτώσεις της αυτοκτονίας ειδικότερα σε αυτούς που είδαν το πτώμα του αυτόχειρα να αιωρείται στο κλαδί του δένδρου.

(αφηγητής Δ) Από τότε που είδα αυτή την εικόνα, πέρασαν ένα εκατομμύριο σκέψεις από το μυαλό μου. Όπου και να πάω σκέφτομαι συνέχεια τον Α. Κάθε μέρα σκέφτομαι το τι θα μπορούσα να είχα κάνει... όλο αυτό σκέφτομαι... (Ερώτηση: Βλέπεις κάποιες συγκεκριμένες εικόνες;) Φοβάμαι, τα πάντα φοβάμαι. Φοβάμαι. Τα πάντα. Φοβάμαι για τα παιδιά μου. Μετράω τα παιδιά να δω αν είναι εκεί, φοβάμαι τα πάντα. Φοβάμαι, φοβάμαι το σκοτάδι. Φοβάμαι. Τότε που ήταν φρέσκο το γεγονός δεν έβγαίνα καν έξω από το σπίτι μου. Είχα και κλειστά παράθυρα... (Ερώτηση: Κοιμάσαι καλά ή ξυπνάς;) Δεν κοιμάμαι... εγώ έχω χρόνια να κοιμηθώ καλά... (Ερώτηση: Τώρα,

μετά από τόσο καιρό, τι νιώθεις;») Νομίζω ότι έρχεται από πίσω μου, μια φορά και λέω δεν υπήρχε περίπτωση, δεν τίθεται θέμα να τον δεις... (Ερώτηση: Τους φόβους σου αυτούς τους έχεις συζητήσει με κάποιον;) Όχι με κανένα, με κανένα, γιατί φοβάμαι, ντρέπομαι. Είμαι ολόκληρος άντρας και λέω.

Ερμηνευτική Σύνοψη

Ο Α. ενηλικιώνεται ως άνδρας, «μοναχογιός» και διάδοχος με βάση το αγροτικό έθος, σε μια εποχή που το έθος αυτό γίνεται όλο και πιο αναποτελεσματικό (κρίση και «τέλος του καπνού»). Οι δυνατότητες «φυγής» περιορίζονται (υποαπασχόληση και ανεργία στα κοντινά αστικά κέντρα), η δεδομένη εκπαίδευση δεν κρίνεται επαρκής για τις νέες αγορές εργασίας (έλλειψη γνώσεων, δυσκολίες εξειδίκευσης) και η τοπική γαμήλια αγορά γίνεται λιγότερο «ομογαμική» (φυγή γυναικών, νέα κριτήρια επιλογής συζύγου).

Στις νέες αυτές πραγματικότητες και τα όρια ο Α. γίνεται ιδιαίτερα εύθραυστος, καθώς φέρνει έντονα τα προσωπικά βιώματα αλλά και τις λιγότερο ορατές μορφές κοινωνικού στιγματισμού που συνεπάγονται αρχικά οι ασθένειες, οι θάνατοι και οι ψυχικές διαταραχές που συνέβησαν στην οικογένεια και στη συνέχεια οι δικές του «παραβατικές» συμπεριφορές (απουσία άδειας οδήγησης, ατυχήματα, τραυματισμοί, δικαστικές εκκρεμότητες). Επιβαρυντικές ήταν και οι ειδικότερες μορφές «ντροπής» και «βάρους στους άλλους» (λόγω της ανεργίας και των οικονομικών δυσκολιών της οικογένειας) αλλά και η σταδιακή του «υποκατάσταση» σε βασικούς συμβολικούς άξονες (φροντίδα σπιτιού και κτημάτων) από τον «Αλβανό γαμπρό» του. Με άλλα λόγια ο Α. δεν μπορεί να «μείνει στη γεωργία και την περιοχή» (να γίνει διάδοχος), δεν μπορεί να «φύγει στην πόλη» (όπου είναι απαραίτητες νέες γνώσεις, ή θα χρειαστεί να ασκήσει μια εργασία διαφορετική από ό,τι στο χωριό), αλλά ούτε και μπορεί να αναγνωριστεί και να διακριθεί για κάποιες άλλες ικανότητες ή δεξιότητές του (λόγω της ανεργίας, του στιγματισμού και των ατυχημάτων).

Από την άποψη αυτή η αυτοκτονία του αθροίζει, συνοψίζει, συνθέτει και εκφράζει σημαντικό μέρος από τις (διαγενεακές) στρατηγικές της κοινωνικής αναπαραγωγής, που δομικά άλλαξαν, και τα «γονεϊκά σχέδια», που σταδιακά έγιναν ανίσχυρα, αντιφατικά και έπαψαν να ανταποκρίνονται στα σύγχρονα δεδομένα.

Ίσως η αυτοκτονία να είχε αποφευχθεί, εάν ο ίδιος και κυρίως το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον αποδέχονταν έγκαιρα την ανάγκη να καταφύγουν σε έναν ειδικό της ψυχικής υγείας. Όμως και αυτό το ενδεχόμενο φαίνεται λιγότερο πιθανό αν ληφθεί υπόψη ότι αυτή η «καθυστέρηση» και η «άρνηση του γιατρού» αποτελεί μία από τις συνέπειες του φόβου του κοινωνικού στιγματισμού, που με τη σειρά του

έχει τις ρίζες του σε συμβολικά συστήματα, τα οποία συνήθως δεν γνωρίζουν, δεν μπορούν ή δεν θέλουν να μάθουν τους νέους μετασχηματισμούς και τα νέα κοινωνικά «περάσματα».
Ο Α. κατέληξε να μην είναι απαραίτητος, να δημιουργεί διαρκώς προβλήματα, να περισσεύει, να γίνεται ένα πραγματικό «βάρος» στον εαυτό του και τους οικείους του.

4.2.β. Ο «σώγαμπρος»

Η οικογένεια του Α. περιγράφεται ως μια «ήσυχη», «ηθική» και «καλή οικογένεια», αφοσιωμένη στις αγροτικές της εργασίες και χωρίς οικονομικά προβλήματα. Ο πατέρας του θεωρείται, επίσης, ένας «καλός» και «ήσυχος» άνθρωπος, με κάποιες όμως «ιδιορρυθμίες» κυρίως λόγω της εμμονής του σε κάποια ζητήματα: *«Σε κάτι, κάτι που θα έλεγε, στράβωνε και κόλλαγε, δηλαδή μπορεί να του έλεγες μια εναλλακτική λύση για ένα θέμα, ότι, ρε παιδί μου, έτσι είναι τα πράγματα, έτσι, έτσι· όχι, αυτός εκεί, είναι αλλιώς»*. Η μητέρα του Α. περιγράφεται επίσης ως μια «καλή γυναίκα», η οποία όμως κάποια στιγμή αρρώστησε βαριά και, αφού ταλαιπωρήθηκε πολύ και για πολλά χρόνια, περίπου δέκα, «παλεύοντας» σε νοσοκομεία, τελικά πέθανε.

Ο Α. στη διάρκεια του σχολείου ήταν επίσης ένα «καλό», «λιγομίλητο παιδί», και αποφοίτησε από το Τεχνικό και Επαγγελματικό Λύκειο επιδιώκοντας «να πάρει το χαρτί». Από τον πατέρα του είχε κληρονομήσει τα «κολλήματα», αφού, όπως έλεγε ένας φίλος του, *«ό,τι έλεγε θα το υπερασπιζότανε μέχρι τέλος, να πούμε. Ενώ είχες εναλλακτικές λύσεις για κάτι, του 'λεγες, Ρε φίλε, αυτό το πράγμα δεν είναι έτσι, είναι έτσι. Αυτός προσπαθούσε με ποικίλους τρόπους να το φέρει, να σ' το φέρει, να σ' το φέρει, να σ' το φέρει, να σ' το παρουσιάσει, όπως θέλει αυτός. Κόλλαγε, κατάλαβες, εκεί πέρα»*. Τον ενδιέφεραν ιδιαίτερα οι γυναίκες, *«το 'ψαχνε πολύ το θέμα από τότε, ήτανε γυναικάς»*, και είχε σχέσεις με διάφορες κοπέλες.

Μετά το τέλος του Λυκείου και μέχρι να πάει φαντάρος ο Α. δούλεψε σερβιτόρος σε ένα μαγαζί της περιοχής. Με το αφεντικό του μετά έγινε κουμπάρος. Σε ό,τι αφορά τη στρατιωτική θητεία ο Α. επέλεξε να πάει στα ΛΟΚ, παρά τις προσπάθειες των φίλων του να τον αποτρέψουν λόγω των δυσκολιών του συγκεκριμένου στρατιωτικού σώματος, γιατί «είχε τρέλα», και μάλιστα δεν φαινόταν να είχε μετανιώσει για την επιλογή του.

Πολιτικά η οικογένειά του και ο Α. ανήκαν στη Νέα Δημοκρατία, χωρίς να έχουν ακραίες θέσεις και χωρίς να ασχολούνται πολύ. Ακόμα και όταν κατέβηκε υποψήφιος στις εκλογές με έναν συνδυασμό της Νέας Δημοκρατίας, το έκανε περισσότερο γιατί τον «πίεσανε». Γι' αυτό και «δεν το πήρε και στα σοβαρά, για το καλαμπούρι». Μετά την αποτυχία

της παράταξης στις εκλογές, ο Α. δεν ασχολήθηκε ξανά με τα πολιτικά δρώμενα. Ο Α. είχε καλές σχέσεις με την εκκλησία.

(αφηγητής Β) *Πήγαινε πολλές φορές ξημερώματα, θα πήγαινε στην εκκλησία ν' ανάψει ένα κεράκι, πίστευε, εκκλησιαζότανε, εντάξει αυτά, νήστευε και κοινωνούσε κι όλα αυτά.*

Παράλληλα δεν έπινε, δεν κάπνιζε, δεν έπαιζε χαρτιά, δεν ήταν φανατικός κυνηγός και έκανε αθλητισμό.

(αφηγητής Β) (Ερώτηση: *Κάπνιζε, έπινε;*) *Μπα, δεν είχε τέτοια προβλήματα, δεν κάπνιζε ποτέ, μόνο καμιά φορά να πούμε πίναμε κάνα ποτήρι παραπάνω, ναι, αλλά επί καθημερινής βάσης, όχι, ποτέ, ποτέ, ποτέ... Έτρεχε, πήγαινε περπάταγε... εγώ έκανα τα τσιγάρα μου, τα ποτά μου κ.λπ. Ο Α. δεν είχε καμία σχέση με αυτά. Ούτε πιάματα, ούτε ουσίες, δεν το συζητάμε αλλά ούτε καν τα απλά... (Ερώτηση: *Έπαιζε χαρτιά;*) Όχι. (Ερώτηση: *Κυνηγούσε;*) Κυνηγός ήτανε, αλλά δεν είχε ασχοληθεί ποτέ με την έννοια φανατικός... Κυνηγούσε με άδεια κανονικά... Πήγαινε εδώ γύρω, ήταν κυνηγός της πλάκας δηλαδή. (Ερώτηση: *Ο πατέρας του ήταν κυνηγός;*) Όχι, καμία σχέση. (Ερώτηση: *Για ποιο λόγο είχε την караμπίνα;*) Δεν ξέρω αν την είχε, δεν μπορώ να το γνωρίζω. Δεν ξέρω αν την είχε από παλιά ο πατέρας του ή την έπαιρνε ο Α... στο όνομα του πατέρα του... δεν ξέρω, αυτό δεν το γνωρίζω... κυνηγούσε έτσι της πλάκας, πήγαινε κάνα μεσημέρι, δύο, κάνα πρωί αν δεν είχε δουλειά, πεταγόταν... Άντε πάμε μια βόλτα, έτσι για να περπατάει, γιατί του άρεσε να περπατάει...*

Μετά το τέλος της στρατιωτικής θητείας ο Α. δεν έμεινε στο χωριό και στις αγροτικές εργασίες των γονιών, αλλά άνοιξε μαζί με έναν φίλο του μια καφετέρια στην πλατεία μιας πολύ κοντινής επαρχιακής πόλης. Η καφετέρια από την αρχή απέκτησε καλό όνομα και είχε πελατεία. Ανάμεσα στους σπάνιους θαμώνες του μαγαζιού ήταν και μια μαθήτρια της τρίτης Λυκείου, η Μ., η οποία αργότερα θα γινόταν σύζυγος του Α. Όταν γνώρισε τη Μ., ο Α. έφυγε για την Αθήνα και δούλεψε συστημένος για περίπου τρία χρόνια οδηγός σε μια εταιρεία, σε μια πολύ καλή δουλειά. Τα χρήματα ήταν ικανοποιητικά, το ωράριο καλό, όπως και οι σχέσεις με τους ιδιοκτήτες και τους συναδέλφους του.

Όσο εργαζόταν στην Αθήνα, ο Α. επισκεπτόταν συχνά την περιοχή του για να βλέπει τους γονείς του και τη Μ. Μετά από ένα διάστημα όμως οι συνεχείς αυτές μετακινήσεις τον κούρασαν και αποφάσισε να επιστρέψει στην περιοχή του, να αγοράσει ένα δικό του μικρό φορτηγό και να γίνει πλασιέ και έμπορος οικιακού εξοπλισμού με ακτίνα δράσης του σε όλο σχεδόν τον νομό. Παράλληλα αποφάσισε να «επισημοποιήσει» τη σχέση τους, δηλαδή να «ζητήσει» σε γάμο τη Μ. από τους γονείς της. Πρώτα απ' όλα υπήρχε η περίπτωση η Μ. να φύγει μακριά για να σπουδάσει στο πανεπιστήμιο, κάτι που ο Α. δεν επιθυμούσε να συμβεί. Επιπλέον, οι γονείς της είχαν αρχίσει να μαθαίνουν για τη σχέση της με τον Α. Η Μ., ένας «πολύ σφιχτός» άνθρωπος, «εξαρτιόταν» πολύ από τους γονείς της και «φοβόταν».

Εκτός των άλλων, ο πατέρας της μπορεί να είχε αντιρρήσεις για τον γάμο, και γιατί η κόρη του ήταν μικρή σε ηλικία και γιατί λόγω του γάμου δεν θα είχε την ευκαιρία να σπουδάσει· κάτι για το οποίο θεωρούσε ότι αργότερα η κόρη του θα μπορούσε να τον κατηγορήσει. Εικάζουν ότι τελικά δέχθηκε τον γάμο, γιατί τον θεωρούσε προτιμότερο από μια μυστική σχέση, που θα επέφερε «αρνητικά σχόλια από κάποια στόματα», «ρεζίλια».

(αφηγητής Α) Μετά η μάνα του, ο πατέρας του ήρθαν να ζητήσουν την κοπέλα· τα κλασικά, ανθοδέσμες και λουλούδια. Από 'κει και πέρα πλέον έβγαίνε επίσημα, και μετά από λίγο καιρό αρραβωνιαστήκανε.

Η επισημοποίηση της σχέσης, ο αρραβώνας και στη συνέχεια ο γάμος έφεραν στο προσκήνιο ένα σημαντικό ζήτημα: Το ζευγάρι θα μείνει στο πατρικό στο χωριό του Α., που είναι πολύ κοντά στην πόλη, θα χτίσει νέο σπίτι σε οικόπεδο του Α., που βρίσκεται στο χωριό, ή θα ενοικιάσει σπίτι στην πόλη;

Η Μ. από την πρώτη στιγμή φαίνεται να αρνείται να ζήσει στο χωριό με τους γονείς του Α. στο πατρικό του ή να χτίσουν εκεί ένα δικό τους σπίτι και επιμένει να ενοικιάσουν ένα διαμέρισμα στην πόλη. Σε αυτή την απόφαση φαίνεται να την επηρέασαν και οι γονείς της, που την ήθελαν κοντά τους («να 'μαστε μαζί»), αλλά ήταν και η δική της επιθυμία «να κόψει εντελώς από το χωριό». Η άρνηση της Μ. είχε ως αποτέλεσμα να πεισθεί και ο Α. ότι η πόλη θα ήταν καλύτερη από το χωριό για τα παιδιά και το σχολείο, και ενοικιάζουν ένα διαμέρισμα στο οποίο θα μείνουν τέσσερα περίπου χρόνια.

Σε αυτό το διαμέρισμα γεννιέται και το πρώτο τους παιδί.

Ο Α. συνεχίζει να εμπορεύεται οικιακό εξοπλισμό, αγοράζει ένα καλύτερο φορτηγό για τη δουλειά του και, όταν υπάρχει ανάγκη, βοηθάει τον πατέρα του στις αγροτικές εργασίες. Στη συνέχεια, χωρίς να

εγκαταλείπει το εμπόριο, αγοράζει μαζί με έναν ξάδελφό του μια καφετέρια στην κεντρική πλατεία της πόλης κατανέμοντας με πνεύμα συνεργασίας τα ωράρια και τις άλλες υποχρεώσεις του μαγαζιού. Όπως λένε: «Είχαν πολύ καλές σχέσεις, ο ένας πρώι ο άλλος απόγευμα, εξυπηρετούνταν μεταξύ τους... είχαν άψογες σχέσεις». Το μικρό δάνειο που χρειάστηκε να πάρει ο Α. το ξεχρέωσε πολύ γρήγορα, γιατί το μαγαζί και οι άλλες δουλειές του πήγαιναν καλά. Εξάλλου, ο Α. ήταν πολύ καλός και με τους πελάτες της καφετέριας «και με τον κόσμο, δημόσιες σχέσεις, ανοιχτός δηλαδή, ούτε... τίποτα, μια χαρά όλα». Στην πόλη, όπου έμεναν, όπως προαναφέρθηκε, οι γονείς της Μ., της είχαν δώσει τον «αέρα του σπιτιού» με σκοπό να τη βοηθήσουν να χτίσει ένα δικό της σπίτι. Πράγματι, με τη βοήθεια του πατέρα της Μ. και με κάποιο μικρό δάνειο, το σπίτι αυτό ολοκληρώθηκε μέσα σε λίγους μήνες και γράφτηκε στο όνομα της Μ. Στο σπίτι αυτό μετακομίζει το ζευγάρι μαζί με τα δύο τους παιδιά. Για τις σχέσεις του Α. με τους γονείς της Μ. οι γνώμες διίστανται.

(αφηγητής Α) (Ερώτηση: *Οι σχέσεις του με τα πεθερικά πώς ήταν;*)
Πολύ καλές. Φυλάνε τα παιδιά. Σε ένα πιάτο τρώγανε. Και τις περισσότερες φορές μαγειρεύε από κάτω η πεθερά του, κράταγε τα παιδιά, βοήθαγε τη Μ.

Σύμφωνα με άλλον αφηγητή μας, οι καταστάσεις στο «σπίτι της Μ.» παρουσιάζονται λίγο διαφορετικά, και μάλιστα λέγεται ότι υπήρχαν συχνές παρεμβάσεις από τους γονείς της.

(αφηγητής Β) *Ο Α. ήταν ένας άνθρωπος ο οποίος, και προβλήματα να είχε, δεν τα 'δειχνε προς τα έξω. Προσπαθούσε να τα φέρνει ότι είναι όλα ρόδινα, ότι είναι καλά. Και στη σχέση τους, όλους και τα λοιπά και τα λοιπά, κι ας γίνεται πίσω μιλάμε πόλεμος... (Ερώτηση: *Εσύ αυτόν τον πόλεμο τον μυριζόσουν;*)
Φαινόταν ότι, ρε παιδί μου, σε κάποιο σημείο, ότι δέχεται πιέσεις, ότι βάζουν το λόγο τους οι άλλοι για θέματα δηλαδή που αφορούν τα παιδιά, έτσι. Δηλαδή μη φανταστείς ότι τους βάζουν να τσακωθούν και τα λοιπά, για το σπίτι... Να το κάνουμε έτσι, να το κάνουμε αλλιώς, να κάνουμε εκείνο, να κάνουμε το άλλο.*

Σταδιακά ο Α. αποξενώνεται από το νέο σπίτι και καταλήγει να νιώθει μια τάση διαρκούς φυγής.

(αφηγητής Β) (Ερώτηση: Όταν το σπίτι τέλειωσε κι εσύ τον επισκέφθηκες, πώς ένιωσες, ποια ήταν η σχέση του Α. με αυτό το σπίτι;) Ένιωθα ότι το σπίτι φτιάχτηκε, αλλά αυτός δεν ήταν εκεί, δε νομίζω ότι τον γέμιζε το σπίτι. Μπορεί να μην τον γέμιζε η φάση, αυτό που βίωνε μες στο σπίτι, παρεμβάσεις από τους άλλους, από κάτω... (Ερώτηση: Σου ανέφερε ποτέ κάποιο επεισόδιο;) Να, μου έλεγε ότι για την παραμικρή αγορά πηγαίνουν όλοι μαζί, δηλαδή σαν να μην του επέτρεπαν να πάρει τίποτα. Μια μέρα μου λέει, πάει η Μ. με τον πεθερό μου να πάρουνε πλακάκια. Και γιατί δεν πας κι εσύ, του λέω, δικό σου δεν είναι το σπίτι; Εσύ δεν είσαι, δικό σου το σπίτι δεν είναι, εσύ θα πας να διαλέξεις ό,τι γουστάρεις, θα κρεμάσεις μέσα ό,τι γουστάρεις, ό,τι θες, παπάδες θα κρεμάσεις μες στο σπίτι, άμα γουστάρεις εσύ, είναι δικό σου... Όμως αυτός δεν το 'νιωθε δικό του. Γι' αυτό σου λέω, δεν μπορεί ένας άνθρωπος που δουλεύει απ' το πρωί, απ' τις 5 η ώρα μέχρι τις 3 η ώρα το μεσημέρι σερί να πάει στο σπίτι, να βάλει τα... τα σορτς και τις παντόφλες και να σηκώνεται να φεύγει. Ένας άνθρωπος θέλει να πάει να ξαπλώσει, να κοιμηθεί, να τον γεμίζει, να τον τραβάει το σπίτι να μένει μέσα. Αυτόν δεν τον τραβούσε, δεν περνούσε καλά. Αλλά γι' αυτά δενμίλαγε ποτέ, δεν τα 'λεγε ο Α. αυτά τα πράματα, δεν ήθελε, προσπαθούσε να τα βλέπει όλα ρόδινα, ότι κυλάνε όλα νορμάλ, ήσυχα, καλά. Δεν το 'λεγε σε κανέναν αυτό το πράμα. Δηλαδή είχε ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα με το σπίτι του και δεν το έλεγε, δεν άντεχε να το πει.

Το γεγονός ότι ο Α. δεν έμεινε μαζί με τους γονείς του στο χωριό αλλά και δεν έχτισε «στο δικό του οικόπεδο» ενόχλησε φανερά τον πατέρα του, «του κακοφάνηκε... δυσανασχέτησε», καθώς περίμενε, στο όνομα της «διαδοχής και της συνέχειας», να «αναλάβει το πατρικό σπίτι» και όχι να τους «εγκαταλείψει», να δανειστεί χρήματα για να χτίσει αλλού. Και μάλιστα στο σπίτι της συζύγου του, κάτι που τον καθιστούσε «σώγαμπρο».

Την επιλογή να έχει ή να μη χτίσει το «δικό του σπίτι» την επέκριναν ρητά και μερικοί στενοί του φίλοι, επισημαίνοντάς του τη σχέση «εξάρτησης» που θα δημιουργούσε με τα πεθερικά του.

Παρά το γεγονός ότι ο Α. προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τις επικρίσεις των γονιών και των φίλων του για το ότι «έμεινε σε ξένο σπίτι, ενώ μπορούσε να έχει το δικό του», ορισμένα τυχαία συμβάντα του ενίσχυσαν όχι μόνο τα αισθήματα της ξενότητας και της φυγής αλλά και

αυτά της οργής. Σύμφωνα με τον αφηγητή μας, κάποια μέρα ο Α. άκουσε μια προσβλητική συζήτηση σε βάρος του πατέρα του.

(αφηγητής Β) *Τον στενοχωρούσανε όλο και περισσότερα πράγματα, ρε παιδί μου. Από ένα διάστημα και μετά, τα πεθερικά του γενικά είχαν κάνει ένα πηγαδάκι... επειδή ο πατέρας του Α. ερχόταν στο σπίτι, δε γούσταραν, δεν τον ήθελαν εκεί, πράγμα το οποίο ο Α. το 'χε πάρει γραμμή. Και συγκεκριμένα μια φορά είχε πάει ο Α. στο σπίτι να κάνει μια δουλειά κι ήταν ο πατέρας του από κάτω, στο σπίτι, στα συμπεθέρια, απ' έξω, στο προαύλιο. Κι ήτανε κι η Μ. εκεί, ήτανε και οι γονείς της Μ., και με λίγα λόγια ρε παιδί μου σαν να τον ψιλοειρωνεύοντουσαν, φιλοτέτοιο. Ο Α. είχε πάει πίσω απ' τη γωνιά, τα άκουγε όλα. (Ερώτηση: Ειρωνεύονταν τον πατέρα του;) Τον πατέρα, ναι. Δεν τον γούσταραν, δεν τον θέλανε, ξέρεις. Και αυτή τη συζήτηση ο Α. κάπως την ηχογράφησε... Εν τω μεταξύ, μόλις γύρισε στο σπίτι ο Α. αρχίζει μια μανούρα με τη Μ., της λέει, καλά, οι δικοί σου μπορεί να μη σέβονται τον πατέρα μου, δεν ξέρω τι, τουλάχιστον εσύ, λέει, έπρεπε να πάρεις θέση, έπρεπε να πάρεις θέση και να τον υπερασπιστείς και να μην αφήσεις να γίνει αυτό το πράγμα που γίνεται. Από τότε ο Α. στράβωσε πολύ, αγρίεψε να πούμε μ' αυτούς εκεί πέρα... Σκέψου ρε φίλε ότι ο πατέρας του Α. πήρε αυτοκίνητο της Μ. και πάντα ερχόταν με τα χέρια γεμάτα.*

Οι συνομιλητές μας απορούν και με το ζήτημα των ονομάτων που ο Α. επέλεξε για τα παιδιά του. Συγκεκριμένα, έδωσε στην κόρη του το όνομα του πατέρα του και στον γιο του έδωσε το όνομα της μητέρας του, δηλαδή αντίστροφα από ό,τι συνηθίζεται.

Στο δεύτερο παιδί, το αγόρι, η κουμπάρα είναι μία φίλη της Μ. που εργάζεται ως γραμματέας στο γραφείο ιδιώτη ιατρού μιας άλλης πόλης του νομού, στην οποία ενοικιάζει και ένα μικρό διαμέρισμα. Μετά τα βαφτίσια η σχέση τους γίνεται πιο στενή.

(αφηγητής Α) *Μετά την κουμπαριά ήτανε στο σπίτι μέρα νύχτα, μαζί βγαίνανε εκεί, κάθε μέρα στην πλατεία και μαζί πηγαίνανε.*

Σε ό, τι αφορά τον χαρακτήρα της, η κουμπάρα περιγράφεται ως «κλειστή και πονηρή», «απόμακρη, μοβόρα και κακιά». Σύμφωνα με τον αφηγητή μας, ο Α. αντιδρά στο να γίνει η συγκεκριμένη κοπέλα κουμπάρα, ίσως γιατί γνώριζε κάποιες καταστάσεις από την προσωπική

της ζωής. Ωστόσο η Μ. επέμενε, έγινε η κουμπαριά και η κουμπάρα έγινε το πρόσωπο στο οποίο «μιλούσε για όλα». Κάποια στιγμή ο Α. δημιουργεί ερωτική σχέση με την κουμπάρα, η οποία, λόγω των σχέσεων της με τη Μ., είναι σε θέση να γνωρίζει τα επιμέρους προβλήματα του ζευγαριού και έτσι να εμφανίζεται πιο ευαίσθητη ή αποτελεσματική στα όσα ο Α. ήθελε ή δεν ήθελε, στον σεξουαλικό και στον ψυχολογικό τομέα, αλλά και σε θέματα πρακτικής φροντίδας. Ο Α. μοιάζει να επιδίωξε μια σχέση που θα του έδινε ό,τι του στερούσε η οικογένειά του και η Μ.

(αφηγητής Β) (Ερώτηση: *Κατά τη γνώμη σου, γιατί η κουμπάρα ενδίδει στη σχέση με τον Α.;*) *Εγώ πιστεύω ότι την πίεσε πολύ, ναι, ναι, την πίεσε πάρα πολύ, την κυνηγούσε, εμφανιζότανε μπροστά της. Αυτά τα 'μαθα εγώ εκ των υστέρων, μου τα 'πε αυτή η ίδια, έτσι;... Έφευγε κάθε βράδυ, πήγαινε κάτω στο σπίτι που έμενε αυτή, και ερχότανε πάλι το βράδυ, πάλι ξανά πάνω... Με λίγα λόγια, εγώ αυτό το πράγμα το αποδίδω στο ότι έβρισκε σ' αυτήν πράγματα τα οποία στερούνταν με την οικογένεια του και τη Μ... (Ερώτηση: *Για παράδειγμα, τι έβρισκε;*) *Καταρχήν, πήγαινε κάτω, είχε τα φαγητά έτοιμα, σιδερωμένα τα πάντα, γιατί εδώ δεν τα 'χε, τα 'χε τα πάντα έτσι, έφευγε ξανά, μετά βγαίνανε, την έπαιρνε μαζί του, ακολουθούθαγε παντού. Ίσως, γι' αυτό σου λέω, το δεύτερο το επάγγελμα το 'κανε ο Α. προφανώς για ξεκάρφωμα... Ένας άντρας τώρα που του λείπουν αυτά τα πράγματα και τα βρίσκει έτσι απότομα, κολλάει, έτσι δεν είναι;... Κόλλησε σ' αυτά που δεν μπορούσε να 'χει με τη γυναίκα του. (Ερώτηση: *Και γιατί δεν μπορούσε να τα έχει;*) Ένα παράδειγμα θα σου φέρω τώρα εγώ, που μου το 'πε, ότι Τετάρτη και Παρασκευή μετά την εκκλησία δεν κάνανε έρωτα. Μιλάμε τέτοιες καταστάσεις τώρα... πώς θα κρατιέται ένας άντρας δύο μέτρα τώρα με αυτά τα πράγματα... Όχι, μην κάνουμε εκείνο, όχι μην κάνουμε εκείνο, όχι μη, μη μάθει η μάνα μου, μην πει η μάνα μου, μη μου κάνει η μάνα μου. Από ένα σημείο και μετά, τον έχασε, τελείωσε. Έκοψε πάρα πολλά... πήγαινε στο σπίτι της, καθότανε, το πρωί χαράματα έφευγε. Τι έλεγε στη γυναίκα του, υποθέτω ότι είχε δουλειά στο μαγαζί, δεν ξέρω, είχε βγει για ένα ποτό και τα λοιπά και γύρναγε μετά... (Ερώτηση: *Με άλλα λόγια τι ήταν αυτό που δεν είχε η Μ.;*) Η Μ. έκανε ό,τι της έλεγαν οι δικοί της, κλαρίνο καθόταν μπροστά τους, γενικά... Μη ντύνεσαι έτσι,**

μη βγαίνεις έτσι έξω, πρόσεχε από εδώ, την οικογένειά σου, το σπίτι σου, δεν έχεις καμιά δουλειά στο μαγαζί εκείνο. Εν τω μεταξύ ο Α. ήταν κοινωνικός άνθρωπος, ήθελε να 'ρθει η γυναίκα του, ντυμένη ωραία, καλά, ήταν τέτοιος άνθρωπος, δεν ήταν κολλημένος. Μπροστά μου την έπαιρνε πολλές φορές τηλέφωνο: Έλα, είναι τα παιδιά κάτω, έλα να καθίσουμε να πιούμε ένα ποτό. – Όχι, δεν έρχομαι τώρα, βαριέμαι... Ήθελε, ρε φίλε, ήθελε να παρουσιάσει τη γυναίκα του ωραία, στους φίλους του, σε πανηγύρια, δεν τον ακολούθαγε η ρουφιάνα. Τον στενοχωρούσε. Έλα, της έλεγε, ντύσου το βράδυ να βγούμε έξω. – Όχι, δε βγαίνω, βαριέμαι, πάω στην εκκλησία το πρωί. Κρατιέται μετά ο άλλος;

Ένας άλλος συνομιλητής μας υποθέτει ότι η σχέση του Α. με την κουμπάρα έπεσε στην αντίληψη της Μ., η οποία όμως δεν αντέδρασε, και γιατί θεωρούσε ότι ήταν κάτι «περαστικό» και για να αποφευχθούν τα σχόλια, «το ρεζίλι» και οι πιθανοί διαπληκτισμοί. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η αυστηρότητα των ηθών στην οικογένεια της Μ.

(αφηγητής Α) Ο πατέρας της ήταν ένας κέρβερρος ηθικής, αν μάθαινε κάτι τέτοιο ποιος ξέρει πώς θα αντιδρούσε... ήταν αυταρχικός ο πατέρας της. Ό,τι έλεγε στο σπίτι ήτανε νόμος, έτσι; Έλεγε ένα πράγμα, θα γίνει, τέλος. Με τα παιδιά του πάλι ξανά, δηλαδή, βέβαια είχε καλές σχέσεις με τα παιδιά του, αλλά ήταν, όμως ρε παιδί μου ξέρεις, πολύ σκληρός μπορώ να πω. Τον ένοιαζε πάρα πολύ τι θα πει η κοινωνία, τι θα πει ο κόσμος, είχε ένα κόλλημα.

Λόγω της σχέσης με την κουμπάρα ο Α. απουσίαζε συχνά και ανατιολόγητα αφήνοντας πολλές οικογενειακές υποχρεώσεις στη Μ. Παράλληλα απουσίαζε όλο και πιο πολύ από τις οικογενειακές γιορτές και τις κοινωνικές σχέσεις. Προκειμένου μάλιστα να επικοινωνεί με την κουμπάρα, ο Α. αγόρασε ένα δεύτερο κινητό τηλέφωνο, «πριβέ», δηλαδή αποκλειστικά για τα δικά της τηλεφωνήματα.

(αφηγητής Β) Στη γιορτή της γυναίκας του ή σε γενέθλια των παιδιών του ερχόταν για λίγο, ίσα να τους δει, κι έπειτα, φεύγω, εγώ πάω για δουλειά... Το Πάσχα ψέναμε όλοι μαζί πάνω, ξέρω 'γώ, λέει, φεύγω, πάω να ανοίξω το μαγαζί. Χέσ' το, του λέω, αυτό το μαγαζί, ξέρω 'γώ, αντί να το ανοίξεις δέκα η ώρα άνοιξέ

το μία, που λέει ο λόγος... Σε ένα γάμο ήρθε στις 3 για μισή ώρα, έκατσε λίγο, έφαγε, φεύγω, πάω, γιατί είναι καλοκαίρι και το μαγαζί είναι μόνο του και έχω να κλείσω, να κάνω, να ράνω.

Όμως παρά τις προφυλάξεις κάποιοι είχαν δει το ζευγάρι αγκαλιά σε μια άλλη πόλη του νομού. Με τον καιρό η σχέση τους μοιάζει να γίνεται πιο σύνθετη, πιο ισχυρή και συνάμα πιο αδιέξοδη. Σύμφωνα με τον αφηγητή μας, ο Α. πρότεινε στην κοπέλα να φύγουν από την περιοχή οι δυο τους και να ζήσουν κάπου μακριά.

(αφηγητής Β) Της έλεγε να σηκωθούν να φύγουνε. (Ερώτηση: Να πάνε πού;) Να φύγουνε, ξέρω 'γώ τι. Και του έλεγε, είσαι σοβαρός;, του λέει, είναι πράγματα αυτά; Τελείωσε, τώρα θα γίνουμε ρεζίλι, και τα λοιπά και λοιπά και τα λοιπά. Δηλαδή της έλεγε πράγματα, δηλαδή ακραία. (Ερώτηση: Της έλεγε κάτι άλλο;) Θα τα παρατήσω όλα πίσω και θα σηκωθώ να φύγω... (Ερώτηση: Εσύ τι νομίζεις ότι γινότανε;) Θέλω να πιστεύω ρε παιδί μου ότι τη γούσταρε, τη γούσταρε πολύ, να πούμε. Τη γούσταρε, αλλά εάν του 'λεγε αυτή ένα κιχ σήκω να φύγουμε, μπορεί και να 'φευγε. Έτσι δηλαδή, έτσι το 'χω κόψει το θέμα, να πούμε... Τι να σου πω κι εγώ τώρα. (μικρή παύση) Περνούσαμε καλά, πολύ καλά, πηγαίναμε, βγαίναμε, χαλάγαμε.

Το δίλημμα αν θα φύγουν ή θα μείνουν στην περιοχή φαίνεται να ενισχύθηκε και από την πιθανολογούμενη εγκυμοσύνη της κοπέλας η οποία, σύμφωνα με τον αφηγητή μας, δεν ήταν απλώς φήμη αλλά είχε κάποια βάση.

(αφηγητής Α) Ακούστηκε ότι η κουμπάρα ήταν έγκυος μαζί του και τον πίεζε και μπορεί να βρέθηκε σε αδιέξοδο, τι κάνω εγώ τώρα; Μπορεί να του έλεγε ότι, εγώ είμαι έγκυος και δεν το ρίχνω το παιδί, και αν το κρατούσε και σε τέσσερις-πέντε μήνες, ξέρεις, βγαίνει μια βρόμα, μια ανακοίνωση ότι η κουμπάρα του Α. είναι έγκυος από τον Α., τι θα γινόταν;... Εδώ είμαστε μια κλειστή κοινωνία, όχι Αθήνα, είναι θέμα το οποίο δεν το σηκώνει... Η Μ. ήταν άψογη, η οικογένειά της δεν έδωσε ποτέ κανένα δικαίωμα... αδιανόητο ήταν να μαθευτεί η σχέση, με την έννοια να το μάθει ο πεθερός του, ο πατέρας του.

Τις κοινωνικές συνέπειες από τις πιθανές αποφάσεις του Α. τις επισημαίνει και ο άλλος συνομιλητής μας.

(αφηγητής Β) (Ερώτηση: *Γιατί δεν αποφάσισε να χωρίσει, να πάρει διαζύγιο;*) *Εγώ πιστεύω ότι ο Α. δεν ήθελε μπροστά στα μάτια των πεθερικών, τέλος πάντων, επειδή του ρίζανε μια βοήθεια, ξέρεις εκεί στο σπίτι και καλά τον βοηθήσανε, φτιάξανε, κάνανε, ράνανε και τα λοιπά, προσωπική εργασία φαντάζομαι, έτσι, ε, δεν ήθελε να τους ντροπιάζει με λίγα λόγια.*

Την περίοδο αυτή που ο Α. προσπαθεί να βρει μια λύση ή να δραραπεύσει από τα διλήμματα εμφανίζει και μια σειρά ακατανόητες και παθολογικές συμπεριφορές.

(αφηγητής Β) *Από ένα σημείο και μετά είχε χάσει τον έλεγχο ο Α., προσπαθούσε έξω να βγάξει τον καλύτερο εαυτό του, ότι είναι όλα ρόδινα. Όμως τα προβλήματά του ήταν πολλά. (Ερώτηση: Σου έρχεται στο νου κάποιο παράδειγμα;)* *Τότε που πήγαινε για τρέξιμο και μου 'λεγε, μ' ακολουθάει ένας. Μου 'λεγε, τρέχω στο γήπεδο, πηγαίνω εκεί, τρέχω, να πούμε και μ' ακολουθάει ένας, λέει, ψηλός άνθρωπος λέει, με μαύρα, πίσω μου, με μαύρα ρούχα. Του λέω, είσαι καλά ρε, του λέω, να πούμε ή να βάλω τις φωνές; Και μετά γέλαγε, σαν να μου έκανε πλάκα.*

Σύμφωνα με τον αφηγητή μας, οι παθολογικές συμπεριφορές του Α. έχουν ως αφετηρία τον θάνατο της μητέρας του, την οποία φρόντισε με ιδιαίτερη αγάπη στη διάρκεια της μακρόχρονης και θανατηφόρας ασθένειάς της.

(αφηγητής Α) *Η μητέρα του ήταν άρρωστη βαριά και ταλαιπωρήθηκε για χρόνια. Τον τελευταίο χρόνο ήταν σε άθλια κατάσταση και πέθανε από αυτό. Ο Α. ήταν δεμένος με τη μάνα του... Μετά από λίγο καιρό παρατήρησα ότι, όταν χτύπαγε το τηλέφωνο του, για ένα φεγγάρι έβγαινε η μάνα του σε εικόνα, στο φέρετρο... πάνω στο κινητό του τηλέφωνο είχε φωτογραφία τη μάνα του στο φέρετρο, και μάλιστα την είχε και προφίλ. Πώς έχω εγώ το παιδί μου, ξέρω 'γώ, αυτά, για ένα φεγγάρι είχε τη μάνα του... είχε και ένα βιντεάκι από το φέρετρο, απ' την κηδεία.*

Κάποια στιγμή ο φίλος τον συμβουλεύει να επισκεφθεί έναν σχετικό γιατρό, αλλά ο Α. αρνείται, γιατί θεωρούσε ότι είναι «μια χαρά» και άρα δεν υπήρχε λόγος να απευθυνθεί σε κάποιον ειδικό. Με τον καιρό όμως τα κρούσματα παθολογικής συμπεριφοράς του Α. αυξάνονται.

(αφηγητής Β) *Κάποια άλλη μέρα μου λέει, στο σπίτι βλέπω τη μάνα μου, μέσα στο σπίτι, πηγαίνει πέρα δώθε. Σηκώνομαι το βράδυ να πάω στην τουαλέτα και βλέπω τη μάνα μου. Της μιλάω και ξαναπηγαίνω και για ύπνο.*

Για τις βραδινές εικόνες της μητέρας του ο Α. είχε κάποια στιγμή μιλήσει και στη γυναίκα του τη Μ., η οποία όμως αντέδρασε αμήχανα και φοβισμένα.

(αφηγητής Β) *Στο σπίτι μας, μου λέει, βλέπει τη μάνα του. Λέω, και τι κάνετε εσείς; ρε*

παιδάκι μου, να πούμε. Λέει, τι να κάνω, λέει, δεν παίζει, δε θέλει να πάει πουθενά... τότε και η Μ. μ' ένα λιβανιστήρι έκανε γύρω γύρω, πέρα δώθε να πούμε... προσπαθούσαν και καλά να ηρεμήσει με το λιβανιστήρι, μ' αυτές τις παπαριές, για να φύγουν τα δαιμόνια. Ρε παιδί μου, όταν βλέπεις τέτοιο πράγμα, λες υπάρχει σαν ένα είδος κατάθλιψης, μπορεί να γίνει μια θεραπεία. Αυτή μπορούσε, ρε φίλε, μπορούσε να πει μια κουβέντα σ' εμένα, στον πατέρα του, κάτι, να προλάβουμε κάτι. Αλλά δεν τα είπε, για να μη στιγματιστούν, να μη βγει έξω απ' το σπίτι κάτι κακό, κάτι αρνητικό...

Την ίδια περίοδο, σύμφωνα με τον συνομιλητή μας, ο Α. επισκέπτεται συχνά, ιδιαίτερα αργά το βράδυ, το μνήμα της μητέρας του στο νεκροταφείο και συνομιλεί μαζί της. Μοιάζει να έχει μεταφέρει το πραγματικό του σπίτι στο νεκροταφείο.

(αφηγητής Β) *Μου το 'λεγε, λέει, πάω να πω ένα καλησπέρα, λέει, κάτω στη μάνα μου, ν' ανάψω το καντηλάκι. Ε, ρε, 'ντάξει, όταν είναι ένα χρόνο πεθαμένη η μάνα σου, δύο να πούμε, 'ντάξει, είπα κι εγώ μεγάλη αγάπη είχε, πάει, ανάβει το κεράκι, φεύγει. Αλλά το γεγονός ότι έπαιρνε μπίρες απ' το βράδυ στο μαγαζί και πήγαινε και καθότανε κάθε βράδυ εκεί και κουβέντιαζε με τη*

μάνα του, αυτό πάει πολύ... Ε, θα το 'χε έτσι, ξέρεις, θα το 'χε εκεί να περνάει. Και θέλω να πιστεύω ότι πήγαινε εκεί και κάτι έλεγε,μίλαγε. Θεωρώντας ότι η μάνα του τον ακούει. (μικρή παύση) Δεν πήγε να πει σ' ένα φίλο, να πει, φίλε, το πρόβλημά μου είναι αυτό. Πήγαινε και τα 'λεγε στα μάρμαρα και στ' άψυχα πράγματα, που δεν τον ακούγανε. Προφανώς να τα 'λεγε, όμως τι ήθελε όμως εκεί; Γιατί αν τα 'λεγε σ' εμένα, ίσως εγώ να διαφωνούσα σε κάτι, να τον παρότρυνα να πάμε να ψαχτούμε, να πάμε κάπου, γιατί θα με πονήρευε, να πηγαίναμε σ' ένα γιατρό, ενώ εκεί δεν είχε απολύτως καμία απάντηση.

Σε μια άλλη στιγμή της συνομιλίας μας το θέμα των επισκέψεων του Α. στο νεκροταφείο επανέρχεται.

(αφηγητής Β) Κάτι πήγαινε και ζήτηγε απ' τη μάνα του, τα 'λεγε με τη μάνα του, γιατί προφανώς η μάνα του μπορεί να του 'πε μια κουβέντα, μην πας φίλε, μην πας παλικάρι μου εκεί, μη φτιάχνεις το σπίτι σου εκεί, ε, μπορεί να μη γούσταρε και τη Μ. η μάνα του. Μπορεί να του είπε, πρόσεξε τις επιλογές σου, μπορεί να του 'πε κάτι καλοπροαίρετα η γυναίκα και αυτά να τα 'φερε στο μυαλό του και να 'πε, μάνα, δε σ' άκουσα εγώ, δε σ' άκουσα και ήρθα εδώ που ήρθα και γι' αυτό το λόγο δεν αντέχω.

Η οξυύτητα των ερωτημάτων και των αδιεξόδων που ζούσε ο Α. αποτυπώνεται και σε ένα περιστατικό που αφηγήθηκε η φίλη του στον συνομιλητή μου.

(αφηγητής Β) Μια φορά, μας έλεγε, της είπε ότι, εγώ θα δώσω τέλος στη ζωή μου κάποια στιγμή. Αυτή δεν το πίστευε βέβαια. Άλλη φορά της έλεγε, θέλω να 'ρθεις κι εσύ μαζί μου, να 'μαστε μαζί. Ένας νορμάλ άνθρωπος το λέει αυτό ρε φίλε; Έλα μαζί μου, θέλω να 'μαστε μαζί, της λέει, θα σε περιμένω. Μέχρι που πήγε εδώ κάτω κι έψαχνε, λέει, πού είναι το πιο καλύτερο σημείο, καλύτερο μέρος για να αυτοκτονήσει.

Δεν άργησε όμως να έρθει και η μέρα της πραγματικής του αυτοκτονίας. Την προηγούμενη μέρα ο Α. εικάζεται ότι μίλησε στο τηλέφωνο με τη Μ., η οποία μαζί με τα παιδιά ήταν διακοπές σε μια παραθαλάσσια περιοχή

αρκετά μακριά. Στην περιοχή αυτή τους είχε πάει ο Α. και έφυγε αμέσως προφασιζόμενος ότι έχει κάποια δουλειά.

(αφηγητής Β) *Το ότι θα αυτοκτονούσε νομίζω τον απασχολούσε πολύ καιρό αυτό κιόλας. Δεν μπορεί τώρα μπαμ μπαμ, να πάω να πάρω ένα όπλο τώρα εγώ, και να πάω να... πολλές φορές τον έβλεπα στο μαγαζί, ρε παιδί μου, ήταν σαν ξέρεις ξενυχτισμένος, σαν να του 'λειπε ύπνος, στενοχωρημένος. Του 'λεγα εγώ διάφορες παπαριές αλλά δεν ανταποκρινότανε. Πρέπει κάτι να προηγήθηκε... κάτι πήγε να μου πει... ότι η Μ. ήταν σ' έντονο ρυθμό, τσακωνόντουσαν, του το 'κλεινε το τηλέφωνο. Ξαναεπιχείρησε, λέει, ξανά του το 'κλεινε, μιλάγανε δύο λεπτά, του το 'κλεινε. Μετά ξανά ξαναπαίρνει.*

Την ημέρα της αυτοκτονίας, γύρω στις 12 το μεσημέρι, ο Α. επισκέπτεται τον πατέρα του στο σπίτι στο χωριό. Φάγανε μαζί, έπλυνε το αυτοκίνητό του και, αφού πήρε το όπλο, έφυγε από το σπίτι.

(αφηγητής Β) *Λέει στον πατέρα του, πάω να το συντηρήσω (το όπλο), να το λαδώσω, να το κάνω, να τ' αφήσω στην άκρη... Περίεργο, ήταν καλοκαίρι τότε, δεν μπορούσες να πεις πως ήταν χειμώνας, θα πήγαινε για κυνήγι.*

Μερικές ώρες αργότερα ο Α. βρέθηκε νεκρός πάνω στον τάφο της μητέρας του έχοντας αυτοπυροβοληθεί στο μέρος της καρδιάς με το όπλο που πήρε από τον πατέρα του. Σύμφωνα με τους πρώτους επισκέπτες είχε πέσει μπρούμυτα,

μπροστά από τη φωτογραφία της μητέρας του. Δίπλα του πάνω στον τάφο βρέθηκε και το κινητό τηλέφωνο που είχε για να επικοινωνεί με την ερωμένη του.

(αφηγητής Α) Αυτό το άλλο κινητό, που έπαιρνε μόνο αυτή, βρέθηκε δίπλα, ακουμπισμένο πάνω σ' ένα μαρμαράκι. Τηλεφώνησε σ' αυτή, δεν το 'βαλε ξανά στην τσέπη του και μετά το μπλόκαρε η βροχή δηλαδή, όμως ήταν ανοιχτό το τηλέφωνο, ήταν δηλαδή σε λειτουργία, σε αναμονή.

Στο αυτοκίνητό του, έξω από το νεκροταφείο, σύμφωνα με αξιόπιστο μάρτυρα βρέθηκε ένα ιδιόχειρο σημείωμα στο οποίο έγραφε: «Ήρθε η ώρα να πληρώσω, δεν μπορώ άλλο, ήρθε η ώρα να πληρώσω, Μ. με συγχωρείς, σας αγαπάω. Γ., αδελφούλη (πρόκειται για έναν φίλο του) σε παρακαλώ πολύ να φροντίσεις τη Μ. και τα παιδιά μου. Σας αγαπώ όλους και σας ευχαριστώ. ΣΑΣ ΑΓΑΠΩ (με κεφαλαία)».

Το πτώμα του Α. στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Ιατροδικαστική Υπηρεσία της Πάτρας. Τη μεταφορά συνόδευσε και η ερωμένη του, η οποία στη θέα του νεκρού, σύμφωνα με αξιόπιστο μάρτυρα, ξέσπασε σε κλάματα λέγοντας «Α. μου, γιατί το 'κανες αυτό;»

Για να γίνει η ταφή, «για το τυπικό της εκκλησίας», έπρεπε να βρεθεί και ένα χαρτί που να βεβαιώνει την ψυχιατρική κατάσταση του Α.: «νευρολογικά αίτια».

Η νεκρώσιμος ακολουθία ψάλθηκε στην εκκλησία του χωριού. Στη διάρκειά της, σύμφωνα με τον συνομιλητή μας, η Μ. δεν δάκρυσε καθόλου, παρά μόνο πρόσεχε τον πατέρα της.

(αφηγητής Β) Μωρή, λέω, χώνεις τον άντρα σου και δεν βγάζεις δάκρυ... κι αυτή έλεγε, πρόσεχε μπαμπά μην πέσεις, πρόσεχε μπαμπά μου μην πέσεις μέσα. Τι μπαμπά σου μωρέ και μαλακίες; Έτσι δεν είναι; Στο λέω και κομπιάζουν τα μάτια μου, δε σου λέω ψέματα ρε συ, ζώο ήταν αυτός ο άνθρωπος δηλαδή;... Εδώ ράγισαν και οι πέτρες πέρα, έγινε της πουτάνας εδώ πέρα απ' τον κόσμο κι αυτή μέσα της δεν υπήρχε αίσθημα.

Ο Α. ενταφιάστηκε στο νεκροταφείο του χωριού του στον τάφο όπου ήταν η μητέρα του και παλιότερα είχαν θαφτεί η γιαγιά και ο παππούς του.

Το επόμενο ζήτημα που προέκυψε ήταν χρηματικό και αφορούσε τα έξοδα της κηδείας. Σύμφωνα με τον συνομιλητή μας, οι γονείς της Μ. ανέφεραν ότι αυτοί πλήρωσαν τα έξοδα της κηδείας.

(αφηγητής Β) *Το μελετάγανε αυτό οι γονείς της Μ., ότι μας χρέωσε, μας χρέωσε χιλιάδες ευρώ και τα λοιπά και τα λοιπά, και δεν έπρεπε να το κάνει αυτό, και ξοδευτήκαμε και 'κεί και καλά τους πείραζε τα έξοδα, παρά τον άνθρωπο που χάσανε. Εσύ, απ' αυτά που λέμε τώρα τι νομίζεις, υπόληψη είχαν για τον άνθρωπο; Καμία. Ε, τα βλέπεις; Αυτό το 'χε, το 'χε εκλάβει ο Α., το 'χε πάρει γραμμή.*

Ο πατέρας του Α. κάποια στιγμή έμαθε για το σχόλιο των γονιών της Μ. σχετικά με τα έξοδα της κηδείας.

(αφηγητής Β) *Και πιάνει τον πατέρα της Μ. να του δώσει τα λεφτά. Του λέει, επειδή εγώ δε θέλω το παιδί μου να το μελετάει ο καθένας, ό,τι έξοδα έκανες πάρ' τα, του λέει. Όχι, του λέει, συμπέθερε, δε γίνεται, και παίρνει τα μισά. Τώρα, από 'κεί και πέρα εσύ είσαι άνθρωπος, καταλαβαίνεις, σκέψου. Θέλω να πιστεύω ότι τον υποτιμούσαν.*

Λίγες μέρες μετά την κηδεία η ερωμένη του Α. εμφάνισε έντονα χαρακτηριστικά αυτοκτονικού ιδεασμού.

(αφηγητής Β) *Μου λέει, δεν είμαι καλά, θέλω να πάω να βρω τον Α. και τέτοιες μαλακίες. Δεν μπορώ, δεν είμαι καλά, δεν είναι σωστό αυτό που έγινε με τον Α. και δεν έπρεπε να το κάνει... δεν μπορώ άλλο, θέλω να δώσω τέλος, θέλω να πάω να βρω τον Α., είμαι χάλια, και, γιατί το 'κανε αυτό το πράμα και δεν έπρεπε ν' αφήσει, να πει κάτι, γιατί μαζί περνάγαμε καλά, δεν είχε δώσει δικαίωμα πουθενά, ό,τι ήθελε το είχε... θέλω να δώσω τέλος, δεν μπορώ τον κόσμο και την κοινωνία, θα ντροπιάσω τους γονείς μου.*

Ο πατέρας του Α. το πρώτο διάστημα πιστεύει ότι αυτοκτόνησε από την υπερβολική αγάπη για τη μητέρα του, ότι «δεν άντεξε με τη μάνα του». Μετά όμως μαθαίνει για τη σχέση με την κοπέλα. Από την άλλη,

οι αδελφές του Α. θεωρούν πως καταλυτικό ρόλο στην απόφαση της αυτοκτονίας έπαιξε η γυναίκα του.

(αφηγητής Α) *Κάποια στιγμή οι αδερφές του Α. ρίξαν τα βάρη στη Μ., ότι, εσύ φταις που έφτασε. Πώς φταίω εγώ, λέει αυτή, τον πρόδωσα πουθενά, του φέρθηκα... Εσύ φταίς που δεν είδες, που δεν άκουσες, που έκανες το Γιαπωνέζο. Εσύ φταίς..., και η άλλη πάει να παλαβώσει, εγώ γιατί φταίω; Ήξερα κάτι και το εμπόδισα, δεν το εμπόδισα; Πού φταίω εγώ; Τον πρόδωσα πουθενά; Όχι. Τον απάτησα; Όχι. Τον ντρόπιασα; Όχι. Ήμουνα κυρία; Ναι.*

Λίγο καιρό αργότερα, όταν έγινε πλέον γνωστή η σχέση του Α. με την κοπέλα, η σύζυγός του διέκοψε οριστικά κάθε σχέση μαζί της και η ίδια απέφευγε να εμφανίζεται σε χώρους και σε πρόσωπα που ήξεραν τα γεγονότα.

(αφηγητής Β) *Ντρέπεται, ντρέπεται. Ένα διάστημα δεν εμφανιζόταν για καφέ στην πλατεία. Καθόλου. Δεν έβγαινε έξω. Τώρα βγαίνει, ε, αραιά και πού, ξέρεις, παίρνει έναν καφέ κι εξαφανίζεται πάλι. (Ερώτηση: Με τη Μ. ποια είναι η σχέση της;)* *Τίποτα. Δε μιλάνε. Έστειλε δώρα στο παιδί, απ' ό,τι μου 'χε πει, τα Χριστούγεννα, της τα επέστρεψε πάλι πίσω.*

Σε ό, τι αφορά τις σχέσεις της οικογένειας του Α. με την οικογένεια της Μ. αναφέρεται ότι η Μ. επικοινωνεί με τον πατέρα του Α. και ότι αυτός με τη σειρά του, στο όνομα κυρίως των μικρών παιδιών, επισκέφθηκε το σπίτι και την καφετέρια, την οποία πλέον διατηρεί η Μ. με τον αδελφό της.

Ερμηνευτική Σύνοψη

Ο Α., σε πλήρη αντίθεση με τις προσδοκίες των γονιών του και ειδικότερα του πατέρα (αλλά και σε αντίθεση με το ευρύτερο «αγροτικό έθος» της περιοχής):

- εγκαταλείπει τον ρόλο του *άνδρα-διαδόχου*, ο οποίος πρέπει να μείνει στο «πατρικό σπίτι» ή να χτίσει ένα «δικό του σπίτι», και υποτάσσεται στην επιθυμία της γυναίκας του να εγκαταλείψει την περιοχή και το πατρογονικό σπίτι,

- υποβαθμίζει τον ρόλο του ως *άνδρα-συζύγου-αρχηγού* της οικογένειας και γίνεται υποτακτικός στην οικονομική βοήθεια και τις συνακόλουθες ποικίλες παρεμβάσεις των πεθερικών,
- δεν επιμένει στον ρόλο του *άνδρα-συζύγου*, ο οποίος θεωρεί φυσικό «η γυναίκα του να ντύνεται ωραία, να τη χαίρεται και κυρίως να την επιδεικνύει στις κοινωνικές σχέσεις»,
- δεν ανταποκρίνεται στον ρόλο του *άνδρα-πατέρα* που μετέχει ενεργά στην εκπαίδευση, την καθημερινότητα και τις γιορτές των παιδιών,
- δεν αξιοποιεί τη θέση του *άνδρα-επιχειρηματία-αφεντικού* που έχει μια κερδοφόρα και με καλό όνομα επιχείρηση,
- δεν δείχνει την αποφασιστικότητα και την τόλμη του *άνδρα-εραστή*, που παίρνει όλες τις ευθύνες (εξηγήσεις, αποφασιστικότητα, διαζύγιο, χειρισμοί) και βρίσκει τις καλύτερες λύσεις κυρίως για τα παιδιά του.

Με άλλα λόγια, ενώ προορίζεται και αναμένεται να φερθεί με βάση τις κυρίαρχες, για την περιοχή, αντιλήψεις, αναπαραστάσεις και πρακτικές του «ανδρικού κόσμου», στην πραγματικότητα γίνεται ένας «σώγαμπρος» (και κατά περίπτωση «επισκέπτης» ή «περαστικός»), που σταδιακά βυθίζεται στις εξαρτήσεις και την ξενότητα, τους φόβους και τις ενοχές, τις ανορθολογικές κινήσεις και την παθολογία χωρίς να μπορεί να μείνει, ούτε και να φύγει. Από την άποψη αυτή η ερωτική σχέση που δημιουργεί, παρά τα ποικίλα χαρακτηριστικά και την περιπτωσιολογία της, είναι μια προσωρινή αλλά έντονη, σχεδόν πιεστική, αναζήτηση των όψεων εκείνων του ανδρικού κόσμου (γοητεία, αποτελεσματικότητα, έλεγχος, κυριαρχία, εξουσία) που δεν έχει ή δεν μπορεί να διεκδικήσει και να επιβάλει.

Είναι προφανές ότι στο «αυτοκτονικό οδοιπορικό» του Α. έπαιξαν σημαντικό ρόλο όχι μόνο η ασθένεια και ο θάνατος της μητέρας του και οι διάφορες ρητές ή άρρητες υποτιμήσεις που δέχτηκε ή ανέχτηκε στο νέο οικογενειακό περιβάλλον, αλλά και οι προκαταλήψεις σχετικά με την ψυχιατρική βοήθεια, καθώς και μια σειρά από άλλα γνωστά ή άγνωστα γεγονότα που θα παραμείνουν σχεδόν ακατανόητα ή ανεξήγητα τόσο από τα άτομα όσο και από την έρευνα.

4.2.γ. Ο «παγιδευμένος»

Η οικογένεια του πατέρα του Λ., σύμφωνα με τον συνομιλητή μας, είναι γνωστή από τους συνεχείς «τσακωμούς για τα περιουσιακά και τα ενοίκια από τα χωράφια», τόσο μεταξύ των αδελφών όσο και μεταξύ της οικογένειας με τους άλλους κατοίκους του χωριού.

Ο πατέρας του Λ., πριν από τον γάμο του, πέρα από την καλλιέργεια του καπνού, ασχολήθηκε με την αγορά και μεταπώληση ζώων και στο τέλος άνοιξε μαγαζί εμπορίας υγρών καυσίμων. Στις εμπορικές του συναλλαγές, τις κοινωνικές σχέσεις αλλά και τις γαμήλιες επιλογές ο πατέρας του Λ. χαρακτηρίζεται ανταγωνιστικός και οξύθυμος, και επιδιώκει να αποκομίσει ποικίλα «οφέλη και κέρδη».

(αφηγητής Α) Είχε κάποια γκόμενα που ήταν ξαδέλφη της γυναίκας του, μετά κάτι άλλο, μετά τα μπερδευε, ήταν τομάρι δηλαδή, έκανε πολλά, πλήρωνε, εκβίαζε.

Από τα παιδικά του χρόνια ο Β., ο πρωτότοκος γιος, προοριζόταν για «να φύγει από την αγροτιά» και ήταν «η φοβερή αδυναμία της μάνας του», ενώ ο Λ. φαίνεται να προοριζόταν «για να μείνει μαζί με τους γονείς στο χωριό».

Έτσι από την αρχή ορίστηκαν οι αποδεκτές και οι μη αποδεκτές συμπεριφορές για το κάθε παιδί.

(αφηγητής Β) Ο Β. πάντα ξέφευγε, πιο παλιά είχε τρακάρει εδώ, είχε κάνει μαγκιές και τέτοια... είναι και ο μόνος που τους επηρεάζει, δηλαδή μέσα στο σπίτι ό,τι πει θα γίνει.

Είναι ενδεικτική η σχέση των δύο αδελφών με το σχολείο.

(αφηγητής Β) Ο Β. κάνει κοπάνες, κάνει εκδρομές, κάνει και τσιγάρα, ο Λ. δεν έχει δώσει δικαιώματα.

Όταν ο μεγάλος γιος ενηλικιώθηκε, μιμήθηκε σε σημαντικό βαθμό τις στάσεις και τις συμπεριφορές του πατέρα του.

(αφηγητής Α) Αυτό το παιδί στην αρχή σε ξεγέλαγε, ήταν καλό παιδί, ξέρω 'γώ, αλλά στην πορεία αποδείχτηκε ότι είναι τσογλάνι μεγάλο! Εγώ το ήξερα χρόνια... βρήκε μια πολύ καλή κοπελίτσα, την οποία την πούλησε, γιατί πήγαινε με γυναίκες κι άλλες αυτός, κάνει τέτοιες μαλακίες και λοιπά. Είναι δηλαδή ένας σκατοχαρακτήρας.

Σε σχέση με την οικογενειακή επιχείρηση, το μαγαζί πώλησης υγρών καυσίμων, ο μεγάλος αδελφός περιγράφεται σαν «τεμπέλης και αρπακτικό».

(αφηγητής Β) *Δεν δούλευε, καμιά φορά περνούσε τυχαία από το μαγαζί, βάρανε ταμείο, έπαιρνε όσα ήθελε και, να, έφευγε, έτσι ήταν αυτός.*

Όταν ο πρωτότοκος γιος μεγάλωσε, ο πατέρας του μέσω ενός γνωστού πολιτικού φρόντισε να του βρει μια δουλειά στην Αθήνα. Και στη νέα του κατάσταση αυτός συνεχίζει, σύμφωνα με τον συνομιλητή μας, «να τους φέρνει όλους βόλτα».

Στο χωριό μένει ο Λ. που, όπως είπαμε και παραπάνω, προορίζεται για «διάδοχος». Πρόκειται όμως για μια διαδοχή με ιδιομορφίες, με πολύ ιδιαίτερες απαιτήσεις, αφού εμέλλετο να διαδεχτεί κάποιον που η τοπική κοινωνία δεν τον θεωρούσε «καλό άνθρωπο», αντίθετα τον θεωρούσε «τομάρι, το μεγαλύτερο τομάρι».

(αφηγητής Α) *Τι να σου πω, πάταγε τον κόσμο καταγής, ήταν κακούργος κόσμος, όλο φασαρίες, στα δικαστήρια αυτοί, αν ρωτήσεις θα μάθεις, όλο δικαστήρια ήταν αυτοί... αυτός ήταν ο θάνατος σου η ζωή μου... όταν τύχαινε και κάποιος να είναι φτωχός, που λέμε αδύνατος, τους πατούσε, τους εκβίαζε.*

Επίσης, ο πατέρας του Λ. κατηγορείται ότι ήταν το «καρφί της αστυνομίας», γεγονός που του επέτρεπε να συνεχίζει τις παρανομίες του σε όλες τις επίσημες και ανεπίσημες εμπορικές του συναλλαγές, όπως στην παράνομη διακίνηση και νόθευση καυσίμων.

Όταν ο Λ. ενηλικιώνεται και προσανατολίζεται στην αναζήτηση συζύγου, ο πατέρας του επεμβαίνει άμεσα.

(αφηγητής Β) *Ο Λ. παντρεύτηκε με προξενιό το οποίο το όριζε ο πατέρας του... θυμάμαι έλεγε, τον Λ. θα τον στείλουμε για δουλειά εκεί, θα τον παντρέψουμε, αυτό θα πω εγώ, αυτό θα γίνει, τέλος. (Ερώτηση: Το έλεγε και δημοσίως αυτό;) Ναι, ο Λ. πιέστηκε να παντρευτεί, μετά βρήκε αυτή την κοπέλα. Τους έκανε κιόλας, γιατί ήταν στα μέτρα του, καλό παιδί... (Ερώτηση: Γιατί νομίζεις ότι ο πατέρας του την ενέκρινε την κοπέλα;) Ήταν μια απλή γυναικούλα, αυτό που ήθελε για τα σχέδια του, για τα παιχνίδια με την επιχείρησή του... ναι, τα παιχνίδια του, αυτός*

*δεν είχε ούτε ιερό ούτε όσιο, ό,τι μπορείς να φανταστείς
μπορούσε να κάνει... τον όριζε αυτός τον Λ., τον κούναγε, τον
κούναγε πάρα πολύ καλά.*

Το πρώτο διάστημα του γάμου του ο Λ. έμεινε στο πατρικό σπίτι μαζί με τους γονείς του, με τους οποίους δε φαίνεται να είχε αρμονικές σχέσεις.

(αφηγητής Β) (Ερώτηση: Πώς ήταν οι σχέσεις τους;)

*Συγκρούστηκαν, ναι, είχαν ακουστεί τέτοια. Μετά ο Λ. είχε
αποστάσεις από τη μάνα και τον πατέρα του, προσπαθούσαν να
φύγουν από το αγκίστρι... ο Λ. δε γούσταρε ποτέ τον πατέρα του
ούτε τη μάνα του.*

Σε ό,τι αφορά την εργασία, ο Λ. δούλευε στο εμπορικό του πατέρα του, σε ένα σχεδόν αυθαίρετο καθεστώς υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, εργασίας και αμοιβών.

(αφηγητής Β) *Του την έλεγε, βρε παιδί μου, διαρκώς τον έλεγχε,
τον πίεσε, φώναζε...* (Ερώτηση: Είχε κάποια οικονομική
ανεξαρτησία ο Λ.;) *Μπα, στο δώσ' μου, δώσ' μου, δώσ' μου
ήταν.*

Είναι χαρακτηριστικό, σύμφωνα με τον αφηγητή μας, ότι κάποια στιγμή ο πατέρας έγραψε το μαγαζί στον Λ., αλλά κράτησε στο όνομά του την ιδιοκτησία του κτηρίου στο οποίο ήταν η επιχείρηση, προκειμένου να έχει τον συνολικό έλεγχο.

(αφηγητής Α) *Το μαγαζί είναι στο όνομα του Λ., το κτήριο είναι στο όνομα του πατέρα του, κάπως έτσι, κάποιο τέτοιο κόλπο του 'χει κάνει ο γέροντας... ο πατέρας κάνει κουμάντο πάντως σε όλα, ήταν σε όλα επικεφαλής αυτός ο γέροντας... (Ερώτηση: Τι σήμαιναν όλα αυτά για τον Λ.;) ...ο γέρος μπορούσε να πει ανά πάσα στιγμή «έξω», ο Λ. είχε πρόβλημα ανά πάσα στιγμή.*

Οι απειλές, τα παράπονα, οι ανισότητες και οι αντιθέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας επηρέασαν και τα δύο μικρά παιδιά του Λ. Είναι χαρακτηριστικό, σύμφωνα με τον συνομιλητή μας, ότι τα εγγόνια δεν έχουν καλές σχέσεις με τον παππού και τη γιαγιά.

(αφηγητής Α) *Τα εγγόνια δεν έβλεπαν τους παππούδες με καλό μάτι. Το παιδί για τον παππού του δε θέλει να ακούει· δηλαδή όταν τον έβλεπε έκανε κάτι μούτρα μέχρι εκεί πέρα (Ερώτηση: Γιατί;) Δεν ξέρω στο σπίτι, μέσα στο σπίτι μπορεί να έτρεχε τίποτα. (Ερώτηση: Τι υποθέτεις;) Υποθέτω πως η μαμά και ο μπαμπάςμίλαγε, τα παιδιά ακούγανε για τον αδελφό ότι αυτός τους τα τρώει, κατεβαίνει, αυτά θα έλεγε ο πατέρας τους: Εμένα δε μου 'χει δώσει χωράφια, δε μου 'χει γράψει τίποτα, ενώ εγώ δουλεύω και αυτός τα 'χει στο όνομα του, ενώ εγώ όχι. Τα παιδιά τα ακούγανε όλα αυτά· λένε, ο μπαμπάς δουλεύει εδώ, τον βλέπανε ξέρω 'γώ κάθε μέρα εκεί, και μιλάει έτσι για τη μάνα του, για τον πατέρα του, τι θα κάνουν τα παιδιά; Στράβωσαν με αυτό τον τρόπο.*

Με τον καιρό η πολλαπλή εξάρτηση από τον πατέρα, παράλληλα με τις ιδιομορφίες της συμπεριφοράς του και το κακό όνομα που είχε στον κοινωνικό περίγυρο, δημιούργησαν στον Λ. μια πιεστική ατμόσφαιρα.

(αφηγητής Β) *Νομίζω ότι αυτό του έμεινε του Λ., ότι είναι ξεκρέμαστος ας πούμε, δεν ξέρω, γιατί τον εφοβότανε και τελευταία τον πατέρα του μην έχει κάνει κάνα κόλπο άλλο,*

καμιά διαθήκη άλλη, καμιά διαθήκη που να μην ήξερε ο Λ. Πιθανόν να έχει κάνει και τέτοια κόλπα αυτός... αυτουνού δεν μπορείς να του 'χεις εμπιστοσύνη, δεν είναι αυτός άνθρωπος δηλαδή.

(αφηγητής Α) *Όταν τον έβλεπε τον πατέρα του νευρίαζε. Είχε παράπονα, παράπονα*

μικρού παιδιού, παιδικά τραύματα. Έβλεπε αυτός ότι είχανε τον αδελφό του σε καλύτερη θέση; Αυτός δούλευε πολύ στο μαγαζί και μπορεί πολλά από τα λεφτά που έβγαιναν να τα έπαιρνε ο άλλος.

Σταδιακά όμως και παρά τα προαναφερόμενα ο Λ. έγινε καλός επιχειρηματίας, που κέρδιζε την εμπιστοσύνη και τον σεβασμό των πελατών αλλά και των άλλων εμπόρων, αφού «το κυνήγαγε το μαγαζί».

(αφηγητής Β) *Το μαγαζί δούλευε μια χαρά, πλήρωνε με επιταγές στο όνομά του, όλα εντάξει... άλλαξε δεξαμενές, το έκανε ωραίο το μαγαζί, καθαρό το μαγαζί, καθαρά τα καύσιμα του, όλα μια χαρά... (Ερώτηση: Πώς πήγαινε η επιχείρηση, είχε χρέη;) Καλά πήγαινε, είχε δουλειά, καλή δουλειά.*

Όστόσο κάποιες φορές ο Λ. έδειχνε ανήσυχος και θυμωμένος. Γενικότερα ο Λ. χαρακτηριζόταν ως ένας «φυσιολογικός άνθρωπος», που έπαιζε μπάλα στην τοπική ομάδα, δεν έπινε, δεν ξενυχτούσε. Όμως κάποιες φορές ο Λ., ενώ μιλούσε, έμοιαζε να «φτιάχνει ιστορίες».

(αφηγητής Α) *Είχε μια τάση έτσι χαλαρή, αλλά φλύαρη χαλαρή. Δηλαδή μπορούσε να λέει πράγματα και να είναι αβάσιμα κάποιες φορές, μπορεί να σου έλεγε δηλαδή κάτι... να μην τρέχει τίποτα. Έφτιαχνε ιστορίες, μπορώ να πω ότι έκανε και τέτοια κολπάκια.*

Κάποια στιγμή ο Λ. δημιουργεί ερωτικές σχέσεις με την κουμπάρα, τη μητέρα ενός παιδιού που βάφτισε ο ίδιος.

(αφηγητής Α) *(Ερώτηση: Κατά τη γνώμη σου γιατί έκανε αυτή τη σχέση;) Γιατί όχι; Ο Λ. ήταν ένα παιδί που δεν ήταν ξεβγαλμένο, δεν είχε πάει με γυναίκες· κατά κάποιο τρόπο το αναζητούσε αυτό. Δεν είχε την εμπειρία που είχα 'γώ ή ένας άλλος, μπορεί να του έλειπε αυτό. Και αυτή καλοστεκούμενη γυναίκα τότε, δηλαδή σε προκαλούσε κιόλας, δεν ήταν καμιά τυχαία, ήταν μια φινετσάτη γυναίκα με την οποία πήγαινες ευχαρίστως, δεν είχες πρόβλημα, κατάλαβες; Είχαν και τον τρόπο αυτές οι γυναίκες να σε πάνε εκεί που θέλουνε, άμα δεν ξέρεις να προστατέψεις τον εαυτό σου, άμα είσαι αρσενικό την πατάς.*

Ο άλλος συνομιλητής μας, μεταφέροντας στη συζήτηση υπόνοιες που κυκλοφορούσαν στο χωριό, θεωρεί πολύ πιθανό το αγόρι που ο Λ. βάφτισε να ήταν δικό του παιδί από μια σχέση με τη γυναίκα αυτή, που προηγείται της κουμπαριάς. Σε κάθε περίπτωση διαπιστώνεται ότι η συμπεριφορά του Λ. με τον καιρό γίνεται πιο ακατανόητη ή και παθολογική.

(αφηγητής Β) *Τον τελευταίο καιρό ταξίδευε, το μυαλό του ταξίδευε, ταξίδευε. Δηλαδή να πήγαινες στο μαγαζί, να του λες, τι κάνεις, και αυτός έσπρωχνε τις γόπες κάτω. Φευγάτος δηλαδή. Να, μπορεί να λέγαμε το ένα θέμα και να το άλλαζε, να πιάνει άλλο θέμα. Μετά άρχιζε να βαριέται, είχε κάτι τέτοια, τα δικά του, αλλά δεν ήταν εύκολο να τον ψυχολογήσεις.*

Ο συνομιλητής μας υποθέτει ότι οι καταστάσεις αυτές οφείλονται κυρίως στη σύνθετη εξάρτηση από τον πατέρα του.

(αφηγητής Α) *Ο πατέρας του τον είχε πολύ πιεσμένο και όλα αυτά. Μη νομίζεις, το ένα φέρνει τ' άλλο. Δεν είχε εξασφαλίσει τίποτα, ήταν υπό του ξύλου κρεμάμενος, και είχε και τα παιδιά.*

Κάποια στιγμή ο Λ. επισκέφθηκε έναν ειδικό ψυχικής υγείας στην Αθήνα, ο οποίος του έδωσε κάποια φαρμακευτική αγωγή. Τα πρώτα σημάδια της θεραπείας έγιναν αρκετά αντιληπτά στον περίγυρο και ο συνομιλητής μας τα παρουσιάζει με έμφαση.

(αφηγητής Α) *Πάχυνε, κάπνιζε περισσότερο, έπινε περισσότερο και τον έβλεπα που έτρωγε μερέντα, έτρωγε μερέντα με φρυγανιές*

το πρωί, είχε κάτι προβληματάκια, αλλά δεν μπορούσα να το προσδιορίσω. (Ερώτηση: Δηλαδή;) Του 'λεγα, μερέντα πρωί πρωί; και έλεγε, πρέπει κάτι για το στομάχι, αλλά δεν το προχώραγε άλλο, γιατί είχε ακουστεί ότι έπαιρνε κάποιο φάρμακο. (Ερώτηση: Τι πιστεύεις εσύ ότι έπαιρνε;) Πιστεύω ακράδαντα ότι ο Λ. έπασχε από μελαγχολία, το πιστεύω ακράδαντα πλέον... (Ερώτηση: Όταν άρχισε τη θεραπεία, εσύ παρατήρησες κάτι άλλο στη συμπεριφορά του;) ...είχε σκαμπανεβάσματα, μια ήταν έτσι, μια ήταν αλλιώς, κατάλαβες τι λέω; ...και ενώ ήταν ευδιάθετος, κι εκεί που ήταν έτσι, εκεί κρέμαγε τα μούτρα του, καταλαβαίνεις τι λέω; Κατάλαβες, ήταν πιο κάτω, κατέβηκε πιο κάτω, έσπασαν τα πάνω. Μειώθηκαν τα πάνω και αυξήθηκαν τα κάτω. Ήταν καταβεβλημένος λες και τον είχε καταβάλει, ας πούμε, κάτι... να, όταν έπινε κανένα ουίσκι, φιλοτρελαινότανε, όταν έπινε κανένα ουσκάκι, φιλοτρελαινότανε· αυτό σ' το λέω με σιγουριά, γιατί μου είχε μένα την μπουκάλα με το τσίπουρο, γιατί γούσταρε την παρέα μου, εκείνος δεν έπινε τσίπουρο, έπινε ουσκάκι και αμέσως άρχοντας, την έβλεπε μετά. Υπήρχε η ευθυμία, το είχαμε κάνει αυτό πολλά βράδια... (Ερώτηση: Όλα αυτά έγιναν όταν επέστρεψε από την Αθήνα και έπαιρνε τη θεραπεία;) Εγώ πιστεύω έπαιρνε και πριν φάρμακα. Η Αθήνα πιστεύω έπαιξε ρόλο στην κατάσταση χαλάρωσης, όταν γύρισε είχε χαλαρώσει, είχε πέσει η ψυχολογία του. Μπορεί να πήγε ενδεχομένως να φτιάξει την αγωγή, αυτό πήρα χαμπάρι εγώ... (Ερώτηση: Όταν «έπεφτε», αυτό επηρέαζε τη δουλειά του;) Και βέβαια, όταν πήγαινες να σου φτιάξει κάτι και σου έλεγε, πέρνα σε μια ώρα, το βράδυ, αύριο... Σιγά σιγά έγινε αργός και σκεφτικός, σκεφτικός τώρα τελευταία... τώρα τελευταία είχε αλλάξει· δεν ήταν όπως στην αρχή. Στην αρχή ήτανε φίρμα. Τελευταία είχε πέσει, είχε πέσει...

Ο πατέρας του Λ. και ο αδελφός του Λ., παρά τα όσα συνέβαιναν, συνέχισαν να του φέρονται όπως πριν.

(αφηγητής Α) Αυτός, ο γέρος, τα ίδια, τον κούρδιζε, τον υποτιμούσε. Αυτός είναι ζώο... (Ερώτηση: Ο αδελφός του

άλλαξε καθόλου τη στάση του;) Όχι, και ο Λ. συνέχισε να τον θεωρεί κωλόπαιδο, τον θεωρούσε να πούμε παρτάκια, δεν τον γούσταρε δηλαδή, γιατί ήταν ο εαυτούλης του.

Κάποια μέρα ο Λ. δανείστηκε την κυνηγετική καραμπίνα από έναν γείτονά του, αποσύρθηκε στην αποθήκη του μαγαζιού και αυτοπυροβολήθηκε στο κεφάλι. Ενώ απέφυγε τον θάνατο, παρέμεινε σε σχεδόν κωματώδη κατάσταση. Μετά από λίγο καιρό μεταφέρθηκε στο σπίτι του και πλέον έχει πολύ μικρή επαφή με το περιβάλλον και τα πρόσωπα που τον επισκέπτονται. Στα παιδιά του αυτό που είπαν ήταν ότι επρόκειτο για κάποιο σοβαρό ατύχημα. Το μαγαζί συνέχισε να λειτουργεί η γυναίκα του με τη βοήθεια πλέον του αδελφού της. Για τα τραγικά γεγονότα ο κοινωνικός περίγυρος έριξε όλη την ευθύνη στον πατέρα του.

(αφηγητής Α) Έλεγαν ότι τον πήρε στο λαιμό του ο πατέρας του· όλο το χωριό το έλεγε! Αυτός δεν τόλμησε να βγάλει όμως καμιά κουβέντα, αφού τον πήρε στο λαιμό του, πώς να τολμήσει να μιλήσει; (Ερώτηση: Τον πήρε στο λαιμό του με ποια έννοια;) Έλεγαν ότι το πίεζε το παιδί, ότι το έπαιζε λεφτάς, ότι τον έπρηζε! Είναι τσογλάνι ο πατέρας· τώρα δεν μπορούμε να φτάσουμε στο βάθος, τι και πώς... (Ερώτηση: Από τη μέρα που αυτοπυροβολήθηκε ο Λ. μέχρι σήμερα τι άλλαξε στη συμπεριφορά του πατέρα του;) Τίποτα. Ζώο ήτανε και ζώο θα 'ναι, δεν έχει αλλά-

ξει τίποτα, τίποτα σου λέω. Συνεχίζει να ξεγελάει τον κόσμο, για να του πάρει τα χωράφια.

(αφηγητής Β) Εγώ τα αποδίδω στο πατέρα του, τέλος! Σου εξήγησα τους λόγους που το αποδίδω στον πατέρα. Αυτά είναι βιώματα, παιδικά τραύματα, δεν το πρόσεξε το παιδί σωστά, μελαγχολικό παιδί, είχε μια γλοιώδη συμπεριφορά.

Άλλος συνομιλητής μας υποθέτει ότι στην αυτοκτονία τον έσπρωξε η σχέση με την κουμπάρα και το παιδί της.

(αφηγητής Γ) Υπάρχουν κάποιοι που λένε ότι ενδεχομένως η σχέση του με αυτή τη γυναίκα ήταν αυτό που τον έσπρωξε προς την αυτοκτονία. (Ερώτηση: Γιατί;) Γιατί δεν μπορούσε να πλησιάσει

το παιδί, έμαθε κάτι ο κουμπάρος του, ξέρω 'γώ; Μπορεί να τον άφησε και να τον πλήγωσε; (Ερώτηση: Ακούστηκαν τέτοια;) Εμπώς, δεν ακούστηκαν; (Ερώτηση: Τι άλλο ακούστηκε;) Ότι το πήρε χαμπάρι η γυναίκα του, ότι αντέδρασε και ξέρω 'γώ, τέτοια πράγματα... κατάλαβες τι σου λέω, ο Λ. δεν μπορούσε, βρε παιδάκι μου, να αντιμετωπίσει τα πράγματα καθαρά, με σθένος. Καταλαβαίνεις, ήταν ένα παιδί έτσι φοβητσιάρης... μπορεί αυτή, η άλλη, να του είπε, τι θα γίνει μ' εμάς, ή τέλος πάντων, το παιδί αυτό είναι δικό σου, δικό μας.

Βέβαια κάποιες υποθέσεις σχετίζονται και με τη θεραπεία που έπαιρνε και που εικάζεται ότι ο Λ. τη διέκοψε κάποιες μέρες πριν από την απόπειρα αυτοκτονίας, κάτι που, όπως έλεγε ένας συγχωριανός του, «τον τρέλανε εντελώς».

Ερμηνευτική Σύνθεση

Ο Λ., χάνοντας με τρόπο ρητό και σκληρό ήδη από τα πρώτα παιδικά του χρόνια τα προνόμια του «πρωτότοκου» (ανοχές, επιβραβεύσεις, προτίμηση και ενίσχυση του άλλου αδελφού), σε ώριμη ηλικία κλήθηκε να γίνει «διάδοχος σε μια οικογενειακή επιχείρηση» αποδεχόμενος μια «θέση» η οποία ήταν οικονομικά επισφαλής και εξαρτημένη (λόγω της διαρκούς παρουσίας και χειραγώγησης από τον πατέρα), κοινωνικά αρνητική (εξαιτίας των κοινωνικών και των εισοδηματικών επιλογών του πατέρα), συμβολικά αμφιλεγόμενη (λόγω των παρεμβάσεων του πατέρα) και πολιτικά βεβαρημένη (εξαιτίας των πολιτικών επιλογών του πατέρα). Αυτά τα πολύ σύνθετα εμπόδια και όρια κατέληξαν, αντικειμενικά και υποκειμενικά, να είναι πιο ισχυρά και αποτελεσματικά σε σχέση με τις δικές του προσπάθειες για μια «καινούργια αρχή» και «ένα άλλο όνομα». Ο Λ. κατέληξε να νιώθει κατώτερος, ανεπαρκής, ανήμπορος, «παγιδευμένος».

Από την άποψη αυτή η αυτοκτονία του αθροίζει, συνοψίζει, συνθέτει και εκφράζει τους δομικούς μετασχηματισμούς της «οικογενειακής επιχείρησης» (που απαιτούν νέους οικονομικούς, κοινωνικούς, συμβολικούς και πολιτικούς ρόλους), οι οποίοι όμως αντιφάσκουν προς την «πατριαρχική εξουσία» (ο πατέρας κυρίαρχο πρόσωπο και ρυθμιστής των αποφάσεων) και τις συνακόλουθες στρατηγικές της με βάση το αγροτικό έθος (όπου ο καθορισμός και ο επιμερισμός των προνομίων και των αγαθών μεταξύ των παιδιών γίνεται από τον πατέρα). Στο πλαίσιο αυτό οι τρόποι με τους οποίους επηρέασαν ή δεν επηρέασαν την πορεία προς την αυτοκτονία οι ερωτικές του επιλογές και τα πιθανά τους αποτελέσματα (συγκρούσεις, σχόλια, ενδεχόμενο ύπαρξης παιδιού εκτός γάμου) είναι μικρότερης σημασίας, καθώς η

επιλογή των σχέσεων αυτών έγινε με την ιδιότητα του «παγιδευμένου» που αναζητούσε μια «διέξοδο», και όχι μια «σχέση» που να οδηγεί σε μια διέξοδο.

Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι βασικοί στόχοι της έρευνας ήταν η καταγραφή, η κατανόηση και η ερμηνεία του κοινωνικού οδοιπορικού του αυτόχειρα σε σχέση με τις βασικές στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής και τα επιμέρους «σχέδια» της αγροτικής οικογένειας σε μια ορισμένη περιοχή (νομός Αιτωλοακαρνανίας), στο πλαίσιο ενός τρόπου παραγωγής (καλλιέργεια του καπνού), σε αναφορά με ένα ορισμένο συμβολικό σύστημα (παραγωγικές κουλτούρες, συστήματα διαδοχής, ανδρικός κόσμος) και σε μια συγκεκριμένη περίοδο (1994-2008), η οποία χαρακτηρίζεται από την κρίση και το τέλος της καλλιέργειας του καπνού.

Πιο συγκεκριμένα τα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε ήταν τα ακόλουθα:

- Οι αγρότες που αυτοκτονούν ποιο κοινωνικό οδοιπορικό ακολουθούν, μέσα ή έξω από τη γεωργία, μέχρι την αυτοκτονία;
- Ποια είναι τα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά τους προβλήματα σε σχέση με την οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον;
- Ποια είναι η αυτοεικόνα που έχουν διαμορφώσει για τον εαυτό τους και οι εικόνες για τους άλλους και πώς αυτές επηρεάζουν τις αυτοκτονικές τους επιλογές;
- Πώς επηρεάζουν τις αυτοκτονικές τους επιλογές οι επιμέρους παραγωγικές, κοινωνικές και συμβολικές συνθήκες;
- Πώς μπορούν τελικά να προβλεφθούν οι αυτοκτονίες των αγροτών και να αντιμετωπιστούν τα αποτελέσματα που αυτές επιφέρουν στον κοινωνικό περίγυρο στο πλαίσιο μιας νέας και μεταβαλλόμενης αγροτικής ανάπτυξης, η οποία επιχειρεί να επιλύσει τα μεγάλα προβλήματα των αγροτικών κοινωνιών και παράλληλα να διαμορφώσει τα νέα υποκείμενα της λεγόμενης «κοινωνίας της υπαίθρου»;

Σε θεωρητικό επίπεδο και από κοινωνιολογική σκοπιά θεωρήσαμε την κρίση και το τέλος της παραγωγής και της κουλτούρας του καπνού σαν

ένα σύνολο από «περάσματα» των ατόμων και των ομάδων από τη μια εποχή στην άλλη (N. Elias), τη μια κοινωνική οργάνωση στην άλλη (E. Durkheim), από το ένα κοινωνικό στρώμα-έθος στο άλλο (P. Bourdieu) και από τη μια κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη (E. Goffman). Με βάση τις θεωρητικές αυτές αναφορές επισημάναμε ότι τα «περάσματα»:

- α) ομοιοποιούνται ανάλογα με τις γεωγραφικές περιοχές, τους τρόπους παραγωγής, τις κοινωνικές ομάδες και τις οικογενειακές στρατηγικές,
- β) επηρεάζουν καθοριστικά τόσο την κοινωνική και προσωπική ταυτότητα των ατόμων όσο και τα στοιχεία της «κανονικότητας» και της «παθολογίας» τους,
- γ) τροποποιούν καθοριστικά τις στρατηγικές μέσα από τις οποίες τα άτομα αναζητούν την αναγνώριση και διάκριση γι' αυτό που είναι, που νομίζουν ότι είναι ή θα ήθελαν να είναι,
- δ) ενέχονται στις αυτοκαταστροφικές και αυτοκτονικές αντιλήψεις, τις παραστάσεις και τις πρακτικές των ατόμων.

Στη συνέχεια αναφερθήκαμε στην παραγωγή και την κουλτούρα του καπνού στον νομό Αιτωλοακαρνανίας και επισημάναμε ότι η «κρίση και το τέλος του καπνού» επηρέασαν βαθιά την ατομική και κοινωνική ταυτότητα των ατόμων, και ιδιαίτερα των ανδρών, τόσο στο πλαίσιο της εργασίας, της γαμήλιας αγοράς και της οικογένειας όσο και στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και των οικονομικών και εμπορικών συναλλαγών.

Με άλλα λόγια η οικονομική, κοινωνική και συμβολική ταυτότητα των ανδρών παύει να θεωρείται δεδομένη και γίνεται αμφίσημη, αφού δεν διαμορφώνεται πλέον από την άδεια παραγωγής καπνού αλλά από τις χορηγούμενες επιδοτήσεις, γίνεται δηλαδή «αγρότης στα χαρτιά», «ληξιπρόθεσμος αγρότης». Αλλάζουν δηλαδή συστηματικά και ανεπιστρεπτί οι μορφές και οι μηχανισμοί μέσα από τους οποίους και με τους οποίους οι αγρότες ένωσαν αναγνώριση, διάκριση, δικαίωση και νομιμοποίηση γι' αυτό που ήταν, που νόμιζαν ότι ήταν ή θα ήθελαν να ήταν.

Προκειμένου τα φαινόμενα που εντοπίσαμε στον συγκεκριμένο νομό και συνδέονται με την παραγωγή του καπνού να μην θεωρηθούν μεμονωμένα, περιθωριακά και περιστασιακά, επιχειρήσαμε μια αναγκαστικά σύντομη και επιλεκτική επισκόπηση των «κρίσεων» και των «παθογενειών» του αγροτικού χώρου στη νεοελληνική κοινωνία. Η αναδρομή αυτή κατέδειξε ότι και κατά τη διάρκεια των παλαιότερων κρίσεων στον αγροτικό χώρο —όταν οι κρίσεις αυτές εξετάζονται ως

σύνολο μετασχηματισμών και «περασμάτων»— εμφανίζονταν στοιχεία «παθογένειας», παρότι λόγω συγκεκριμένων κοινωνικών μηχανισμών τα στοιχεία αυτά δεν εκδηλώνονταν με τη μορφή της αυτοκτονίας.

Αναλογικά προς εκείνες η σύγχρονη αγροτική κρίση παίρνει τη μορφή «περασμάτων» που εντάσσονται σε διαφορετικές από το παρελθόν κατηγορίες, και πιο συγκεκριμένα παίρνει τη μορφή «περάσματος»:

- από την εποχή της αγροτικής ανάπτυξης στην εποχή της πολυλειτουργικής γεωργίας,
- από την αγροτική κοινωνία στην «κοινωνία της υπαίθρου»,
- από τα σχετικά ομοιογενή κοινωνικά στρώματα της υπαίθρου στα διαφοροποιημένα, άνισα ή και συγκρουόμενα κοινωνικά στρώματα της σύγχρονης περιόδου,
- από το «αγροτικό habitus» στο habitus της οικονομικής ευμάρειας και της κοινωνικής διαφοροποίησης,
- από την ταυτότητα του «πραγματικού αγρότη» στην ταυτότητα του «αγρότη στα χαρτιά», του «εισοδηματία αγρότη», του «επιδοτούμενου αγρότη».

Με βάση τις παραπάνω ιστορικές, κοινωνιολογικές και θεωρητικές επιλογές αποφασίσαμε να μελετήσουμε με ποσοτικές μεθόδους (στατιστικά στοιχεία) και με ποιοτικές μεθόδους (συνεντεύξεις) τις αυτοκτονίες που έλαβαν χώρα στον νομό Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1994-2008. Πρόκειται για τις αυτοκτονίες 111 ατόμων, εκ των οποίων η πλειονότητα (62,16%) ήταν αγρότες.

Η στατιστική ανάλυση των χαρακτηριστικών των αυτοχειρών (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, διαμονή, χώρος αυτοκτονίας, τρόπος-μέσο αυτοκτονίας, χρόνος αυτοκτονίας) κατέδειξε για τις αυτοκτονίες των αγροτών τα εξής:

- Ως προς τη γεωγραφική τους κατανομή, οι αυτοκτονίες αντανακλούν την κρίση της κοινωνικής γεωγραφίας του καπνού, καθώς τα ποσοστά των αυτοκτονιών είναι υψηλότερα στις ορεινές και περιαστικές περιοχές. Απειλούνται, δηλαδή, περισσότερο αφενός οι περιαστικές περιοχές, που χαρακτηρίζονται από την πολυαπασχόληση, την εποχική εργασία, την ανεργία και τις μεγάλες αλλαγές στην αγροτική παραγωγή, και αφετέρου οι ορεινές περιοχές, που χαρακτηρίζονται από τη δημογραφική κρίση, τη γήρανση του πληθυσμού, την εγκατάλειψη και την απομόνωση, τη μηδαμινή οικονομική ανάπτυξη και το περιορισμένο δίκτυο κοινωνικών και ιατρικών υπηρεσιών.

- Ως προς την κατά φύλο κατανομή τους, οι αυξημένες αυτοκτονίες των ανδρών αγροτών αντανακλούν το γεγονός ότι οι άνδρες, των οποίων οι αυτοκτονίες είναι αρκετά περισσότερες, είναι πιο εκτεθειμένοι στην αυτοκτονία, γιατί, ενώ ηγούνται συμβολικών συστημάτων που τους δίνουν, κατά περίπτωση, την αίσθηση του «αφεντικού» ή της «ανδρικής κυριαρχίας», τα συστήματα αυτά, διαχρονικά αλλά και συγχρονικά, χαρακτηρίζονται από πολλαπλότητα, ετερογένεια και αντιφάσεις («άδεια καπνού», «όνομα», «σπίτι», «διαδοχή», «τιμή»).
- Ως προς την ηλικιακή τους κατανομή, διαπιστώσαμε ότι τα υψηλότερα ποσοστά αυτοκτονιών εμφανίζονται σε αγρότες ηλικίας 53-59 ετών. Πρόκειται για τους αγρότες εκείνους που στις αρχές της δεκαετίας του 1980 εισέρχονται στην παραγωγική διαδικασία και θα μπορούσαν να ευνοηθούν τόσο από τις οικονομικές πολιτικές που τίθενται σε εφαρμογή, όσο και από τις φαντασιακές διαστάσεις της αγροτικής ανάπτυξης, της προόδου και της ευημερίας.
- Ως προς την οικογενειακή κατάσταση, το υψηλό ποσοστό των αυτοκτονιών στους έγγαμους αγρότες θέτει εν αμφιβόλω τον προστατευτικό ρόλο της οικογένειας και συνδέεται με το γεγονός ότι η γαμήλια αγορά, κάτω από τις ανάγκες της παραγωγής και της «κουλτούρας του καπνού», οδηγούσε τους αγρότες να παντρεύονται και μάλιστα σε σχετικά νεαρή ηλικία, αφού ο γάμος για τον άνδρα ήταν η συμβολική εκκίνηση της «διαδοχής» (γυναίκα, προίκα, παιδιά) και για τη γυναίκα η συμβολική επικύρωση της αξίας και της ικανότητάς της.
- Η αύξηση του ποσοστού των αυτοκτονιών στους αγρότες τα έτη 2001, 2005 και 2008 αντανακλά τους ρυθμούς της «κρίσης του καπνού» (2001), του «τέλους του καπνού» (2005) και των αυξανόμενων συνεπειών της κρίσης στον αγροτικό και τον αστικό χώρο (2008).
- Ως προς τη μηνιαία τους κατανομή, τα αυξημένα ποσοστά των αυτοκτονιών των αγροτών τους μήνες Μάρτιο, Απρίλιο και ο Μάιο συνδέονται με τις περιόδους αιχμής, δηλαδή τη σπορά και τις προετοιμασίες του χωραφιού για το φύτεμα του καπνού (Μάρτιος) και τις εντατικές προσπάθειες για την άρδευση, τη φυτοπροστασία και τη συλλογή του καπνού (Μάιος).
- Ως προς την κατανομή τους μεταξύ των ημερών της εβδομάδας, τα αυξημένα ποσοστά των αυτοκτονιών των αγροτών τις ημέρες

Πέμπτη και Τρίτη αντανakλούν τον βιορρυθμό του «μεσοβδόμαδου».

- Ως προς τον χώρο όπου διαπράττονται οι αυτοκτονίες, το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό που καταλαμβάνει το σπίτι ως χώρος αυτοκτονίας αιτιολογείται από τη μεγάλη σημασία που έχει το «σπίτι» για τον αγρότη-καπνοκαλλιεργητή.
- Ως προς τα μέσα και τους τρόπους που χρησιμοποιούνται για την αυτοκτονία, τα αυξημένα ποσοστά των αυτοκτονιών των αγροτών με όπλα (αυτοπυροβολισμός) αντανakλούν την πολλαπλότητα των ανδρικών συμβολισμών που συνδέονται με την κατοχή και τη χρήση των όπλων.
- Σε ό,τι αφορά το χρονικό διάστημα της ημέρας στο οποίο συμβαίνουν οι περισσότερες αυτοκτονίες (συνηθέστερα 12.00-3.00μ.μ.) καθώς και σε ό,τι αφορά τη συχνότερα καταγραφόμενη στα αρχεία αιτία της αυτοκτονίας, δηλαδή τα «ψυχολογικά προβλήματα», θεωρούμε ότι τα διαθέσιμα από την έρευνά μας στοιχεία δεν επαρκούν για την ερμηνεία τους και πρέπει να αναζητηθούν πρόσθετα κοινωνιολογικά και ανθρωπολογικά στοιχεία.

Οι ανωτέρω τάσεις, που αναδείχθηκαν μέσα από τη στατιστική ανάλυση των κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών των αυτοχειρών, –ενώ αντανakλούν σε σημαντικό βαθμό τις επιρροές που άσκησε η κρίση και το τέλος της παραγωγής και της κουλτούρας του καπνού στις επιμέρους περιοχές, τα συστήματα παραγωγής, τα φύλα, τις ηλικίες, τους βιορρυθμούς και τα συμβολικά συστήματα– δεν μας πληροφορούν για τις βιογραφικές και βιωματικές όψεις, για τη δραματοποίηση των σχέσεων που είχαν οι αυτόχειρες με τις στρατηγικές της κοινωνικής αναπαραγωγής, για τα σχέδια της οικογένειας, τις συμβολικές ιεραρχίες και τα επιμέρους χαρακτηριστικά των ατόμων.

Η ανάδειξη από τους μηχανισμούς κοινωνικής και οικογενειακής αναπαραγωγής των «ικανών» και των «ανίκανων» διαδόχων καθώς και οι περιπέτειες των ρόλων που τους επιφυλάσσονται θεωρούμε ότι μπορούν να ερμηνευθούν, αν διεισδύσουμε σε αυτή τη σύνθετη πραγματικότητα με τη συγκρότηση «αυτοκτονικών οδοιπορικών» ή «αυτοκτονικών ιδεότυπων» αξιοποιώντας όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες από την επιτόπια παρατήρηση, τις συζητήσεις, τις συνεντεύξεις και τις αφηγήσεις των συγγενών και των οικείων των αυτοχειρών. Έτσι η πολλαπλότητα και η ετερογένεια των

«αυτοκτονικών οδοιπορικών» μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί από τους τρεις βασικούς για την περιοχή «αυτοκτονικούς ιδεότυπους»:

- Ο πρώτος ιδεότυπος, που παρουσιάστηκε με τον τίτλο «ο αταίριαστος», αφορά ένα άτομο που ενηλικιώνεται μέσα στην κρίση και «το τέλος του καπνού», γεγονός που καθιστά αμφιλεγόμενες, αντιφατικές και ανίσχυρες τις στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής και κατ' επέκταση τις σχέσεις των στρατηγικών αυτών με τα σχέδια της οικογένειας, τις εκπαιδευτικές πορείες και τις απαιτήσεις της γαμήλιας αγοράς. Το άτομο δεν μπορεί να μείνει στη γεωργία και την περιοχή (να γίνει διάδοχος), δεν μπορεί να φύγει στην πόλη (λόγω των εκπαιδευτικών ελλείψεων του και επειδή είναι ανειδίκευτος) αλλά και δεν μπορεί να αναγνωριστεί και να διακριθεί για κάποιες άλλες ικανότητες ή δεξιότητές του (λόγω της ανεργίας, του σιγματισμού και των ατυχημάτων). Από την άποψη αυτή η αυτοκτονία του αθροίζει, συνοψίζει, συνθέτει και εκφράζει τον «αταίριαστο», αυτόν δηλαδή που κατέληξε να μην είναι απαραίτητος, να δημιουργεί διαρκώς προβλήματα, να περισσεύει, να γίνεται ένα πραγματικό «βάρος» στον εαυτό του και τους οικείους του.
- Ο δεύτερος ιδεότυπος, που παρουσιάστηκε με τον τίτλο «ο σώγαμπρος», αφορά ένα άτομο που, ενώ αποφασίζει και βγαίνει από τα οικονομικά και κοινωνικά διλήμματα της κρίσης και του «τέλους του καπνού» (γίνεται πρώτα ιδιωτικός υπάλληλος και στη συνέχεια επιχειρηματίας), παγιδεύεται στα συμβολικά και ψυχολογικά διλήμματα του αγροτικού ανδρικού κόσμου και του «διαδόχου». Τα ισχυρά αυτά συμβολικά σύμπαντα δεν ανέχονται ή δεν επιτρέπουν στον άνδρα να εγκαταλείψει το «πατρικό του σπίτι και την περιουσία του» και να γίνει «σώγαμπρος». Με άλλα λόγια σταδιακά εγκαταλείπει τον ρόλο του άνδρα-διαδόχου, υποβαθμίζει τον ρόλο του άνδρα-συζύγου-αρχηγού της οικογένειας, δεν ανταποκρίνεται στον ρόλο του άνδρα-πατέρα, δεν αξιοποιεί τη θέση του άνδρα-επιχειρηματία-αφεντικού, δεν δείχνει την αποφασιστικότητα και την τόλμη του άνδρα-εραστή. Αυτοκτονεί γιατί του καταλογίστηκε –και ο ίδιος το ήξερε– ότι εγκατέλειψε και πρόδωσε αυτό που έπρεπε και μπορούσε να κάνει.
- Ο τρίτος ιδεότυπος, που παρουσιάστηκε με τον τίτλο «ο παγιδευμένος», αφορά ένα άτομο που, ενώ φαίνεται ότι δεν επηρεάζεται από την κρίση και το «τέλος του καπνού» (καθώς η οικογένειά του είχε ως βασικά εισοδήματα τις εξω-γεωργικές

δραστηριότητας), παγιδεύεται στον ρόλο του «πρωτότοκου». Καλείται επιτακτικά και σχεδόν αναπόδραστα να γίνει «διάδοχος σε μια οικογενειακή επιχείρηση»

και κυρίως να αποδεχτεί μια «θέση» η οποία χαρακτηριζόταν από τις αρνητικά σημασιοδοτημένες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και προσωπικές περιπέτειες του πατέρα του. Έτσι σταδιακά κατέληξε να νιώθει κατώτερος, ανεπαρκής, ανήμπορος, «παγιδευμένος». Από την άποψη αυτή η αυτοκτονία αντανάκλα τη δραματοποίηση μιας αντίθεσης, όπου οι ανάγκες για δομικούς μετασχηματισμούς της «οικογενειακής επιχείρησης» αντιφάσκουν προς την «πατριαρχική εξουσία» και προς τις συνακόλουθες στρατηγικές της με βάση το αγροτικό έθος του διαδόχου.

Συνοψίζοντας, ο αυτόχειρας –χωρίς να το ξέρει, να το θέλει ή να μπορεί πάντα να το μάθει– αθροίζει, συνοψίζει, συνθέτει και εκφράζει τις αποκλίσεις ανάμεσα στις (διαγενεακές) στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής και στα «σχέδια της οικογένειας», καθώς οι μεν και τα δε μετασχηματίζονται μέσα σε καταστάσεις «κρίσης» και «περασμάτων».

Οι (διαγενεακές) στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής, ακριβώς επειδή εμπεριέχουν ισχυρές κοινωνικές διαφορές, διακρίσεις, ανισότητες και αντιθέσεις, είναι συχνά όχι μόνο αναπόδραστες ή και αμείλικτες αλλά και ικανές να προσδιορίσουν τους ανθρώπους, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, ως τελεσφόρους ή ατελέσφορους, πρωταγωνιστές ή σωσίες, «κανονικούς» ή «παθολογικούς». Με άλλα λόγια ο αυτόχειρας, ως κοινωνικό οδοιπορικό και προσωπική βιογραφία, μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί άλλοτε ως δομικό και αναπόφευκτο θύμα και άλλοτε ως «απαραίτητο» και «χρήσιμο» θύμα. Πρόκειται για μια δυναμική που τόσο εύστοχα συνέλαβε ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, όταν έγραφε το ποίημά του «Επί τω θανάτω Ιουλίας Ράλλη Βαλαωρίτου»: «αν είμαι χάρος χαλαστής, είμαι και χάρος πλάστης».

Στο ειδικότερο όμως ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της κρίσης και του τέλους της παραγωγής και της κουλτούρας του καπνού (παραγωγικές ρυθμίσεις, πολιτική διαχείριση), ορισμένες αυτοκτονίες στον νομό μπορούν να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν ως «αόρατες δολοφονίες» ατόμων από την (αγροτική) πολιτική και από τους πολιτικούς-πολιτευτές (των επαρχιακών κοινωνιών).

Τελικά, επειδή τα αίτια, οι διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα των εκάστοτε στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής είναι απρόβλεπτα και αδυσώπητα, η πρόβλεψη και η αντιμετώπιση των αυτοκτονιών θα είναι πάντα περιορισμένη, σχετική και αναποτελεσματική.

Από την άποψη αυτή η επέκταση και η στελέχωση των κοινωνικών και ιατρικών υπηρεσιών του νομού με επαρκές, εξειδικευμένο, διαθέσιμο και ειδικά καταρτισμένο επιστημονικό δυναμικό κρίνονται απαραίτητες.

Ωστόσο το κεντρικό ζήτημα στην πρόληψη και αντιμετώπιση των αυτοκτονιών σε μια ορισμένη εποχή, κοινωνική ομάδα και κουλτούρα είναι η κατανόηση, η ερμηνεία και η αντιμετώπιση των πραγματικοτήτων, των δυνατοτήτων, των προϋποθέσεων και των ορίων που ενέχονται σε κάθε κοινωνικό και έμφυλο ρόλο. Είναι τα στοιχεία αυτά της κοινωνικής προέλευσης και θέσης, δηλαδή η αναγνώριση και η δικαίωση του ατόμου γι' αυτό που είναι, που νομίζει ότι είναι ή θα ήθελε να είναι, τα οποία τελικά θα προσδιορίσουν τους λόγους για τους οποίους το άτομο θα νιώσει «κανονικό» ή «παθολογικό», θα απευθυνθεί ή όχι στους «ειδικούς», θα ακολουθήσει ή όχι τις προτεινόμενες «θεραπείες», θα στιγματιστεί περισσότερο ή λιγότερο, θα αποπειραθεί ή θα αποπερατώσει μια αυτοκαταστροφική πράξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ελληνική/Ελληνόγλωσση

- Αβδελίδης, Π., 1975, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Αβδελίδης, Π., 1981, *Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Αγγέλη, Μ., 2007, *Ο κόσμος της εργασίας: γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού, Αγρίνιο 19ος-20ός αιώνας*, (Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Αγριαντώνη, Χ., 1988, «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Τα Ιστορικά*, 8: 69-84.
- Αγριαντώνη, Χ., 1999, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, (σ. 173-221), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Αγριαντώνη, Χ., 2000, «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, (σ. 145-176), Αθήνα: εκδ. Τυπωθήτω.
- Αγριαντώνη, Χ., 2003, «Έξαρση και κρίση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 6, (σ. 107-118), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Αιγινίτης, Δ., 1907, «Στατιστικός πίναξ εμφανίων τα αποτελέσματα του κατά τον Δεκέμβριον 1903 δαμαλισμού του στρατού», *Αρχεία Ιατρικής*, Γ': 116-117.
- Αλβανός, Ρ., 2000, «Σλαβόφωνοι ντόπιοι και πόντιοι πρόσφυγες: η μνήμη και η εμπειρία της δεκαετίας του 1940 σε δυο χωριά της περιοχής Καστοριάς», *Τα Ιστορικά*, 33: 289-318.
- Αλεβιζάτος, Ν., 1984, «Καθεστώς "έκτακτης ανάγκης" και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950*, (σ. 383-398), Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Αλεβιζάτος, Ν., 1995, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Αλεξίου, Θ., 1994, «Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά*, 21: 339-364.
- Ανδρεάδης, Α., 1917, *Η Ελληνική Μετανάστευσις*, Εν Αθήναις: εκδ. Τυπογραφείον Παν. Α. Πετράκου.

- Αρώνη-Τσίχλη, Κ., 1989, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Αρώνη-Τσίχλη, Κ., 1999, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες στην Πελοπόννησο, 1893-1905*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Αρώνη-Τσίχλη, Κ., 2003α, «Το αγροτικό ζήτημα. Κοινωνικοί αγώνες στην ελληνική ύπαιθρο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 5, (σ. 79-90), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Αρώνη-Τσίχλη, Κ., 2003β, «Το αγροτικό ζήτημα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 10, (σ. 267-282), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Ασδραχάς, Σ., 1984, «Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Τα Ιστορικά*, 2: 235-252.
- Βαβακούλης, Γ., 1929, *Η φυματίωση και το καπνεργατικόν επάγγελμα*, [Χ.Τ.]: εκδ. Ταμείον Ασφαλίσεως Καπνεργατών.
- Βαΐου, Ν., & Χατζημιχάλης, Κ., 1994, «Αναδιάρθρωση και γεωγραφία της απασχόλησης σε Μακεδονία και Θράκη», *Πολίτης*, 126: 26-31.
- Βαΐου, Ν., & Χατζημιχάλης, Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα: εκδ. Εξάντας.
- Βαλεργάκη, Ε., Τσαγκαράκη, Μ., Στριμπούλη-Γριμπούλη, Γ., Ανυφαντάκη, Ε., & Τριποδιανάκη, Ι., 2008, «Στάσεις ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού σε σχέση με την αυτοκτονία», *Ψυχιατρική*, 19 (3): 231-237.
- Βεντούρα, Λ., 1999, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα: εκδ. Νεφέλη.
- Βεργόπουλος, Κ., 1975, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. Εξάντας.
- Βερναρδάκης, Χ., & Μαυρής, Γ., 1987, «Τα κοινωνικά μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία», *Θέσεις*, 20: 47-93 και 21: 94-133.
- Βιολάκη, Μ., & Κουρσούμπας, Χ., 1952, «Πρόδρομος μελέτη επί των σημειωθέντων περιστατικών δηλητηριάσεων εξ εξαχλωρίου βενζολίου εις περιοχήν νομού Ευρυτανίας», *Αρχεία Υγιεινής*, 1-3: 77-88.
- Βλαδίμηρος, Λ., 1992, *Ιατρική και Διαφήμιση στην Ελλάδα. Από την Αρχαιότητα ως το 1940*, Αθήνα: εκδ. Επτάλοφος.
- Βλάχος, Ν., 1935, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Αθήνα: εκδ. Γερτ. Χρήστου.
- Βλαχούτσικου, Χ., & Μπαχαροπούλου, Α., 1991, «Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα. Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 45: 94-100.

- Βόγλης, Π., 2004, «Ανάμεσα στην άρνηση και την αυτοάρνηση: πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα, 1945-1950», στο Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, (σ. 87-104), Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Βουλγαράκης, Η., 1992, *Αυτοκτονία και εκκλησιαστική ταφή*, Αθήνα: εκδ. Αρμός.
- Βουρνάς, Τ., 1977, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1909-1940)*, Αθήνα: εκδ. Τολίδη.
- Bourdieu, P., 1993, *Οι κληρονόμοι*, Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσας.
- Bourdieu, P., 1998, *Για την τηλεόραση*, Αθήνα: εκδ. Πατάκης.
- Bourdieu, P., 1999, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσας.
- Bourdieu, P., 2002, *Η Διάκριση*, Αθήνα: εκδ. Πατάκης.
- Bourdieu, P., 2006, *Η αίσθηση της πρακτικής*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Γαβριήλ, Ι., 1986, *Η αυτοκτονία στην Πελοπόννησο. Επιδημιολογία, ψυχοπαθολογία, κοινωνικοί παράγοντες*, (Διδακτορική Διατριβή, Πάτρα: Ψυχιατρική Κλινική Ιατρικού Τμήματος Πανεπιστημίου Πατρών).
- Γαβριήλ, Ι., Μπεράτη, Στ., & Χαρτοκόλλης, Π., 1983, «Αυτοκτονίες και απόπειρες αυτοκτονίας στην περιοχή της Πάτρας: επιδημιολογικά στοιχεία», στο *Πρακτικά του 10ου Πανελληνίου Συνεδρίου Νευρολογίας και Ψυχιατρικής*, τόμ. 1, σ. 440-445.
- Γαρδίκια, Κ., 2007, «Η ελκυστικότητα κατά το μεσοπόλεμο: κοινωνία, κράτος και διεθνής βοήθεια», στο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, (σ. 266-280), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Γιαννακοπούλου, Ε., 2003, «Η διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού στο Βραχώρι (19ος- α΄ μισό του 20ού αιώνα)», στο *Η μνήμη του επαρχιακού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του 1960*, (σ. 37-48), Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.
- Γιαννήρης, Μ., 1909, «Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριον. Ιατρική Έκθεσις επί των πεπραγμένων κατά το 1907», *Αρχεία Ιατρικής*, Δ΄: 50-52.
- Γιαννόπουλος, Κ., 1939, «Έκθεσις περί της υγειονομικής καταστάσεως του νομού Αιτωλοακαρνανίας κατά το έτος 1937», *Αρχεία Υγιεινής*, 3: 85-93.
- Γιωτάκος, Ο., 2010, «Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία», *Ψυχιατρική*, 21 (3): 195204.

- Γιωτάκος, Ο., Καράμπελας, Δ., & Καυκάς, Α., 2011, «Επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία στην Ελλάδα», *Ψυχιατρική*, 22 (2): 109-119.
- Γιωτάκος, Ο., Τσουβέλας, Γ., & Κονταξάκης, Β., 2012, «Αυτοκτονίες και υπηρεσίες ψυχικής υγείας στην Ελλάδα», *Ψυχιατρική*, 23 (1): 29-38.
- Γκιζελή, Β., 1997, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, (σ. 69-87), Αθήνα: εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Γονιδάκης, Φ., Μπαρατσή, Σ., & Βελισσαρόπουλος, Χ., 1997, «Ψυχοθεραπευτικές πρακτικές σε κοινωνικά αποκλεισμένους ασθενείς», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 59: 45-48.
- Γονιδάκης, Φ., 1998, «Η επίδραση της μετανάστευσης στην κατανάλωση αλκοόλ», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 63: 81-86.
- Γούναρης, Β., 1990, «Βουλευτές και καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, 41 (2): 313-335.
- Γούναρης, Β., 1991, «Ο Μακεδονικός Αγώνας και η προετοιμασία της απελευθέρωσης (1903-1912)», στο *Μακεδονία*, τόμ. Α', (σ. 508-527), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Γούναρης, Β., 2003, «Μακεδονία 1871-1909. Από τη Βουλγαρική Εξαρχία στο κίνημα των Νεοτούρκων», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 5, (σ. 261-284), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Γούσιος, Δ., 1999, «Η διεύρυνση της χωρικής κλίμακας στο σχεδιασμό και την εφαρμογή τοπικών πολιτικών για τον ορεινό χώρο: από τις ορεινές κοινότητες στις ορεινές γεωγραφικές περιοχές», στο *Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών*, (σ. 148-178), Αθήνα: [Χ.ε.].
- Γριτσόπουλος, Τ., 1995-97, «Προσφορά αμοιβής στους αγωνιστές του 1822 με χορηγία εθνικών κτημάτων», *Μνημοσύνη*, 13: 333-338.
- Δαλιάνη, Μ., 2004, «Παιδιά στη δίνη του Εμφύλιου Πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», στο Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο*, (σ. 105-119), Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Δαμιανάκος, Σ., 1987, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: εκδ. Πλέθρον.
- Δαμιανάκος, Σ., 1997, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*, Αθήνα: εκδ. Πλέθρον/ ΕΚΚΕ.

- Δαμιανάκος, Σ., 2002, *Από τον χωρικό στον αγρότη*, Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ-Εξάντας.
- Δαμιανάκος, Σ., 2003, «Η “αγροτική έξοδος” στο νομό Ιωαννίνων: στατιστικό εννοιολόγημα και κοινωνιολογική παρατήρηση», *Γεωγραφίες*, 5: 148-167.
- Δαουτόπουλος, Γ., 1995, «Γεωργοί και επιχειρηματίες: η περίπτωση ενός χωριού στον κάμπο των Γιαννιτσών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 88: 122-136.
- Δεληγιώργη, Χ., 2006, «Γυναίκες αυτόχειρες στην Αρχαιότητα», *Αρχαιολογία*, 98: 67-72.
- Δεμερτζής, Ν., 1996, *Τοπική Δημοσιότητα και Επαρχιακός Τύπος*, Αθήνα: εκδ. ΑΤΕ.
- Δημαρά, Ε., & Σκούρας, Δ., 1997, *Η καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. Όμβρος.
- Δήμησας, Κ., 1933, *Εισήγησις επί της επιδημιολογίας της ελονοσίας εν Μακεδονία και Θράκη*, εν Θεσσαλονίκη: Τυπογραφείον «Ελληνικής Ιατρικής».
- Δημητρίου, Ε., 1977, «Κατάθλιψη και Αυτοκτονίες», *Εγκέφαλος*, 1: 100-106.
- Δημητρίου, Ε., 1980, «Πρόληψη των αυτοκτονιών. Προβλήματα και προτάσεις», *Εγκέφαλος*, 17: 59-63.
- Δημητρίου, Ε., 1986, «Σοβαρές και μη σοβαρές απόπειρες αυτοκτονίας: ομοιότητες και διαφορές», *Ελληνική Ιατρική*, 52 (3-4): 209-216.
- Δημητρίου, Ε., 1995, «Η αυτοκαταστροφική συμπεριφορά στην Ελλάδα: δημογραφικά και κλινικά ευρήματα», *Ψυχιατρική*, 6: 225-232.
- Δημητρίου, Ε., 1998, «Αυτοκτονίες και απόπειρες αυτοκτονίας», στο Χ. Ιεροδιακόνου κ.ά. (επιμ.), *Ψυχιατρική*, (σ. 481-485), Θεσσαλονίκη: εκδ. Μαστορίδης.
- Διαμαντόπουλος, Θ., 1985, *Ο Βενιζελισμός*, Αθήνα: εκδ. Σάκκουλα.
- Δίτσα, Μ., 1985, «Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, 4: 313-326.
- Δοξιάδης, Κ., 1946, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, [Αθήνα]: εκδ. Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως.
- De Gaullejac, V., 1994, *Η ταξική νέκρωση*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Durkheim, E., [χ.χ.], *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, Αθήνα: εκδ. Αναγνωστίδης.
- ΕΔΑ, 1996, *Μαύρη Βίβλος. Το εκλογικό πραξικόπημα της 29 Οκτωβρίου 1961*, Αθήνα: εκδ. Ποντίκι.

- Ελίας, Ν., 1997, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τόμ. Α΄ & Β΄, εκδ. Νεφέλη: Αθήνα.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η., 1986, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Αθήνα: εκδ. ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ.
- Ευελπίδης, Χ., 1944, *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήναι: εκδ. «Ο Λόγος».
- Ευθυμίου, Κ., 2013, «Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία. Τι γνωρίζουμε για την σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα;», *Εγκέφαλος*, 50 (22-30): 22-30.
- Eichholtz, D., 1989, «Οι οικονομικές πλευρές της πολιτικής των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα», στο *Η Ελλάδα 1936-1944*, (σ. 209-226), Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ.
- Ζαφειριάδης, Κ., κ.ά., 1996, «Ασθενείς από διαφορετικές πολιτιστικές ομάδες στην Κινητή Ψυχιατρική Μονάδα της Ροδόπης», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 56: 73-79.
- Ζαχαράκης, Κ., Μαδιανός, Μ., Παπαδημητρίου, Γ., & Στεφανής, Κ., 1996, «Επιδημιολογική μελέτη των αυτοκτονιών στην Ελλάδα, 1981-1994» στο *14ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχιατρικής*.
- Ζαχαράκης, Κ., Μαδιανός, Μ., Παπαδημητρίου, Γ., & Στεφανής, Κ., 2003, «Επιδημιολογία της αυτοκτονίας στην Ελλάδα, 1980-1997», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 20 (2): 191-199.
- Ζαχαράκης, Κ., Μαδιανός, Μ., Παπαδημητρίου, Γ., & Στεφανής, Κ., 2004, «Προσχεδιασμός, προειδοποίηση και σημείωμα αυτοκτονίας σε 83 περιπτώσεις αυτοκτονίας», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 85: 45-52.
- Ζωγράφος, Δ., 1989, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, τόμ. Α΄, Β΄, Αθήνα: εκδ. ΑΤΕ.
- Goffman, E., 1994, *Άσπλα*, Αθήνα: εκδ. Ευρύαλος.
- Goffman, E., 1996, *Συναντήσεις*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E., 2001, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E., 2006, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Hondros, J. L., 1989, «Η Μ. Βρετανία και τα ελληνικά Τάγματα Ασφαλείας, 1943-1944», στο *Η Ελλάδα 1936-1944*, (σ. 262-276), Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ.
- Θεοδώρου, Β., 2002, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901-1927)», *Μνήμων*, 24: 145-178.

- Ιωσηφίδης, Θ., & Παπαδόπουλος, Α., 2004, «Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στον αγροτικό χώρο», στο Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο*, (σ. 113-149), Αθήνα: Gutenberg.
- Καζάκος, Π., 2001, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη.
- Καλαφάτης, Θ., 2003, «Η αγροτική οικονομία. Όψεις της αγροτικής ανάπτυξης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 5, (σ. 71-78), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Καλαφάτης, Θ., 2004, «1950-1975. Το δεύτερο μεταναστευτικό ρεύμα», ένθετο, *Το τραγούδι της ξενιτιάς*, (σ. 20-22), εφημ. *Καθημερινή*, 2/5/2004.
- Καλύβας, Σ., 2004, «Κόκκινη τρομοκρατία: η βία της Αριστερά στην Κατοχή», στο Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, (σ. 161-204), Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Καμπέρης, Ν., 2001, «Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου στην αγροτική κοινωνία», *Θέσεις*, 74: 77-87.
- Καμπέρης, Ν., 2006, «Αλλοδαποί εργάτες στον αγροτικό χώρο. Πραγματικότητες, ιδεολογίες και νοοτροπίες», στο Χρ. Μπάγκαβος, & Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και Ένταξη των Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*, (σ. 413-456), Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Καμπέρης, Ν., 2007, *Όψεις της εφαρμογής του Προγράμματος των Νέων Αγροτών στο μεταβαλλόμενο πρότυπο της αγροτικής ανάπτυξης. Μια εμπειρική έρευνα βασισμένη στους Νέους Αγρότες των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας του νομού Αιτωλοακαρνανίας*, (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Κανελλόπουλος, Κ., 1995, *Εσωτερική μετανάστευση*, Αθήνα: εκδ. ΚΕΠΕ.
- Καραδήμου, Α., 1999, «Πόλεις και ύπαιθρος», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, (σ. 59-105), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Καραμούζη, Α., 1997, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονπόλεις στην Ελλάδα*, (σ. 15-57), Αθήνα: εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Κάραμποτ, Φ., 1997, «Σλαβομακεδόνες και κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Ιστορ*, 10: 235-278.

- Καρανικόλας, Π., Νέλλας, Ε., Τσιμπούκας, Κ., Τσουκαλάς, Σ., 2009, *Καπνός. Από την ελπίδα στην απαξίωση*, Αθήνα: εκδ. Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καραποστόλης, Β., 1984, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960/1975*, Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ.
- Καρασαββόγλου, Α., 2001, «Μετανάστευση και περιφερειακές αγορές εργασίας. Η περίπτωση της εγκατάστασης γυναικείου εργατικού δυναμικού στο νομό Ξάνθης», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Κοινωνία των 2/3»*, (σ. 677-688), Αθήνα.
- Καρπόζηλος, Α., 2004, «Οι Έλληνες της Ρωσίας», στο R. Clong (επιμ.), *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, (σ. 253-283), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Καρπόζηλος, Α., 2006, «Η αυτοκτονία στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία*, 99: 8-14.
- Κασιμάτη, Κ., 1984, *Μετανάστευση – Παλιννόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ.
- Κασιμάτη, Κ. (επιμ.), 1992, *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα: εκδ. Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Καστοριάδης, Κ., 1992, *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, Αθήνα: εκδ. Ύψιλον.
- Κατσάπης, Κ., 2007, ««εισήλθαν εις το σπίτι μας»: κοινωνικές προϋποθέσεις των αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες τον μεσοπόλεμο», στο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, (σ. 303-319), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Καυκούλα, Κ., 1997, «Μεταμορφώσεις του αγροτικού χώρου: ο εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, (σ. 259-300), Αθήνα: εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Καφφέ-Γιδαράκου, Ι., 1996α, «Πολυδραστηριότητα αγροτισσών, νέοι ρόλοι τους στην ύπαιθρο-νέες αναγκαιότητες», στο *Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας «Ανταγωνιστικότητα και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα: Οι Νέες Προκλήσεις για την Ελλάδα»*, Θεσσαλονίκη, 28-30 Νοέμβρη 1996, (σ. 464-476).
- Καφφέ-Γιδαράκου, Ι., 1996β, «Εργασιακές σχέσεις στην οικογενειακή εκμετάλλευση: θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας», στο

- Κράτος και Αγροτικός χώρος, Εισηγήσεις 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, (σ. 453-467), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Καψάλης, Γ., 1986, *Μαρίνος Αντύπας*, Αθήνα: εκδ. Ήβος.
- Κεραμάρης, Ι., & Μπλάχοβα-Κεραμάρη, Ε., 2000, «Διαπολιτισμικές διαφορές, ψυχική υγεία και μετανάστες», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 69: 32-39.
- Κιτροέφ, Α., 1999, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, (σ. 123-171), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Κιτροέφ, Α., 2003, «Η νέα διασπορά. Η μετανάστευση στις ΗΠΑ», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 5, (σ. 365-372), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Κιτρομηλίδης, Π., 1991, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα», στο Γ. Β. Δερτιλής, & Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, (σ. 25-44), Αθήνα: εκδ. Σάκκουλα.
- Κλήμης, Α., 1996, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, 1935-1945*, τόμ. Β', Αθήνα: εκδ. ΣΕΚΑΠ.
- Κοβάνη, Ε., 1988, «Ο πρωτογενής τομέας και η κοινωνική κινητικότητα των νέων», στο *Πρακτικά Ελληνογαλλικού Συνεδρίου «Ο Αγροτικός Κόσμος στο Μεσογειακό Χώρο»*, 4-7 Δεκεμβρίου 1984, (σ. 270-283), Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ-ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Κολιόπουλος, Ι., 1996, *Η ληστεία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Παρατηρητής.
- Κομνηνού, Μ., 1981, «Αγρότες και πολιτική: Η πολιτική πρακτική των αγροτών σε δύο νομούς: Αιτωλοακαρνανία και Καβάλα. 1952-1964», *Σύγχρονα Θέματα*, 11: 63-76.
- Κοντοαγγέλου, Α., 1968, «Αγχώδεις νευρώσεις των μεταναστών», *Εγκέφαλος*, 5: 159-172.
- Κοντογιώργη, Ε., 1992, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Θ': 47-59.
- Κοντογιώργη, Ε., 2007, «Η γεωγραφία της αγρο-διατροφικής βιομηχανίας στην Ελλάδα τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», στο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, (σ. 144-172), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

- Κοπανάρης, Φ., 1947, «Υγιεινή κατάσταση του πληθυσμού και η δημόσια υγεία εν Ελλάδα κατά την περίοδο του πολέμου και της κατοχής, 1940-44», *Αρχεία Υγιεινής*, 1-3: 1-63.
- Κουζής, Α., 1908α, *Ιατρικαί μελέται*, Εν Αθήναις: εκδ. Βασιλικόν Τυπογραφείον Χιώτη και Ρουσέα.
- Κουζής, Α., 1908β, «Οι εν Ελλάδα επιδημιαί κατά την τελευταίαν εικοσαετίαν, (1885-1904), στο Α. Κουζής, *Ιατρικαί Μελέται*, (σ. 27-42), Αθήνα: εκδ. Βασιλικό Τυπογραφείο Χιώτη και Ρουσέα.
- Κουζής, Α., 1910, *Ο αγών κατά της φθίσεως*, Εν Αθήναις: εκδ. Βασιλικόν Τυπογραφείον.
- Κουλοχέρης, Σ., 2006, «Η εφαρμογή των διατάξεων περί χορηγήσεως ασύλου. Τρόποι, παραλήψεις, ασάφειες», στο *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, τόμ. 6, (σ. 71-92), Αθήναι: εκδ. Ακαδημία Αθηνών.
- Κούρτοβικ, Ι., 2001, «Μετανάστες: ανάμεσα στο δίκαιο και στη νομιμότητα», στο Αθ. Μαρβάκης, Α. Περσάνογλου, & Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, (σ. 163-198), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Κουτσούρης, Α., 1994, *Διερεύνηση των Κρίσιμων Παραγόντων που Συνδέονται με την Εκπαίδευση των Νεοεισερχομένων στη Γεωργία*, (Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Κρητικός, Γ., 2007, «Αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων και "σταθερότητα" στον ελληνικό χώρο (1923-1930)», στο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, (σ. 281-302), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριαζή, Ε., 2006, «Το φαινόμενο της αυτοκτονίας κατά τους βυζαντινούς χρόνους», *Αρχαιολογία*, 98: 73-77.
- Κυριαζή-Άλλισον, Ε., 1998, «Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990: τάσεις, προβληματισμοί, προοπτικές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96-97: 279-309.
- Κυριόπουλος, Γ., & Τσιάντου, Β., 2010, «Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις στην υγεία και την ιατρική περίθαλψη», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 27 (5): 834-840.
- Κωστόπουλος, Τ., 2003, «"Αξονομακεδονικό" Κομιτάτο και Οχράνα (1943-1944)», *Αρχαιοτάξιο*, 5: 40-51.
- Κωστόπουλος, Τ., 2005, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη*, Αθήνα: εκδ. Φιλήτωρ.

- Κωστοπούλου, Σ., 2006, «Εξωτερική μετανάστευση και περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα: ο ρόλος των Ελλήνων της Διασποράς», στο *Πρακτικά του Α΄ Παγκόσμιου Συνεδρίου των Ελλήνων της Διασποράς*, (σ. 119-132), Αθήνα.
- Kayser, B., 1968, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ.
- Λαΐου, Α., 1999, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», στο L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, & O. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, (σ. 67-114), Αθήνα: Ολκός.
- Λαμπριανίδης, Λ., 2003, «Παλιννόστηση και οικονομική ανάπτυξη: η περίπτωση των Αλβανών μεταναστών που παλιννοστούν από την Ελλάδα και την Ιταλία», *Τόπος*, 20-21: 77-97.
- Λάουτ-Μπάκα, Γ., 2006, «Θαλάσσια σύνορα και μη μόνιμη μετανάστευση: ο θαλάσσιος δρόμος προς την Ελλάδα», στο *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Κοινωνίας*, τόμ. 6, (σ. 95-139), Αθήνα: εκδ. Ακαδημία Αθηνών.
- Λε Γκοφ, Ζ., 1998, *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα: εκδ. Νεφέλη.
- Λεονταρίτης, Γ., 1976, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα: εκδ. Εξάντας.
- Λεοντίδου, Λ., 1989, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Λιάκος, Α., 1984, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του Μαρξισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ο Πολίτης*, 67/68: 4-9.
- Λιάκος, Α., 1993, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Λιάτσος, Δ., 1983, *Η βαναροκρατία και οι αγωνιστές του '21*, Αθήνα: εκδ. Στεφ. Βασιλόπουλος.
- Λιβαδάς, Γ., 1937, «Το πρόβλημα της ελονοσίας εν Ελλάδι και γενικαί αρχαί επί του τρόπου αντιμετώπισεώς του», *Αρχαία Υγιεινής*, 1: 13-21.
- Λιβαδάς, Γ., 1940, *Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940)*, Αθήνα: Τύποις «Πυρσός» Α.Ε.
- Λιβαδάς, Γ., 1943, *Η επιδημική έξαρσις της ελονοσίας εν Ελλάδι κατά το 1942*, Αθήνα: εκδ. Γραφικά Τέχνη, Π. Α. Διαλησμά.
- Λιβαδάς, Γ., 1949, *Η καταπολέμησις της ελονοσίας εν Ελλάδι κατά την τετραετίαν 1946-1949*, Αθήνα: [χ.ε.].

- Λουκόπουλος, Δ., 1938, *Γεωργικά της Ρούμελης*, εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείο Ι. Ν. Σιδέρη.
- Λουλούδης, Λ., 1992, «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μεταβολή του αγροτικού τοπίου», *Τόπος*, 4: 135-150.
- Λουλούδης, Λ., 1993, «Το μετέωρο βήμα της ευρωπαϊκής αγροτικής μεταρρύθμισης», *Διαλεκτική*, 8: 49-62.
- Λουλούδης, Λ., 1998, «Οικολογία, επιστήμη ουτοπία: στην εποχή της δημιουργικής αμηχανίας», στο Γ. Σταυρακάκης (επιμ.), *Φύση, Κοινωνία και Πολιτική*, (σ. 450-465), Αθήνα: εκδ. Νήσος.
- Λουλούδης, Λ., 1999, «Διακινδυνεύοντας τη δημόσια υγεία. Η πολιτική διαχείριση της ασθένειας των “τρελών αγελάδων”», στο Λ. Λουλούδης, κ.ά. (επιμ.), *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην εποχή των «τρελών αγελάδων»*, (σ. 17-62), Αθήνα: εκδ. Νεφέλη.
- Λουλούδης, Λ., 2001, «Βαδίζουμε προς μια γεωργία με περιοριστικούς όρους», *Γεωργία και Περιβάλλον*, 1: 4-13.
- Λουλούδης, Λ., 2003, «Από το “τραγικό” στο “μαγικό” βουνό», *Γεωγραφίες*, 5: 36-56.
- Λυκέτσος, Γ., κ.ά., 1977, «Δομή και ψυχική υγεία των οικογενειών των μεταναστών που μένουν στην πατρίδα», *Αρχαία Υγιεινής*, 25: 151-160.
- Λυμπεράτος, Μ., 1998, «ΚΚΕ και Σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Δ. Μακεδονία», *Μνήμων*, 20: 67-107.
- Λυριντζής, Χ., 1998, «Κρίση πολιτικής (;) Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του “εκσυγχρονισμού”», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, (σ. 75-88), Αθήνα: εκδ. Πατάκη.
- Μαδιανός, Μ., & Ζάρναρη, Α., 1983, «Η επικράτηση ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων σε τυχαίο δείγμα 4.083 ατόμων αστικού και αγροτικού πληθυσμού», *Εγκέφαλος*, 20: 9-15.
- Μαδιανός, Μ., Κουναλάκη, Α., Μαδιανού, Δ., Βλαχονικολής, Ι., & Στεφανής, Κ., 1983, «Η επιδημιολογία των ψυχικών παθήσεων στην Ελλάδα: προκαταρκτικά ευρήματα», *Εγκέφαλος*, 20: 16-23.
- Μακρής, Γ., 1965, «Η αύξηση των αυτοκτονιών εις τας αγροτικές περιοχάς και οι οργανοφωσφορικοί εστέρες», *Ιατρικά Χρονικά*, 5 (2): 149-155.
- Μακρίδης, Ν., 1933, *Αι υπηρεσίαι υγιεινής εν Ελλάδι. Από της ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου μέχρι των ημερών μας (1933)*, εν Αθήναις: εκδ. Τυπογραφικά Καταστήματα Αδελφών Γεράρδων.
- Μαλκίδης, Θ., 2007, «Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης και η πολιτική αποκατάστασης του Βενιζέλου

- μετά το 1922», στο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, (σ. 320-340), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Μαργαρίτης, Γ., 1989, «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές», στο *Η Ελλάδα (1936-1944)*, (σ. 505-515), Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ.
- Μαργαρίτης, Γ., 1999α, «Ο εμφύλιος: οικονομία και πολιτική», *Ο Πολίτης*, 70: 29-34.
- Μαργαρίτης, Γ., 1999β, «Οι Πόλεμοι», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α2, (σ. 149-187), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Μαργαρίτης, Γ., 2000, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881- 1887)», στο *Ο Τρικούπης και η εποχή του*, (σ. 107-118), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Μαργαρίτης, Γ., 2003, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Η πολιτική και στρατιωτική σύγκρουση 1946-1949», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τόμ. 8, (σ. 231-260), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Μαργαρίτης, Γ., 2005, *Ιστορία του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, τόμ. 1, 2, Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Μαυρέας, Κ., 1998, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: πόντιοι και βορειοηπειρώτες μετανάστες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96-97: 185-218.
- Μαυρογιάννης, Δ., 1998, *Οι Σαρακατσαναίοι της Θράκης, της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας*, Αθήνα: εκδ. Δωδώνη.
- Μαυρογορδάτος, Γ., 1996, *Εθνικός Διχασμός και Πολιτική Οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Μαυρογορδάτος, Γ., 1999, «Οι εθνικές μειονότητες», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β2, (σ. 9-35), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Μαυρομούστακου, Η., 2003, «Πολιτικοί θεσμοί. Η οργάνωση της διοίκησης 1871-1909», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 5, (σ. 45-52), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Μεταξάς, Ι., 1940, *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως*, τόμ. Α', Β', Γ', Δ', [Αθήνα]: εκδ. Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού.
- Μηλιός, Γ., 1988, *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Αθήνα: εκδ. Εξάντας.
- Μητροφάνης, Γ., 2003, «Πολιτικοί κρατούμενοι», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 9, (σ. 121-134), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

- Μιχαηλίδης, Ι., 1997, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Πολιτικές συνιστώσες μιας οικονομικής διαμάχης», στο *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, (σ. 123-141), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Μιχιώτης, Ν., 2007, *Τα Έκτακτα Στρατοδικεία της περιόδου 1946-1960*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
- Μόσκος, Τ., 2004, «Οι Έλληνες της Αμερικής», στο R. Clong, *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, (σ. 198-221), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Μοσκόφ, Κ., 1979, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, [χ.ε.]: Θεσσαλονίκη.
- Μουζάς, Ο., Παππάς, Ε., Πατελάρος, & Γιαννίτση, Σ., 1991, «Επιδημιολογική μελέτη των αυτοκτονιών στο νομό Ιωαννίνων τις περιόδους 1976-1980 και 1986-1990» στο *12ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχιατρικής*, Βόλος.
- Μουσσάς, Γ., Τουρνικιώτη, Κ., Τσελεμπής, Α., Ρίζος, Ε., Μπράτης, Δ., & Βασιλά-Δέμη, Κ., 2009, «Απόπειρα αυτοκαταστροφής στο Γενικό Νοσοκομείο και προειδοποιητικά σημεία επαγρύπνησης», *Ψυχιατρική*, 20 (2): 153-161.
- Μπάδα, Κ., 2003, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο *Η μνήμη του επαρχιακού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του 1960*, (σ. 117-125), Αθήνα: εκδ. Μεταίχιμο.
- Μπάδα, Κ., 2008, «Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών από τα ορεινά χωριά στις επαρχιακές πόλεις. Το παράδειγμα του Αγρινίου», στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, (σ. 95-114), Αθήνα: εκδ. Πλέθρον.
- Μπάδα, Κ., & Σφήκας, Θ. (επιμ.), 2010, *Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα: εκδ. Παρασκήνιο.
- Μπάζας, Β., 1969, «Προβλήματα της επαγγελματικής υγιεινής των αγροτών», *Αρχεία Υγιεινής*, 2: 83-104.
- Μπάζας, Θ., κ.ά., 1978, «Επίπτωση, εποχιακή διακύμανση και δημογραφικοί χαρακτήρες των αυτοκτονιών στην Ελλάδα», *Materia Medica Greca*, 6 (1): 38-46.
- Μπακόλας, Γ., 2001, *Η δίκη των καπνοπαραγωγών Ξηρομέρου-Βάλτου στο Αγρίνιο το 1962*, Στράτος Αιτωλοακαρνανίας: εκδ. Δήμος Στράτου.
- Μπεόπουλος, Ν., 1996, «Η επίδραση των αγροτικών δραστηριοτήτων», στο *Το περιβάλλον στην Ελλάδα*, (σ. 141-177), Αθήνα: εκδ. Κίνηση Πολιτών, Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών, Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση.

- Μπεόπουλος, Ν., & Σκούρας, Δ., 1999, «Γεωργία και περιβάλλον: η ετερομορφία μιας σχέσης», στο Χ. Κασίμης & Λ. Λουλουδης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, (σ. 33-53), Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ-Πλέθρον.
- Μπιλανάκης, Ν., 2003, «Ενδοοικογενειακά κακοποιημένες γυναίκες: συμπεριφορικά χαρακτηριστικά», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 84: 151-160.
- Μπιλανάκης, Ν., Μαδιανός, Μ., & Λιάκος, Α., 1996, «Ψυχική υγεία και παλιννόστηση. Κοινοτική έρευνα σε επαναπατρισθέντες του νομού Ιωαννίνων», *Ψυχιατρική*, 7: 181-190.
- Μπούρας, Γ., & Λύκουρας, Λ., 2011, «Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην υγεία», *Εγκέφαλος*, 48: 54-61.
- Μπουρνόβα, Ε., & Προγουλάκης, Γ., 2000, «Ο αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, (σ. 45-104), Αθήνα: εκδ. Τυπωθήτω.
- Μπουρνόβα, Ε., 2004, «“Στα Τουρκοβούνια” και “Στην Αθήνα με το όνειρο”: πτυχές εσωτερικής μετανάστευσης», στο *Η μετανάστευση στον κινηματογράφο*, (σ. 221-234), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Μπουρντιέ, Π., 1996, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, Αθήνα: εκδ. Δελφίνι.
- Μπουρντιέ, Π., 1999α, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: εκδ. Στάχυ.
- Μπουρντιέ, Π., 1999β, *Νόστιμον Ήμαρ*, Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσας.
- Μπουρντιέ, Π., 2000, *Πρακτικοί Λόγοι: για μια θεωρία της δράσης*, Αθήνα: εκδ. Πλέθρον.
- Μπρέγιαννη, Α., 2007, «Συνεταιριστικά δίκτυα στη διαχείριση της αγροτικής πίστης (1914-1940). Ουτοπία, ιδεολογική κατασκευή ή εργαλείο αγροτικής πολιτικής;», στο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, (σ. 89-110), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Μωυσίδης, Α., 1985, «Εξω-αγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: Μία πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, 2: 71-96.
- Μωυσίδης, Α., 1986, *Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Μωυσίδης, Α., 2002, «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου», στο Θ. Ανθοπούλου, & Α. Μωυσίδης (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα*, (σ. 53-102), Αθήνα: εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ.

- Νικολακόπουλος, Η., 2003, «Από τη Βάρκιζα ως την παλινόρθωση της βασιλείας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 8, (σ. 199-218), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Νιτσιάκος, Β., 2003, *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας.
- Ντουμάνης, Ν., 2004, «Οι Έλληνες της Αυστραλίας», στο R. Clong (επιμ.), *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, (σ. 119-167), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Οικονόμου, Μ., Πέππου, Λ. Ε., Λουκή, Ε., Κομπορόζος, Α., Μέλλου, Α., & Στεφανής, Κ., 2012, «Γραμμή βοήθειας για την κατάθλιψη: Αναζήτηση βοήθειας σε περίοδο κρίσης», *Ψυχιατρική*, 23 (1): 17-28.
- Οικονόμου, Μ., Πέππου, Λ., Φουσκετάκη, Σ., Θελερίτης, Χ., Πατελάκης, Α., Αλεξίου, Τ., Μαδιανός, Μ., & Στεφανής, Κ., 2013, «Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία: Επιπτώσεις στην επικράτηση κοινών ψυχιατρικών διαταραχών», *Ψυχιατρική*, 24 (4): 247-258.
- Παναγιωτόπουλος, Β., 1977, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Ο Πολίτης*, 12: 38-45.
- Πανταζόπουλος, Ν., 1987, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο*, (σ. 193-257), Αθήνα: εκδ. Πολύτυπο.
- Παπαγεωργίου, Κ., & Δαμιανός, Δ., 2005, *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα: εκδ. Σταμούλης.
- Πατρώνης, Β., 2003, «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου», στο *Η μνήμη του επαρχιακού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του 1960*, (σ. 161-169), Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.
- Πελαγίδης, Σ., 1994, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυριακίδη.
- Πελαγίδης, Σ., 1997, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυριακίδη.
- Περάκης, Μ., 2000, «Η αντικατάσταση της δεκάτης από το φόρο αροτριώντων ζώων. Η πρώτη φορολογική αλλαγή του Χ. Τρικούπη», στο *Ο Τρικούπης και η εποχή του*, (σ. 275-292), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

- Πετμεζάς, Σ., 1999α, «Αγροτική Οικονομία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, (σ. 53-85), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Πετμεζάς, Σ., 1999β, «Αγροτική Οικονομία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, (σ. 190-249), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Πετμεζάς, Σ., 2003, *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, Ρέθυμνο: εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πιζάνιας, Π., 1993, *Οι φτωχοί των πόλεων*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Πιζάνιας, Π., 2003, «Ο αγροτικός κόσμος. Το ζήτημα της ενσωμάτωσης στο νέο κράτος», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 4, (σ. 85-104), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Πισάκης, Κ., 2006, «Η αυτοκτονία στο δίκαιο της Εκκλησίας», *Αρχαιολογία*, 99: 15-22.
- Πλουμίδης, Σ., 2007, «Εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών στα Βαλκάνια: η περίπτωση της Βουλγαρίας (1903) και της Ελλάδας (1923)», στο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, (σ. 255-265), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Πλουμπίδης, Δ., 1995, *Ιστορία της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. Εξάντας.
- Πουρνάρας, Δ., [χ.χ.], *Ελευθέριος Βενιζέλος, Συμπεράσματα και επίλογος. Ο ελληνικός λαός και ο μεγάλος επαναστάτης-δημιουργός*, τόμ. Δ', Αθήνα: εκδ. Ελεύθερος.
- Πρόντζας, Ε., 1992, «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά*, 17: 275-300.
- Peit, M., 2003, «Το ελληνικο-γερμανικό εμπόριο καπνού. Συνέχεια και ασυνέχεια κατά το Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- 40. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*, (σ. 370-399), Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., 1991, *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα: εκδ. Πληροφόρηση.
- Σακελλαρόπουλος, Π., 1997, «Ιατροπαιδαγωγικές κινητές μονάδες Θράκης», στο *Βαλκάνια και Ψυχική Υγεία*, (σ. 363-371), Θεσσαλονίκη.
- Σακελλαρόπουλος, Π., Δαμπασίνα-Λαρτεζέ, Λ., Φραγκούλη, Α., Στυλιανίδης, Σ., Σιδέρης, Ν., Δαμίγος, Δ., & Παναγιώτσος, Π., 1988, «Διαδικασία διαμόρφωσης του αιτήματος για ψυχιατρική βοήθεια σε μια αγροτική περιοχή», στο *14ο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, 3-7 Μαΐου, (σ. 1-31), Αθήνα.

- Σαμακουρή, Μ., 1997, «Εμπειρία Ενδονοσοκομειακής και Εξωνοσοκομειακής Ψυχιατρικής Περίθαλψης στη Θράκη, περιοχή με διαφορετικές πολιτιστικές ομάδες», στο *Βαλκάνια και Ψυχική Υγεία*, (σ. 372-379), Θεσσαλονίκη.
- Σαριδάκη, Β., 2000, «Η οικογενειακή βία με επίκεντρο τη βία κατά της γυναίκας», στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, (σ. 208-216), Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ.
- Σαρόγλου, Κ., & Κατσουλάκη, Σ., 1965α, «Μελέτη στατιστικών στοιχείων νοσηρότητας αγροτικού πληθυσμού της Ελλάδος ετών 1960-1962», *Αρχεία Υγιεινής*, 4-6: 199-202.
- Σαρόγλου, Κ., & Κατσουλάκη, Σ., 1965β, «Μελέτη στατιστικών στοιχείων Υπηρεσίας Ασφαλίσεως των Αγροτών», *Αρχεία Υγιεινής*, 1-3: 65-82.
- Σαφιλίου, Κ., 2004, «Η δυναμική του κοινωνικού αποκλεισμού των μικρών γεωργών και ιδίως των γυναικών», στο Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο* (σ. 85-111), Αθήνα: Gutenberg.
- Σιδέρης, Ν., 1985, «Η αρρώστια ως συμβάν και λόγος στον αστικό χώρο. Η περίπτωση της Λευκάδας στο πρώτο μισό του 19ου αι.», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα, 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, τόμ. Α', (σ. 251-254), Αθήνα: εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Σκοπετέα, Έ., 1988, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: εκδ. Πολύτυπο.
- Σκούρας, Φ., Χατζηδήμος, Α., Καλούσης, Α., & Παπαδημητρίου Α., 1991, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσεύς / Τρίαψις Λόγος.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν., 1982, «Προίκα ή περί θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων», *Ο Πολίτης*, 55: 33-45, 56: 37-50, και 57/58: 34-50.
- Σταθάκης, Γ., 2003, «Οικονομία και θεσμοί. Από την προπολεμική "βιωσιμότητα" στη μεταπολεμική "εκβιομηχάνιση"», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'40. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*, (σ. 351-369), Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.
- Σταθάκης, Γ., 2004, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ*, Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Σταυριανάκος, Κ., Κονταξάκης, Β., Μουσσάς, Γ., Παπλός, Κ., Παπασλάνης, Θ., Χαβάκη-Κονταξάκη, Μ., & Παπαδημητρίου, Γ. Ν., 2014, «Απόπειρες αυτοκτονίας στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Αθήνα», *Ψυχιατρική*, 25 (2): 104-110.

- Σταυρόπουλος, Α., 1986, «Στοιχεία και προβληματισμοί για τη νοσολογία της νεότητας του 19ου αιώνα», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας»*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμ. Α΄, (σ. 91-114), Αθήνα: εκδ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας—Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Συφάντος, Σ., 1938α, «Στατιστική κίνησης του δημοσίου ψυχιατρείου Κερκύρας κατά το έτος 1936 και αι εκ ταύτης επιστημονικά παρατηρήσεις», *Αρχεία Υγιεινής*, 5: 133-137.
- Συφάντος, Σ., 1938β, «Ιστορία του ψυχιατρείου Κερκύρας», *Αρχεία Υγιεινής*, 11: 391-398.
- Τζαμαλούκα, Γ., 1995, «Η προσφερόμενη περίθαλψη από τον ΟΓΑ στον αγροτικό χώρο», *Θέσεις*, 53: 127-142.
- Τζούκας, Β., 2005, «Η κοινωνική ληστεία και η παράδοση ανταρσίας: ληστές και αντάρτες στη δεκαετία 1940-1950», Εισήγηση στο Συνέδριο *Αγροτική κοινωνία – Λαϊκός πολιτισμός*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Γαλλική Σχολή Αθηνών και Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 25-27/5/2005.
- Τριανταφυλλίδης, Σ., 1974, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, Αθήνα: εκδ. Στοχαστής.
- Τρίμη-Κύρου, Κ., 2003, «Οι Έλληνες της Αυστραλίας. Από την πρόσκαιρη στη μόνιμη εγκατάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 10, (σ. 309-324), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Τριποδιανάκης, Ι., κ.ά., 1997, «Παράγοντες που καθορίζουν αν ένας ψυχιατρικός άρρωστος θα εισαχθεί σε Ψυχιατρικό Τμήμα Γενικού Νοσοκομείου ή Ψυχιατρείου», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 58: 112-119.
- Τρίχα, Λ., 1993, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι μέσα από προσωπικά ημερολόγια και ιδιωτικές αλληλογραφίες», στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, (σ. 131-142), Αθήνα: εκδ. ΕΛΙΑ.
- Τριχοπούλου, Α., 1990, «Παλλινόστηση και φτώχεια. Η περίπτωση των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων», *Εκλογή*, Οκτώβριος 1989 - Μάρτιος 1990, σ. 275-292.
- Τσαούσης, Δ., 1999, *Κοινωνική Δημογραφία*, Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Τσίμπος, Π., 2004, «Οι Έλληνες στον Καναδά: ιστορική και κοινωνιολογική ανασκόπηση», στο R. Clong (επιμ.), *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, (σ. 171-194), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Van Hooff, A., 2006, «Η αυτοκτονία στην αρχαία τέχνη», *Αρχαιολογία*, 98: 8-19.

- Vernier, B., 1987, «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους», στο *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα*, (σ. 297-344), Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ.
- Φακιολάς, Ρ., 1989, «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936-1940», στο *Η Ελλάδα 1936-44*, (σ. 160-184), Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.
- Φαφαλιού, Μ., 1995, *Ιερά Οδός 343. Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, Αθήνα: εκδ. Κέδρος.
- Φίλιας, Β., 1977, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ.
- Φουντανόπουλος, Κ., 1999, «Μισθωτή εργασία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α', (σ. 87-121), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Χαρακόπουλος, Μ., 2003, *Ρωμιοί της Καππαδοκίας*, Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Χαϊδιά, Ε., 2004, «Δωσίλογοι: Από την Κατοχή στην Απελευθέρωση», στο Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, (σ. 53-71), Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Χαρτοκόλης, Π., 2003, *Ιδανικοί Αυτόχειρες*, Αθήνα: εκδ. Εστία.
- Χατζηιωάννου, Μ., 2003, «Το ελληνικό εμπόριο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 4, (σ. 75-85), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Χατζηιωσήφ, Χ., 2007, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Γ2, (σ. 363-391), Αθήνα: εκδ. Βιβλιόραμα.
- Χέλμης, Α., 2010, «Αυτοκτονία και δίκαιο στην ελληνική αρχαιότητα», *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13, (σ. 505-520).
- Ψυχιατρική και Νευρολογική Επιθεώρηση*, 1905, 4: 118-121.
- Ψυχογιός, Δ., 1995, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: εκδ. ΕΚΚΕ.
- Zinovieff, S., 1998, «Έλληνες άνδρες και ξένες γυναίκες», στο Ε. Παπαταξιάρχης, & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταντότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, (σ. 251-276), Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- β) Ξενόγλωσση
- Aalston, M., 2003, "Women's representation in an Australian rural context", *Sociologia Ruralis*, 43 (4): 474-487.

- Aalston, M., 2010, "Rural male suicide in Australian", *Social Science and Medicine*, xxx:1-8.
- Aaron, R., Joseph, A., Abraham., S., et al., 2004, "Suicides in young people in rural Southern India", *The Lancet*, 363 (3): 1117-1118.
- Acock, A., & Deseran, F., 1986, "Off-Farm Employment by Women and Marital Instability", *Rural Sociology*, 51 (3): 314-327.
- Antonakakis, N., & Collins, A., 2014, "The impact of fiscal austerity on suicide: on the empirics of a modern Greece tragedy", *Social Science and Medicine*, 112: 39-50.
- Aoun, S., 1997, "General practitioners' needs and perceptions in rural mental health", *Australian Journal of Mental Health*, 5: 80-86.
- Barney L. J., Griffiths K. M., Jorm A. F. & Christensen, H., 2006, "Stigma about depression and its impact on help-seeking intentions", *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 40: 51-54.
- Baume, P., & Clinton, M., 1997, "Social and cultural patterns of suicide in young people in rural Australia", *Australian Journal of Rural Health*, 5: 115-120.
- Bazas, T., 1979, "Incidence and seasonal variations of suicide mortality in Greece", *Comprehensive Psychiatry*, 20 (1): 15-20.
- Belyea, M., & Lobao, L., 1990, "Psychosocial Consequences of Agricultural Transformation: The Farm Crisis and Depression", *Rural Sociology*, 55 (1): 58-75.
- Beard, J., Tomaska, N., Earnest, A., Summerhayes, R., & Morgan, G. 2009, "Influence of socioeconomic and cultural factors on rural health", *Australian Journal of Rural Health*, 17: 10-15.
- Beratis, S., 1986, "Suicide in southwest Greece, 1979-1984", *Acta Psychiatrica Scandinavia*, 74: 433-439.
- Blanchet, A., 1992, *L'enquête et ses méthodes: l'entretien*, Paris: Nathan.
- Booth, N., 1999, "Stress in farmers", *International Journal of Social Psychiatry*, 46 (1): 67-73.
- Boulanger, S., Deaville, J., Randall-Smith, J., & Wynn-Jones, J., 1999, *Farm suicide in rural Wales: a review of services in Powys and Ceredigion*, Gwynog: Institute of Rural Health.
- Bourdieu, P., 1980, *Les sens pratiques*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, P., 1993, *La misère du monde*, Paris: Seuil.

- Brandth, B., 1995, "Rural masculinity in transition. Gender images in tractor advertisements", *Journal of Rural Studies*, 11 (2): 113-122.
- Brouwer, F., & Lowe, P., 2000, "CAP and the Environment: Policy Development and the State of Research", στο F. Brouwer, & P. Lowe (eds), *CAP Regimes and the European Countries*, (p. 1-14), London: CABI Publishing.
- Caldwell, T., 2004, "Suicide and mental health in rural, remote and metropolitan areas", *The Medical Journal of Australia*, 181 (7): 10-14.
- Campbell, H., 2000, "The glass fallus: pub(lic) masculinity and drinking in rural New Zealand", *Rural Sociology*, 65 (4): 562-581.
- Capo, E., 1995, "Transformation and development in Italian rural society", *Sociologia Ruralis*, XXXV (3/4): 297-308.
- Carruth, A. K., & Logan, C. A., 2002, "Depressive symptoms in farm women: effects of health status and farming lifestyle characteristics, behaviors, and beliefs", *Journal of Community Health*, 27 (3): 213-228.
- Champagne, P., 1986, "La reproduction de l'identité", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 65: 41-64.
- Champagne, P., 1987, "Capital culturel et patrimoine économique", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 69: 51-66.
- Clayer, J., 1998, "Psychiatric disorder and disability in a rural community", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 33: 269-273.
- Cloke, P., Milbourne, P., & Widdowfield, R., 2001, "Homelessness and rurality: Exploring connections in local spaces in rural England", *Sociologia Ruralis*, 41 (4): 438-452.
- Commins, P., 2004, "Poverty and social exclusion in rural areas: characteristics, processes and research issues", *Sociologia Ruralis*, 44 (1): 60-75.
- Connell, R., 1995, *Masculinities*, Cambridge: Polity Press.
- Coyle, J. M., & Whannell, D., 2002, "The importance of 'mortality' in the social construction of suicide in Scottish newspapers", *Sociology of Health and Illness*, 24 (6): 689-713.
- Cullen, A., & Connolly, J., 1997, "Aspects of suicide in rural Ireland 1978-1994", *Archives of Suicide Research*, 3: 43-52.
- Cutts, C., & Tett, S., 2003, "Influences on doctors' prescribing: is geographical remoteness a factor?", *Australian Journal of Mental Health*, 11: 124-130.

- Dahlstrom, M., 1996, "Young women in a male periphery: experiences from the Scandinavian North", *Journal of Rural Studies*, 12 (3): 259-271.
- Damnianakos, S., 1997, "The ongoing question for a model of Greek agriculture", *Sociologia Ruralis*, 37 (2): 190-208.
- Economou, M., Madianos, M., Theleritis, C., Peppou, L. E., & Stefanis, C. N., 2011, "Increased suicidality amid economic crisis in Greece", *The Lancet*, 378 (22): 1459.
- Economou, M., Madianos, M., Peppou, L. E., Theleritis, C., Patelakis, A., & Stefanis, C., 2013, "Suicidal ideation and reported suicide attempts in Greece during the economic crisis", *World Psychiatry*, 12: 53-59.
- Elliott-Schmidt, R., & Strong, J., 1997, "The concept of well-being in a rural setting: understanding health and illness", *Australian Journal of Rural Health*, 5: 59-63.
- Firth, H. M., Williams, S. M., Herbison, G. P., & McGee, R. O., 2007, "Stress in New Zealand farmers", *Stress and Health*, 23: 51-58.
- Fox, J., 2001, "Barriers to help seeking for mental disorders in a rural impoverished population", *Community Mental Health Journal*, 37 (5): 421-436.
- Fraser, C., Judd, F., Jackson, H., Murray, G., Humphreys, J., & Hodgins, G. A., 2002, "Does one size really fit all? Why the mental health of rural Australians requires further research", *Australian Journal of Rural Health*, 10: 288-295.
- Fraser, C., 2005, "Farming and mental health problems and mental illness", *International Journal of Social Psychiatry*, 51 (4): 340-349.
- Fuller, J., Edwards, J., Procter, N., & Moss, J., 2000, "How definition of mental health problems can influence help seeking in rural and remote communities", *Australian Journal of Rural Health*, 8: 148-153.
- Gabriel, J., & Paschalidis, C., 1991, "The psychopathology of suicide in the north western Peloponnesus", *Psychopathology*, 24: 82-87.
- Gailiené, D., 2004, "Suicide in Lithuania during the years of 1990 to 2002", *Archives of Suicide Research*, 8: 389-395.
- Gallagher, A., & Sheeshy, N., 1994, "Suicide in rural communities", *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 4: 145-155.
- Gidarakou, I., 1999, "Young women's attitudes towards agriculture and women's new role in the Greek countryside", *Journal of Rural Studies*, 15 (2): 147-158.

- Graham, D., 1994, "Adolescent suicide in the Australia rural recession", *Australia Journal of Social Issues*, 29 (4): 407-411.
- Gray, J., 1988, "The Common Agricultural Policy and the Re-Invention of the Rural in the European Community", *Sociologia Ruralis*, 40 (1): 30-52.
- Gregory, P., 2000, "Coming back across the fence: masculinity and the transition to sustainable agriculture", *Rural Sociology*, 65 (2): 215-234.
- Gunnell D., & Lewis, G., 2005, "Studying suicide from the life course perspective: implications for prevention", *British Journal of Psychiatry*, 187: 206-208.
- Halbwachs, M., 1994, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris : Albin Michel.
- Halbwachs, M., 1950, *La mémoire collective*, Paris: PUF.
- Hauenstein, E., 2003, "No comfort in rural South: women living depressed", *Archives of Psychiatric Nursing*, XVII (1): 3-11.
- Hawton, K., 1998, "Methods used for suicide by farmers in England and Wales", *British Journal of Psychiatry*, 173: 320-324.
- Hawton, K., 1999, "The geographical distribution of suicides in farmers in England and Wales", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 34: 122-127.
- Haynes, R., & Gale, S., 2000, "Deprivation and poor health in rural areas: inequalities hidden by averages", *Health and Place*, 6: 275-285.
- Herrera Castanedo, S., Vázquez-Barquero, J. L., Gaité, L., Díez Manrique, J. F., Peña, C., & García Usieto, E., 1996, "Alcohol consumption in a rural area of Cantabria", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 31: 199-206.
- Hill, C. E., & Fraser, G. J., 1995, "Local Knowledge and Rural Mental Health Reform", *Community Mental Health Journal*, 31 (6): 553-568.
- Hill, S., 2005, "Changing patterns of suicide in a poor, rural county over the 20th century", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40: 601-604.
- Hoyt, D. R., Conger, R. D., Valde, J. G., & Weihs, K., 1997, "Psychological distress and help seeking in rural America", *American Journal of Community Psychology*, 25: 449-470.
- Hsieh, H. H., Cheng, S., Sharma, A., Sanders, R. A., & Thiessen, C., 1989, "The relation of rural alcoholism to farm economy", *Community Mental Health Journal*, 25 (4): 341-347.

- Humphreys, J. S., Mathews-Cowey, S., & Weinand, H. C., 1997, "Factors in accessibility of general practice in rural areas", *Medical Journal of Australia*, 166: 577-580.
- Humphreys, J. S., 1998, "Delimiting 'rural': implications for an agreed 'rurality' index for health care planning and resource allocation", *Australian Journal of Rural Health*, 6: 212-216.
- Inskip, H., 1996, "Mortality of farmers and farmers' wives in England and Wales 1979-1980, 1982-1990", *Occupational and Environmental Medicine*, 53: 730-735.
- Judd, F., Murray, G., Fraser, C., Humphreys, J., Hodgins, G., & Jackson, H., 2002, "The mental health of rural Australian: developing a framework for strategic research", *Australian Journal of Rural Health*, 10: 296-301.
- Judd, F., Jackson, H., Fraser, C., Murray, G., Robins, G., & Komiti, A., 2006a, "Understanding suicide in Australia farmers", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 41: 1-10.
- Judd, F., Cooper, A. M., Fraser, C., & Davis, J., 2006b, "Rural suicide-people or place effects?", *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 40: 208-216.
- Judd, F., Jackson, H., Komiti, A., Murray, G., Fraser, C., Grieve, A., & Gomez, R., 2006c, "Helping-seeking by rural residents for mental health problems: the importance of agrarian values", *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 40: 769-776.
- Kaberis, N., 2015, "From 'Peasant' to 'Farmer' in Greek Modernity: Constructing Farmer Identities in 19th -and 20th- Century Greece", *Agathos*, 6 (2): 97-117.
- Kapusta, N., 2007, "Firearm legislation reform in the European Union: impact on fire arm availability, firearm suicide and homicide rates in Austria", *British Journal of Psychiatry*, 191: 253-257.
- Kapusta, N., 2008, "Rural-urban differences in Austria suicides", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 43: 311-318.
- Kasimis, C., 2005, "The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: implications for the rural economy and society", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (1): 99-127.
- Kazakopoulos, L., & Gidarakou, I., 2003, "Young women farmheads in Greek agriculture: entering farming through the framework of policy incentives for young farmers", *Journal of Rural Studies*, 19: 397-410.

- Kelleher, M. J., Corcoran, P., & Kelley, H. S., 1997, "The service implications of regional differences in suicide rates in the Republic of Ireland", *Irish Medical Journal*, 90 (7): 262-264.
- Kelly, B. J., Lewin, T. J., Stain, H. J., Coleman, C., Fitzgerald, M., Perkins, D., Carr, V. J., Fragar, L., Fuller, J., Lyle, D., & Beard, J. R., 2010, "Determinants of mental health and well-being within rural and remote communities", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46 (12): 1331-1342.
- Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Papanicolas, I., Basu, S., McKee, M., & Stuckler, D., 2011, "Health effects of financial crisis: omens of a Greek tragedy", *The Lancet*, 378 (22): 1457-1458.
- Kentikelenis, A., & Papanicolas, I., 2012, "Economic crisis, austerity and the Greek public health system", *European Journal of Public Health*, 2 (1): 4-5.
- Komiti, A., Judd, F., & Jackson, H., 2006, "The influence of stigma and attitudes on seeking help from a GP for mental health problem", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 41: 738-745.
- Kontaxakis, V., Papaslanis, T., Havaki-Kontaxaki, B., Tsouvelas, G., Giotakos, O., & Papadimitriou, G. N., 2013, "Suicide in Greece 2001-2011", *Psychiatriki*, 24 (3): 170-174.
- Korosu, S., 1991, "Suicide in rural areas: the case of Japan 1960-1980", *Rural Sociology*, 56 (4): 603-618.
- Kovani, H., 1997, "Cultural identities and integration in rural Greece", *Sociologia Ruralis*, 37 (2): 240-254.
- Kringlen, E., 2006, "Mental illness in a rural area. A Norwegian psychiatric epidemiological study", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 41: 713-719.
- Kumar, V., 2003, "Burnt wives— a study of suicides", *Burns*, 29: 31-35.
- Lester, D., 1998, "Suicide and homicide after the fall of communist regimes", *European Psychiatry*, 13: 98-100.
- Liepins, R., 2000, "Making men: the construction and representation of agriculturebased masculinities in Australia and New Zealand", *Rural Sociology*, 65 (4): 605-620.
- Little, J., & Jones, O., 2000, "Masculinity, gender and rural policy", *Rural Sociology*, 65 (4): 621-639.

- Lorenz, F., Conger, R., Montague, R., & Wickrama, K., 1993, "Economic conditions spouse support, and psychological distress of rural husbands and wives", *Rural Sociology*, 58 (2): 247-268.
- Louloudis, L., & Maraveyas, N., 1997, "Farmers and Agricultural Policy in Greece since the Accession to the European Union", *Sociologia Ruralis*, 37 (2): 270-286.
- Lyster, G., & Youssef, H., 1995, "Attempted suicide in a catchment area of Ireland: a comparison of an urban and rural population", *European Journal of Psychiatry*, 9 (1): 22-27.
- Madianos, M., & Stefanis, C., 1992, "Changes in the prevalence of symptoms of depression and depression across Greece", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 27: 211-219.
- Madianos, M. G., Madianou-Gefou, D., & Stefanis, C. N., 1993, "Changes in the suicidal behavior among nation-wide general population samples across Greece", *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 243: 171-178.
- Madianos, M., Economou, M., Alexiou, T., & Stefanis, C., 2011, "Depression and economic hardship across Greece in 2008 and 2009: two cross-sectional surveys nationwide", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46: 943-952.
- Mäkinen, I., & Stickley, A., 2006, "Suicide mortality and agricultural rationalization in post-war Europe", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 41: 429-434.
- Malmberg, A., 1997, "A study of suicide in England and Wales", *Journal of Psychosomatic Research*, 43 (1): 107-111.
- Malmberg, A., 1999, "Suicide in farmers", *British Journal of Psychiatry*, 175: 103105.
- Melberg, K., 2003, "Farming, Stress and Psychological well-being: The case of Norwegian farm spouses", *Sociologia Ruralis*, 43 (1): 56-76.
- Michalak, E. E., Wilkinson, C., Hood, K., Srinivasan, J., Dowrick, C., & Dunn, G., 2002, "Prevalence and risk factors for depression in a rural setting", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 37: 567-571.
- Michelat, G., 1975, "Sur l'utilisation de l'entretien non directif en sociologie", *Revue Française de Sociologie*, XVI: 229-247.
- Middleton, N., Whitley, E., Frankel, S., Dorling, D., Sterne, J., & Gunell, D., 2004, "Suicide risk in small areas in England and Wales, 1991-1993", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 39: 45-52.

- Murray, G., Judd, F., Jackson, H., Fraser, C., Komiti, A., Hodgins, G., Pattison, P., Humphreys, J., & Robins, G., 2004, "Rurality and mental health: the role of accessibility", *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 38: 629-634.
- Ni Laroire, C., 2001, "A matter of life and death? Men, masculinities and staying 'behind' in rural Ireland", *Sociologia Ruralis*, 41 (2): 220-236.
- O'Brien, D. J., Hassinger, E. W., & Dershem, L., 1994, "Community Attachment and Depression among Residents in Two Rural Midwestern Communities", *Rural Sociology*, 59 (20): 255-265.
- O'Brien, D. J., Patsiorkovski, V. V., Dershem, L., & Lylova, O., 1996, "Household Production and Symptoms of Stress in Post-Soviet Russian Villages", *Rural Sociology*, 61 (4): 674-698.
- Oikonomou, N., & Tountas, Y., 2011, "The Greek economic crisis: a primary healthcare perspective", *Lancet*, 377 (1): 28-29.
- Olf, M., Koeter, M. W., Van Haften, E. H., Kersten, P. H., & Gersons, B. P., 2005, "Impact of food and mouth disease crisis on post-traumatic stress symptoms in farmers", *British Journal of Psychiatry*, 186: 165-166.
- Ortega, S. T., Johnson, D. R., Beeson, P. G., & Craft, B. J., 1994, "The Farm Crisis and Mental Health: A Longitudinal Study of the 1980s", *Rural Sociology*, 59 (4): 598-619.
- Page, A., & Fragar, L., 2002, "Suicide in Australian farming, 1988-1997", *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 36: 81-85.
- Patten, S. B., Stuart, H. L., Russell, M. L., Maxwell, C. J., & Arboleda-Flórez, J., 2003, "Epidemiology of major depression in a predominantly rural health region", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38: 360-365.
- Peck, D., 2002, "Psychological impact of food-and-mouth disease on farmers", *Journal of Mental Health*, 11 (5): 523-531.
- Pérez Yruela, M., 1995, "Spanish rural society in transition", *Sociologia Ruralis*, XXXV (3/4): 276-296.
- Phillips, M., Li, X., & Zhang, Y., 2002, "Suicide rates in China, 1995-1999", *Lancet*, 359: 835-840.
- Pollock, L., 2002, "A preliminary study into stress in Welsh farmers", *Journal of Mental Health*, 11 (2): 213-221.
- Potter, C., & Tilzey, M., 2005, "Agricultural policy discourses in the European postFordist transition: neo-liberalism, neo-mercantilism and multi-functionality", *Progress in Human Geography*, 29 (5): 581-600.

- Raine, G., 1999, "Causes and effects of stress on farmers: a qualitative study", *Health Education Journal*, 58: 259-270.
- Rost, K., 1993, "Rural-urban differences in stigma and the use of care for depressive disorders", *Journal of Rural Health*, 9: 57-62.
- Ruiz-Doblado, S., 2002, "Pharmacoepidemiological patterns of antidepressant prescribing in primary care in rural Spain", *International Journal of Social Psychiatry*, 48 (1): 71-77.
- Sanne, B., Mykletun, A., Moen, B. E., Dahl, A. A., & Tell, G. S., 2004, "Farmers are at risk for anxiety and depression: the Hordaland Health Study", *Occupational Medicine*, 54: 92-100.
- Saugeres, L., 2002, "Of Tractors and Man: Masculinity, Technology and Power in a French Farming Community", *Sociologia Ruralis*, 42 (2): 143-159.
- Shucksmith, M., & Chapman, P., 1998, "Rural Development and Social Exclusion", *Sociologia Ruralis*, XXXVIII (2): 225-242.
- Sutton, L., 2005, "Gunshot suicides in England", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40: 324-328.
- Simkin, S., Hawton, K., Fagg, J., & Malberg, A., 1998, "Stress in farmers: a survey of farmers in England and Wales", *Occupational and Environmental Medicine*, 55: 729-734.
- SØrgaard, K. W., SØrensen, T., Sandanger, I., Ingebrigtsen, G., & Dalgard, O. S., 1996, "Religiosity and help-seeking in a rural and urban area", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 31: 180-185.
- Stanford, M., & McAlister, K., 2008, "Perceptions of serious mental illness in the local church", *Journal of Religion, Disability and Health*, 12 (2): 144-153.
- Taylor, L., 2001, "Work attitudes, employment barriers, and mental health symptoms in a sample of rural welfare recipients", *American Journal of Community Psychology*, 29 (3): 443-463.
- Turvey, C., 2002, "Financial loss and suicidal ideation in a rural community sample", *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 106: 373-380.
- Värnik, A., & Wasserman, D., 1992, "Suicide in the former Soviet Republics", *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 86: 76-78.
- Vázquez-Barquero, J. L., Díez Manrique, J. F., Peña, C., Arenal Gonzalez, A., Cuesta, M. J., & Artal, J. A., 1989, "Patterns of psychotropic drug use in a Spanish rural community", *British Journal of Psychiatry*, 155: 633-641.

- Vázquez-Barquero, J. L., Peña, C., Díez Manrique, J. F., Arenal, A., Quintanal, R. G. & Samaniego, C., 1988, "The influence of sociocultural factors on the interaction between physical and mental disturbances in a rural community", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 23: 195-201.
- Villa, M., 1999, "Born to be farmer? Changing expectations in Norwegian farmers' life courses", *Sociologia Ruralis*, 39 (3): 328-342.
- Wasserman, D., Varnik, A., & Dankowicz, M., 1998, "Regional differences in the distribution of suicide in the former Soviet Union during *perestroika*, 1984-1990", *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 98 (Suppl. 394): 5-12.
- Weinert, C., & Long, K., 1987, "Understanding the health care needs of rural families", *Family Relations*, 36: 450-455.
- Wonneberger, E., Lasch, V., & Elger, U., 1994, "Stress, coping and disease among German farm women", *Sociologia Ruralis*, XXXIV: 150-163.
- Wrigley, S., Jackson, H., Judd, F., & Komiti, A., 2005, "Role of stigma and attitudes towards help-seeking from a general practitioner for mental health problems in a rural town", *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 39: 514-521.
- Yamamoto, T., 1992, "Contemporary social problems in Japan: a study of suicide and depopulation problems", *International Journal of Japanese Sociology*, 1: 1933.
- Yip, P. S., Liu, K. Y., Hu, J., & Song, X. M., 2005, "Suicide rates in China during a decade of rapid social changes", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40: 792-798.
- Yuen, E. J., Gerdes, J. L., & Gonzales, J. J., 1996, "Patterns of Rural Mental Health Care. An exploratory study", *General Hospital Psychiatry*, 18: 14-21.
- Zacharakis, C., 1996, "Geographical distribution of suicides in Greece" in *Suicide: Biopsychological approaches, International Conference. Abstract Book*, Athens.
- Zacharakis, C., Madianos, M., Papadimitriou, G., & Stefanis, C., 1996, "Suicide in Greece 1980-1995: patterns and social factors", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 33: 471-476.

Zavras, D., 2012, "Impact of economic crisis and other demographic and socioeconomic factors on self-rated health in Greece", *The European Journal of Public Health*, 23: 1-5.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Α) «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» – ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (ISSN: 1108-3816)

Τόμος 1 (1987)	€ 16.50
Τόμος 2-3 (1994)	€ 16.50
Τόμος 4 (1998)	€ 16.50
Τόμος 5 (2001)	€ 16.00
Τόμος 6 (2006)	€ 16.00
Τόμος 7 (2007)	€ 17.00
Τόμος 8-9 (2009)	€ 18.00

Β) ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Αρ. 1 - ANNA AMHPA, Για να γεράσουμε όλοι καλύτερα. Επιμέλεια - Πρόλογος Γρηγόρη Κ. Γκιζέλη. Αθήναι 1986, σ. 96	€ 5.00
A. AMIRA, Old and Young: Towards a better old age. Athens 1988, σ. 90	€ 5.00
Αρ. 2 - Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος. Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού. Αθήνα 1990, σ. 165	(εξαντλήθηκε)
Αρ. 3 - Οι νέοι και η τρίτη ηλικία. Αθήναι 1991, σ. 171	€ 10.00
Αρ. 4 - Ο δημόσιος τομέας: Επιπτώσεις από την ένταξη στην ΕΟΚ και προοπτικές. Αθήνα 1993, σ. 102	€ 10.00
Αρ. 5 - Η Ελληνική βιομηχανία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Επιπτώσεις από την ένταξη στην ΕΟΚ και προοπτικές. Αθήνα 1993, σ. 223	€ 10.00
Αρ. 6 - Η ανάπτυξη της Θράκης: Προκλήσεις και προοπτικές. Β' έκδ. Αθήνα 1995, σ. 232	€ 10.00
Αρ. 7 - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος, 1923-1940. Αθήναι 1998, σ. 208	€ 8.00
Αρ. 8 - ΒΑΣΟΣ ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Η συμμετοχή της Ελλάδος στον	

ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ

- ΣΟΦΟΚΛΗΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΖΑΟΥΣΗΣ,
Η συμμετοχή της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Τόμος Β΄.
Αθήνα 1998, σ. 162 € 16.50
- Αρ. 9 - Αποκέντρωση και Αυτοδιοίκηση. Διασπιστώσεις - Προτάσεις.
Αθήνα 2000, σ. 397 € 17.50
- Αρ. 10 - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑΣ, Μετανάστευση και Διεθνές Δίκαιο.
Η Δράση του ΟΗΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Αθήνα 2008, σ. 242
ISBN: 978-960-404-025-1 € 26.00
- Αρ. 11 - ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΓΚΙΖΕΛΗΣ, Το πελατειακό σύστημα, η ελληνική
γραφειοκρατία και οι παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής
ιδιαιτερότητας.
Αθήνα 2009, σ. 125
ISBN: 978-960-404-161-9 € 5.00
- Αρ. 12 - Το Δουκάτο του Αιγαίου - Il Ducato dell' Egeo. Πρακτικά Επιστημονικής
Συνάντησης (Νάξος - Αθήνα 2007). Επιστημονική επιμέλεια
Ν. Γ. Μοσχονάς και Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη. Αθήνα 2009, σ. 475
ISBN: 978-960-404-167-1 € 21.00
- Αρ. 13 - Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές: Ελλάδα και Ευρωπαϊκή
Ένωση. Πρακτικά Συνεδρίου. Αθήνα 13-14 Μαρτίου 2009. Κέντρον
Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας - Ελληνική Εταιρεία
Δημογραφικών Μελετών.
Αθήνα 2011, σ. 364
ISBN: Ακαδημία Αθηνών 978-960-404-225-8
ISBN: Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών

- 978-960-87751-3-8 €
10.00
- Αρ. 14 - Σειρά: Ανθρωπολογικές και Κοινωνιολογικές Όψεις του
Αγροτικού Χώρου της Ελληνικής Κοινωνίας.
14/1 ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ, Μετανάστευση και γαμήλια αγορά.
Μεικτοί γάμοι Ελλήνων αγροτών με γυναίκες από την Αλβανία.
Μια εμπειρική έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας για την
περίοδο 1990-2005. Αθήνα 2011, σ. 115
ISBN: 978-960-404-220-3 € 7.50
- 176
- ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΠΕΛΠΙΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ: ΟΙ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ ΤΩΝ
ΑΓΡΟΤΩΝ
-
- 14/2 ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ, Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια
και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες. Έρευνα στον
Νομό Αιτωλοακαρνανίας 1997-2001. Αθήνα 2013, σ. 190
ISBN: 978-960-404-275-3 €
14.50
- Αρ. 15 - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θέματα
Πολιτειολογίας και Πολιτικής. Αθήνα 2012, σ. 111
ISBN: 978-960-404-234-0 € 7.00
- Αρ. 16 - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ο συμβολισμός του
χώρου της αρχαίας Ελλάδος. Αθήνα 2012, σ. 82
ISBN: 978-960-404-239-5 € 8.00
- Αρ. 17 - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ. ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑ, Εμπορία Ανθρώπων:
Ποινική Καταστολή και Προστασία των Δικαιωμάτων των
Θυμάτων
(Συγχρόνως ανάλυση του Νόμου-Προτύπου του ΟΗΕ για την
Καταπολέμηση της Εμπορίας Ανθρώπων). Αθήνα 2014, σ. 171
ISBN: 978-960-404-276-0 €
13.00

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΜΠΕΡΗ ΔΔΙ- ΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΠΕΛΠΙΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ: ΟΙ
ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟ- ΤΩΝ. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡ- ΝΑΝΙΑΣ 1994-2008
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΟΤΙΒΟ Α.Ε. ΤΗΝ
ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΚΑΝΕ Ο ΤΑΣΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2016 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΚΕΕΚ. ΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΑΝΕ Η ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΒΕΡΕΒΗ. ΤΗ ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΕ Ο ΚΩΣΤΑΣ ΠΗΠΙΛΙΟΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΒΛΕΨΗ ΤΗΣ Μ-Γ ΛΙΛΥΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΓΙΑ ΤΟ
ΚΕΕΚ.
